

Улсын бүртгэлийн
дугаар.....

Нууцлалын зэрэглэл....

Аравтын бүрэн
ангилалын код:

Төсөл хэрэгжүүлэх гэрээний
дугаар: ШyГx/OXУ/2018/24

**МОНГОЛ УЛС
ШИНЖЛЭХ УХААНЫ АКАДЕМИЙН ХЭЛ ЗОХИОЛЫН
ХҮРЭЭЛЭН**

**МОНГОЛ УГСААТНЫ ТУУЛИЙН УЛАМЖЛАЛТ
ӨГҮҮЛЭХҮҮНИЙ ТАЙЛБАР ТОЛЬ**

Хамтарсан төслийн тайлан
2018-2020 он

Төслийн хамтран гүйцэтгэгч:

Оросын холбооны улс. Халимагийн их
сургууль

Төслийн удирдагч:

С.Байгалсайхан
Шинжлэх ухааны доктор /Sc.D/
профессор, ШУА-ийн Хэл зохиолын
хүрээлэнгийн Утга зохиол судлалын
салбарын эрхлэгч,

Санхүүжүүлэгч байгууллага:

Шинжлэх Ухаан Технологийн Сан

Захиалагч байгууллага:

Боловсрол, Шинжлэх Ухааны Яам

Тайлан өмчлөгч байгууллага:

ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэн
Хаяг: Улаанбаатар хот
Жуковын өргөн чөлөө-54а, ШУА-ийн
нэгдсэн I байр, Факс: 976-11-451762, Утас:
976-11-450480
N-мэйл helzohiol@yahoo.com

Улаанбаатар хот

Улсын бүртгэлийн
дугаар.....

Нууцлалын зэрэглэл....

Аравтын бүрэн
ангиллын код:

Төсөл хэрэгжүүлэх гэрээний
дугаар: ШуГх/ОХУ/2018/24

**МОНГОЛ УЛС
ШИНЖЛЭХ УХААНЫ АКАДЕМИЙН ХЭЛ ЗОХИОЛЫН
ХҮРЭЭЛЭН**

**МОНГОЛ УГСААТНЫ ТУУЛИЙН УЛАМЖЛАЛТ
ӨГҮҮЛЭХҮҮНИЙ ТАЙЛБАР ТОЛЬ**

Хамтарсан төслийн тайлан
2018-2020 он

Төслийн хамтран гүйцэтгэгч:

Оросын холбооны улс. Халимагийн
их сургууль

Төслийн удирдагч:

С.Байгалсайхан Шинжлэх ухааны
доктор /Sc.D/ профессор, ШУА-ийн
Хэл зохиолын хүрээлэнгийн Утга
зохиол судлалын салбарын эрхлэгч,

Санхүүжүүлэгч байгууллага:

Шинжлэх Ухаан Технологийн Сан

Захиалагч байгууллага:

Боловсрол, Шинжлэх Ухааны Яам

Тайлан өмчлөгч байгууллага:

ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэн
Хаяг: Улаанбаатар хот
Жуковын өргөн чөлөө-54а, ШУА-
ийн нэгдсэн I байр, Факс: 976-11-
451762, Утас: 976-11-450480
N-мэйл helzohiol@yahoo.com

Улаанбаатар хот 2021

ГАРЧИГ

1. Реферат, түлхүүр үг	4
2. Гүйцэтгэгчийн нэрийн жагсаалт.....	5
3. Судалгааны ажлын үндэслэл.....	6-8
4. Судалгааны ажлын арга зүй.....	8-9
5. Хамтарсан төслийн зорилго.....	9
6. Судалгааны ажлын эх хэрэглэгдэхүүн.....	9
7. Судалгааны ажлын шинэлэг тал, ач холбогдол.....	9-10
6. Төслийн үр дүн.....	10
6.1. Туулийн цахим санг бүрдүүлсэн нь.....	10-11
6.2. Орчуулга.....	11-13
6.3. Гадаадад хэвлэгдсэн эрдэм шинжилгээний өгүүлэл.....	13
6.4. Гадаадад хэлэлцүүлсэн эрдэм шинжилгээний илтгэл.....	13
6.5. Дотоодод хэлэлцүүлсэн эрдэм шинжилгээний илтгэл.....	14
6.6. “Монгол угсаатны туулийн уламжлалт өгүүлэхүүний тайлбар толь”.....	14-21
7. Дүгнэлт.....	21-25
8. Ном зүй.....	26
9. Хавсралт.....	27-122

РЕФЕРАТ, ТҮЛХҮҮР ҮГ

РЕФЕРАТ:

Монгол Улс, ОХУ-тай хамтарсан “Монгол угсаатны туулийн уламжлалт өгүүлэхүүний тайлбар толь” (Аннотированный каталог традиционных мотивов эпоса монгольских народов) төсөл 2018-2020 онд амжилттай хэрэгжлээ.

Тус төсөл нь Аман зохиол, бичвэр зүй, тууль судлал, харьцуулсан судалгааны хүрээнд хийгдэж, Монголын талын удирдагч ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн Утга зохиол судлалын салбарын эрхлэгч, ШУ-ны доктор, профессор С.Байгалсайхан, гүйцэтгэгчээр мөн тус хүрээлэнгийн доктор А.Алимаа, Ч.Заяасүрэн нар ажиллав. ОХУ-ын талаар Халимагийн УИС-ын Монгол судлалын төвийн захирал, ШУ-ын доктор, профессор Е.Э.Хабунова, Буриад Улсын эрдэмтэн ОХУ-ын ШУА-ийн харьяа Монгол, Будда, Төвд судлалын ЭШ-ний төвийн салбарын эрхлэгч, шинжлэх ухааны доктор, профессор Л.С.Дампилова болон Н.Н.Николаева, Б.Э.Убушиева, Б.В.Эльбикова нар оролцов. Монгол Улс, Халимагийн бүгд найрамдах улс, Буриадын бүгд найрамдах улсын эрдэмтэд хамтарсан төслийн хүрээнд дараах ажлуудыг хийж гүйцэтгэлээ. Үүнд:

Уг төсөл нь монгол угсаатны туулийн өгүүлэгдэхүүн (сюжет)-ний зохион байгуулалт дээр үндэслэгдсэн уламжлалт өгүүлэхүүн (мотив)-үүдийг илрүүлэн гаргах үндсэн зорилгоо биелүүлэн Халимагийн тал “Жангар”, Буриадын тал “Тэсэр”, “Эрэнсэй” туульд, Монголын талын судлаачид “Алтан гургалдай”, “Хан Харангуй”, “Дань хүрэл” гэсэн гурван туулийг мотивоор ангилан нэгтгэлээ.

Энэ хугацаанд оролцогчид өнөөг хүртэл шийдэгдээгүй байсан мотивын зарим асуудлын талаар хэлэлцэхээр 2018, 2019 онд Монгол Улсад хоёр удаа ирж онол-аргазүйн семинарыг зохион байгуулав.

Төслийн завсрын үр дүнгээр 2018 оны 09 сарын 21-23-нд Улаанбаатар хотод болсон “Дэлхийн тууль ба Жангар” Олон улсын тууль, туульчдын симпозиумыг зохион байгуулахад оролцож, уг хурлын илтгэлийг эмхэтгэн хэвлүүлж олны хүртээл болгов. Мөн монгол туулийн санг бүрдүүлж, туулийн хамгийн бага нэгж болох мотивын чиглэлээр ОУ-ын зэрэглэл өндөртэй сэтгүүлд эрдэм шинжилгээний өгүүлэл-5-ийг хэвлүүлсэн бол ОУ-ын эрдэм шинжилгээний хуралд гадаадад-1, дотоодод илтгэл-2-ийг тус тус хэлэлцүүлээ.

ТҮЛХҮҮР ҮГ:

тууль, монгол угсаатан, хэв шинж, уламжлал, мотив-өгүүлэхүүн.

ГҮЙЦЭТГЭГЧИЙН НЭРИЙН ЖАГСААЛТ

Д/д	Гүйцэтгэгчийн овог нэр,	Харьяалагдах байгууллага	Эрдмийн зэрэг, цол	Гарын үсэг
1.	Аюушжавын Алимаа, ЧП 67060100 Утас: 89111378	Шинжлэх ухааны академийн Хэл зохиолын хүрээлэн	Соёл судлалын ухааны доктор (Ph.D)	
2.	Чулууны Заяасүрэн, КЗ 75032107 Утас: 80114704	Шинжлэх ухааны академийн Хэл зохиолын хүрээлэн	Хэл бичгийн ухааны доктор (Ph.D)	

НЭР ТОМЬЁО, ТОВЧИЛСОН ҮГИЙН ЖАГСААЛТ

Мотив-Өгүүлэхүүн, Энэ нь туулийн хамгийн бага нэгж

Сюжит-Өгүүлэгдэхүүн

ОХУ-Оросын Холбооны Улс

ХУИС-Халимагийн Улсын Их Сургууль

ХХТ-Хан Харангуй тууль

ШУА-Шинжлэх Ухааны Академи

ЭШ-Эрдэм шинжилгээ

**“МОНГОЛ УГСААТНЫ ТУУЛИЙН УЛАМЖЛАЛТ
ӨГҮҮЛЭХҮҮНИЙ ТАЙЛБАР ТОЛЬ”
Хамтарсан төслийн үр дүнгийн тайлан
(2018-2020)**

1. СЭДВИЙН ҮНДЭСЛЭЛ:

Монгол тууль нь дэлхийн тууль судлалын голлох салбар бөгөөд хүн төрөлхтний соёлын сан хөмрөгт нүүдэлчин монголчуудын зүгээс оруулсан үнэт өв, монгол угсаатны үгийн урлагийн сор болсон бүтээл юм. Туулийн судалгааг манай ахмад үеийн эрдэмтэн судлаачид олон талаас нь тогтолцоотой судалж ирсэн бөгөөд туулийн уламжлалт мотивын судалгааг орхигдуулж ирсэн. Энэхүү төсөл нь монгол угсаатны туулийн өгүүлэгдэхүүн (сюжет)-ний зохион байгуулалт дээр үндэслэгдсэн уламжлалт өгүүлэхүүн (мотив)-үүдийг илрүүлэн гаргахад чиглэгдсэн байдаг.

Монгол угсаатны уламжлалт туулийн мотив нь монгол үндэстний туулийн “агуулгын талбар” дээр үүсэн бүрэлдсэн бөгөөд уг мотивууд дээр туулийн өгүүлэгдэхүүний бүтэц эмхлэн байгуулагддаг. Тууль дахь үндэстний хэв шинжит (монгол болон буриад, халимаг гэх газарт тархан суурьшсан ойрад монголчууд) уламжлалт мотивууд нь нэг үндэстний соёлын ерөнхий уламжлалыг илэрхийлэх ач холбогдолтой байдаг.

Гарал үүсэл нэгтэй, тархай бутархай оршин амьдарч байгаа монголчуудыг нэгтгэдэг, оюун санааны зангилаа бол хэл, соёл, шүтлэг бишрэл, аж амьдралын хэв маяг, зан үйл тэргүүтэн бөгөөд гарал үүсэл, төлөвшил хөгжлийн хувьд үндэс нэгтэй бөгөөд эдгээр нь монгол аман зохиол, түүний дотор туульс, туулийн аман бүтээлд хадгалагдан үлдсэн байна. Улс төр, түүх, хил хязгаар, газар нутаг зэрэг олон мөхөл шалтгааны улмаас монгол угсаатны нийтлэг янз бүрийн хэмжээгээр хадгалагдсан хэлбэрээр бие биеэс салсан нь тэдний үүсгэн хөгжүүлсэн томоохон хэмжээний туульд олон янзын хэлбэрээр тусгагдаж байна. Үүнийг монгол туулийн бүтээл дэх дүрийн тогтолцоо болоод өгүүлэмж, ялангуяа мотивын түвшинд ялган салгаж тодруулах шинэ судалгааны хэлбэрийг нэвтрүүлэх юм. Мөн нөгөөтээгүүр монгол туургатны туулийн өгүүлэмж, өгүүлэхүүн, мотивыг ялган тогтоосноор бусад орны ард түмний үргэлжилсэн үгийн хэлбэртэй аман билигт хэрхэн нөлөөлсөн, харилцан нөлөөллийн хүрээний асуудлууд: ассимляц, диссимляц, зээлбэр, нутагшил,, монголжсон хэлбэр,

маяг, дүр, аман болон бичгийн зохиолын харьцаа холбоог судлан шийдвэрлэх боломжтой юм.

Жишээлбэл, Баатарлаг гэрлэлтийн сэдэв нь эртний туульсын хувьд илүү онцлог шинжтэй бөгөөд энэ нь монголын ард түмний туульст, ялангуяа “Жангар” баатарлаг туульсын үндэсний хувилбарт шинжтэй байдгийг тайлбарлаж өгдөг бөгөөд энэ нь бүх шатны хөгжлийн бүх түвшинг харуулдаг. Монголын ард түмнүүдийн туульс эртний баатарлаг үеэс өнөөг хүртэл уламжлагдсан байдаг. Монголын ард түмнүүдийн туульсын олон үе шаттай шинж чанарууд (буриад, монгол, халимаг, ойрад) нь туульсын хүүрнэл нь янз бүрийн түвшинд илэрдэг болохыг судлаач А.Н.Веселовскийн үзсэнчлэн “Хамгийн энгийн өгүүлэмжийн нэгж” юм гэж түүний тодорхойлсноор “Эртний оюун санаа эсвэл өдөр тутмын зан үйлийн янз бүрийн хүсэлтэд бодитой хариу үйлдэл үзүүлэх” өгүүлэмжийн нэгж болох сэдэл нь бүтцийн ба утга агуулгын гүнзгий дүн шинжилгээ хийх эхлэл болно. Оросын ардын аман зохиол судлалын энэ чиглэлээр хийсэн судалгаа нь “сэдэл” хэмээх ойлголтыг тодорхойлсон олон янзын санал бодол, томъёоллоор ялгагдах бөгөөд энэ нь талбайн элемент болох олон талт байдал, ач холбогдлыг онцолжээ. Мотивын онолын үндэс суурь болсон бүтээлийн тоймыг И.В.Силантьев хийсэн (И.В.Силантьев, 1999: 104). Мотивын агуулгын хоёрдмол утгыг төрлөөр нь ялгаатай бүтээлийн өрнөлд дүн шинжилгээ хийхэд илэрдэг. Жишээлбэл, Халимаг ардын дуу “Сохн зейерд м» рн” (Гнедой үзэсгэлэнт) болон “Жангар” туульд байдаг найрын сэдэл нь текстийн өөр хэлбэрийг олж тодорхой үүрэг гүйцэтгэдэг. Эхний тохиолдолд найрын сэдэл нь овог аймгуудыг нэгтгэсэн найрын зан үйлийн утга зүйг дамжуулдаг. Мөн “Жангар” баатарлаг туульс дахь ижил төстэй сэдэв нь туульсын хөшөөний онцлог шинж чанарыг тусгаж, хамгийн тохиромжтой туульсын орон болох аз жаргалтай Бумбын орныг бүтээх нэрээр амьдарч буй баатруудын эр зоригийг алдаршуулах гэх мэтийн олон янзаар мотив илэрдэг.

“Бум эрдэнэ” туулийг нарийвчлан судалж үзэхэд хувьсах хэсгийн дэлгэрэнгүй мэдээллийг багтаасан олон инвариант сэдвээс бүрдэх загварыг бүтээх боломжийг бидэнд олгож байна. Мотив-инвариантуудаас өрнөлийн хүрээ үүсэж, мотив-хувилбаруудыг холбодог бөгөөд тэдгээрийн тоо нь тууль туульчийг өгүүлэгчийн ур чадвараас хамаарна. Мотив-хувилбаруудын шинж чанар, хөдөлгөөнт байдал нь туульсын өрнөлийн хадгалалт, хэв гажилтын зэргийг харуулдаг.

Мотивыг бүрдүүлэхэд ч, сэдлийн янз бүрийн хослолоос бүрдсэн туульсын өрнөлийг зохион байгуулахад ч гэсэн зөгнөлийн гол үүрэг нь Монгол ард түмний

туульсын онцлог шинж юм. Тухайн улс үндэсний тууль болгон дээр жанрын нөхцөлт ердийн сэдлүүдээс гадна угсаатны өвөрмөц байдлыг тодорхойлдог уламжлалт цогц сэдвүүд байдаг бөгөөд туульсын өрнөлийн хувьсагшгүй загварын хөдөлгөөнийг хангаж өгдөг. Жишээлбэл, дэлхийн баатарлаг талыг бүхэлд нь хамарсан Баатарлаг байлдаан” нь үндэсний уламжлалдаа өөр өөр сэдлээс үүдэн бодит байдлаа олдог. Дээр дурдсан нөхцөл байдлын хүрээнд бид туулийн төрөл зүйлийн онцлог шинж чанарыг (“бүтцийн ба материаллаг бие даасан байдал”, “минимализм”, “урьдчилсан байдал”, “үйл явдалтай холбоо”) харгалзан үзэх сэдлийг авч үздэг. Үүний зэрэгцээ, томьёолсон формацид сэдлийг хавсаргахыг харгалзан үздэг бөгөөд энэ нь туульсын өгүүлэмжид тогтмол шинж чанараар тодорхойлогддог бөгөөд ердийн өрнөл хэлбэрээр (макро түвшинд), байнгын яруу найргийн томьёо, "лавлагаа" хэлбэрээр гарч ирдэг. Мөн түүнчлэн Монголын ард түмний туульсын зохиолын өрнөл нь ерөнхийдөө адилхан гол дүр ба түүний өрсөлдөгчдийн хоорондох зөрчилдөөний дүр төрх дээр суурилдаг. Туульсын баатруудын хоорондох зөрчилдөөн нь ижил төстэй мөргөлдөөний тодорхой багцыг бүрдүүлдэг бөгөөд энэ нь туульсын сэдэлжүүлээд нөлөөлдөг бөгөөд үүнийг судлах нь туульсын уламжлалын (үндэсний, орон нутгийн) нийтлэг ба ялгаатай байдлын асуудлыг тодруулах шаардлага урган ирж байгаа юм

2. СУДАЛГААНЫ АЖЛЫН АРГА ЗҮЙ:

Энэхүү төслийг Оросын холбооны улс болон Монгол Улс дахь нийгмийн шинжлэх ухаан, уран зохиол, аман зохиол судлал, туулийн судалгааны өмнөх дэг сургууль дээр тулгуурлахын зэрэгцээ шинэ тутам гарч ирсэн дэвшилтэд, үр дүнтэй аргуудыг ашиглав. Тухайлбал, аман зохиолын эх хэрэглэгдэхүүнийг үлгэрийн өгүүлэмжийн бүртгэл хийх (Aarne A. Verzeichnis der Maerchentypen (FFC, N 3): 1910), затем расширенная и дополненная американским ученым С. Томпсоном, а затем Утером (Aarne-Thompson The Types of the Folktale. A Classification and Bibliography Antti Aarne's Verzeichnis der Maerchetypen (FFC, N 3). Translated and Enlarged by S. Thompson: 1981), [его последняя редакция: Aarne-Thompson 1981]; Uther H.-J. The Types of International Folktales a Classification and Bibliography. Parts I-III. Helsinki, 2004 (ATU); Козьмин А.В. Структурносемантический указатель фольклорных сюжетов. Компьютерная модель установления связей между текстом и единицами его описания: 2003 и др.), өгүүлэгдэхүүнийг тэмдэглэх алгоритмын эрэл (Неклюдов С.Ю. Указатели фольклорных сюжетов и мотивов: к вопросу о современном состоянии проблемы

[ruthenia.ru/folklore/neckludov43/]: 2006) зэрэг бүтээл ашиглахын зэрэгцээ өөрсдөө үндэсний хэмжээний өгүүлэгдэхүүн-өгүүлэхүүний өгүүлэмжийн заалт хийх шинэ арга зарчмыг тогтооход голлон анхаарав.

3. ХАМТАРСАН ТӨСЛИЙН ЗОРИЛГО:

- Монгол туулийн мэдээлэл судалгааны дэлхийн хэмжээний төвлөрсөн бааз үүсгэх замаар монгол судлалын нэгэн гол чиглэл болох тууль судлалын салбарт тэргүүлэх байр суурийг хадгалах зорилготой.

-Монгол туулийн мэдээлэл судалгааны төвлөрсөн сан үүсгэж, үүсгэсэн сан дээрээ тулгуурлан “Монгол туулийн өгүүлэхүүний тайлбар толь”-н мотивын судалгааг хийх боломжийг бүрдүүлэх,

-Гадаад, дотоодын нэр хүндтэй сэтгүүлд эрдэм шинжилгээний өгүүлэл, илтгэл хэвлүүлж, хэлэлцүүлж туулийн мотивын судалгааг гадаад, дотоодын эрдэмтэн судлаач, сонирхогчдод сурталчлах, түгээн дэлгэрүүлэх,

- Монгол туулийн судалгааны сүүлийн үеийн шинэ чиг хандлагыг бий болгох,

4. СУДАЛГААНЫ АЖЛЫН ЭХ ХЭРЭГЛЭГДЭХҮҮН:

“Монгол угсаатны угсаа-яруу найргийн тогтвортой үгсийн сан” («Фонд этнопоэтических констант фольклора монгольских народов») төслийн хүрээнд хийсэн хээрийн судалгааны болон туулийн сан хөмрөгийн эх хэрэгдэхүүн дээр тулгуурлахын зэрэгцээ урд өмнө хэвлэгдсэн туулийн эмхэтгэл ном “Дань хүрэл тууль”, Эмхэтгэсэн Б.Катуу, Уб., 1986. “Халх ардын тууль”, Эмхэтгэсэн Р.Нарантуяа, Уб., 1991. “Хан Харангуйн тууль”, Удиртгал бичиж, үгийн тайлбар хийн орчин цагийн монгол хэлээр хөрвүүлж хэвлэлд бэлдсэн Т.Түвшинтөгс, Уб., 2016 зэрэг эмхэтгэл, номыг судалгааны гол хэрэглэгдэхүүн болгон ашигласан болно.

5. СУДАЛГААНЫ АЖЛЫН ШИНЭЛЭГ ТАЛ, АЧ ХОЛБОГДОЛ:

Монгол туулийн мотивын санг бүрдүүлснээр урьд өмнөх туулийн судалгааны үнэн бодитойг хянан магадалж, улам гүнзгийрүүлэх,

Монгол туульд мотивын уламжлал хэр их байгааг жишээ баримтаар тодруулснаараа шинэлэг. Мотивын асуудлыг эрдэмтэд урд өмнө нэг мөр болгоогүй байсныг тодорхой хэмжээнд хүргэж, Халимаг, Буриад, Монголын туулийн мотивыг судалснаар цаашид монгол туургатны бүх туулийг судлах өргөн боломжийг нээж өгч

байгаа юм. Олон улсын монгол судлалын судалгаанд мотивын судалгааг татан оролцуулж, өмнөх судлаачдын судалгааг энэ судалгааны хүрээнд гүнзгийрүүлж өгч байгаа зэргээрээ ач холбогдолтой болсон.

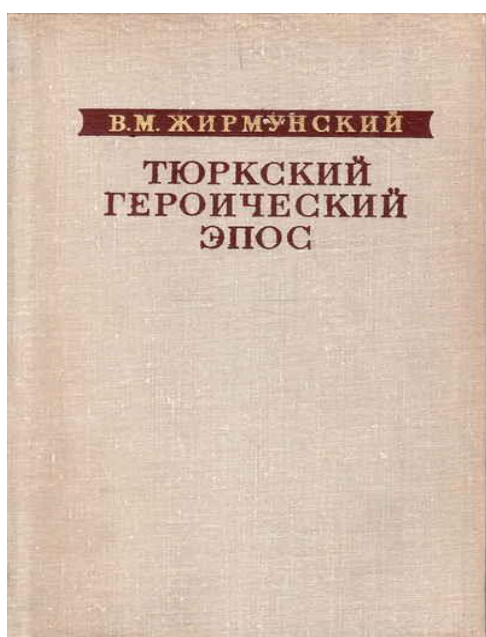
6.ТӨСЛИЙН ҮР ДҮН

6.1. Туулийн цахим санг бүрдүүлсэн нь:

Монгол туулийн цахим сан бүрдүүлэхдээ бид баруун монголын болон халхын урд өмнө хэвлэгдсэн туулийн эмхэтгэлүүдийг скайнердаж, компьютерт орууллаа. үүнд: “нэрт Чойсүрэнгийн туульс”, эмхэтгэсэн Б.Катуу. Ариутган шүүсэн Д.Цэрэнсодном. Улаанбаатар., 2010. номоос “Аргил цагаан өвгөн”, “Баян цагаан өвгөн”, “Бужин даваа хаан”, “Бөх алтан нударам”, “Галзуу хар хөхөл”, “Наран хаан хүү”, Талын хар бодон”, “Хаан ноён зурхайч”, “Хүдэр мөнгөн тэвнэ”, “Хүрэл алтан дөш”, “Эзэн улаан бодон” орсон-11 тууль орсон бол, “Талын хар бодон” томоохон тууль орсон бол, Г.Багаева “Ардын аман зохиолын эмхэтгэл” Редактор Ч.Лхамсүрэн. Улаанбаатар., 1949 номоос Бадамюмбүү хаан”, “Балдантэви мэргэн хаан”, “Хүрэл хаан”, “Алтай Сүмбэн хүү”, “Хангарди хаан”, “Халх ардын тууль” Редактор П.Хорлоо, Уб., 1967 номоос “Эрийн сайн хан харангуй”, “Эрийн сайн эгэл мэргэн хаан”, Эрийн сайн Эринчин мэргэн хүү”, “Хайрт хар”, “Богд ноён Жангар”, “Эрдэнэ Хавхан соёо”, “Өөдий мэргэн хаан”, “Бүргэд баатар-8 гэх тууль орсон бол, “Халх ардын тууль” номоос эмхэтгэсэн Р.Нарантуяа, Редактор Х.Сампилдэндэв. Уб., 1991 номоос “Агийн улаан хаан”, “Алтай ноён галуу хүү”, “Алтан гургалдай”, “Арван гурван настай алтай сүмбэ хүү”, “Гурван настай гунан улаан баатар”, “Живэр хааны живэр Мижид хүү”, “Нэг зуун тавин таван насыг насалсан хөгшин луу мэргэн хаан”, “Хилин галзуу баатар”, “Хөшөө чулуун зүрхт хүвэй Буйдар хүү”, “Эрийн сайн заан Залуудай”, “Эрийн сайн хайрт хар хөхөл хүү”, “Эрийн сайн Эринчин мэргэн хүү”, “Эрхийдээ эрчтэй эрийн сайн Хамбуудай мэргэн хаан” зэрэг-13 тууль орсон бол, “Хан харангуй” удиртгал бичиж, тайлбар хийн орчин цагийн монгол хэлээр хөрвүүлж хэвлэлд бэлдсэн Б.Түвшинтөгс, Редактор И.В.Кульганек. Улаанбаатар-Санкт-Петербург.,2016 ном орсон бол, С.Буянгийн туульс номоос “Алтайн хар торц”, “Хэцүү бэрх”, “Бужин даваа” тууль орсон бол, “Дөрвөд ардын аман зохиолын чуулган”. Уб., 2017. Эмхэтгэсэн. Б. Катуу. Хянан тохиолдуулж, Хянан тохиолдуулж, эрхлэн хэвлүүлсэн доктор (Ph.D) профессор С.Нэргүй, номоос “Сариг цагаан ингэний Өнчин цагаан ботго”, “Хаан чингэл баатар”, “Хашин цагаан хаан”, “Алтай, хангайн магтаал”, “Бурхан хааны Көвүүн Бум-эрдэнэ”, “Хил хөх морьтой хүйтэн зориг ноён”, “Жангарын нэгэн бүлэг тууль”, “Луузан тив хааны Алтан бишгүүртэй байр олсон тухай”, “Эрт төрсөн Эрэл мэргэн”,

“Хаан чингэл”, “Хөх халзан морьтой Хөхөлдэй мэргэн хаан”, “Хаан ташаа хар хээр морьтой хаан цэргийн өвгөн” гэх мэт **12** тууль орсон бол, Эмхэтгэж оршил бичсэн Б.Катуу, Р.Нарантуяа “Дуутай мөндөр” Уб., 1989 ном орсон бол, Ж.Цолоо. Монгол ардын баатарлаг тууль номоос “Туулийн өмнө хэлдэг магтаал”, “Хөхөө дэглэн”, “Гурван настай Гунан улаан баатар”, “Хорин дөрвөн салаа эвэртэй ухаан дөнөн буга”, “Хаан чингэл баатар”, “Эрийн сайн хэцүү бэрх”, “Хаан сийр” зэрэг **-7** тууль орсон бол, Халимаг хэлнээс монгол хэлэнд буулгасан Т.Дүгэрсүрэн, Редактор Ц.Дамдинсүрэн нарын “Жангар”, Уб., 1963 он номуудаас нийт 56 туулийг скайнердаж, компьютерт оруулав. Ингэснээр энэ чиглэлийн судалгаа хийдэг эрдэмтэн судлаач, сонирхогчид бүх туулийг нэг дороос үзэж харах боломжийг олгож өгснөөрөө чухал ажил болсон юм.

Халх ардын ихэнх туульд баатрын бага нас, дайн байлдаан, гэрлэлт, адуу мал гэсэн үндсэн мотив голлож байна. Мөн халх ардын ихэнх нь туулийн мотив нэлээд өвөрмөц юм. “Хөхөө дэглэн”, “Жангар”, “Хайрт хар”, “Хан Харангуй” зэрэг богино ба урт туулийн баатрын эхнэр авах мотивоос болж цааш үйл явдал өрнөж байна. Туулийн үйл явдалд хэл мэддэг морь, тэмээ ямар нэгэн адгуус тэр ч байтугай адгуус малыг үнэмшихийн аргагүй ид шидтэй болгон хувиргаж сонсогч, уншигчдыг этгээд сонин үлгэрийн ертөнцөд аваачдаг. Жишээ нь хий салхинаас хурдан тэмээ, нисдэг морь, эвэртэй морь, үнсэн зүстэй бух, тал хэнгэрэгтэй шулман тавагтай мэлхий, тал хэнгэрэгтэй удган эх, шар эрээн хэдгэнэ, маш том нохой, урт үст шар хүүхэн, орой дээрээ ганц нүдтэй шуламс мангас зэрэг өвөрмөц дүр төрхтэй хувилах мотивууд цөөнгүй дүрслэгдэж байгаараа өвөрмөц юм.

6.2. Орчуулга:

Оросын ШУА-ийн академич, тууль судлаач В.М.Жирмунскийн бичсэн “Түрэгийн баатарлаг тууль” номыг орчуулсан тухай

ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн Аман зохиол судлалын салбарын эрхлэгч, доктор А.Алимаа ОХУ-Монгол Улсын хамтарсан “Монгол угсаатны туулийн уламжлалт өгүүлэхүүний тайлбар толь” (2018-2020) төслийн хүрээнд энэхүү бүтээлээс 400 хуудсыг зохиогчийн эрхийн асуудал хөндөгдөхгүй хугацаа болсны дараа судалгааны

зориулалтаар орос хэлнээс орчууллаа.

Академич Виктор Максимович Жирмунский эрдэм судлалын 60 шахам жилийн хугацаандаа 400 орчим эрдэм шинжилгээний бүтээл бичиж хэвлүүлснээс түрэг болон монгол туулийн судалгаанд хамаарах хэд хэдэн томоохон бүтээл бий. “Түрэгийн баатарлаг тууль” номыг нь түүний шавь нар эмхэтгэн 1974 онд хэвлүүлсэн бөгөөд дэлхийн туульд томоохон байр эзэлдэг Киргизийн “Манас”, Узбекийн “Алпамыш”, Ногайчуудын тууль болон тэдгээрийн хувилбарууд, Дундад Азийн туульчдын тууль хайлдаг уламжлалын тухай бүлгүүдийг сонгон орчууллаа. Хамгийн чухал нь, түрэг угсаатны туулийн эх уламжлал нь Дундад Азидаа байсан, тэндээс монгол хэлтний тууль үүссэн гэх үзлийг няцааж монгол болон, монголтой хөрш зэргэлдээ орших алтайчуудын баатарлаг үлгэрээс эх үүсвэртэй гэдэг үзэл баримтлалтай бүтээл юм. Түрэгийн туулийн түүхэн зүйн судалгаагаараа эдгээр дурсгалуудын нэгийг нь нөгөөтэй харьцуулж тэрчлэн монголчуудын (“Алпамышийн тухай яриа болон баатарлагийн үлгэр” номд жишээ буй) болон славян (ялангуяа “Славян ард түмний туулийн бүтээл ба туулийн харьцуулсан судалгааны асуудлууд” Москва., 1958), баруун европын туультай зэрэгцүүлэн судалсныг цохон тэмдэглэх хэрэгтэй юм.

В.М.Жирмунскийн дэвшүүлсэн “Манас”, “Алпамыш” зэрэг томоохон туулийн тархах замууд, эх үүсвэрийн тухай онол нь (Дундад Ази дахь “Алпамыш”-ийн анхдагч эх орныг хайсан А.К.Боровков болон бусад түрэг судлаачдын үзэл санаанаас олон талаараа ялгаатай) маш итгэл үнэмшилтэй бөгөөд туульсыг мотивын түвшин бүртгэн судалсан тул бидний хамтарсан төсөлтэй шууд уялдаатай, ихээхэн нэмэр болсон ном байлаа. Өөрөөр хэлбэл, түүний туулийн судалгааны задлан шинжилгээ нь онолыг баяжуулахад үндсэн суурь болов. Тэрээр зөвхөн “Алпамыш” туулийг *Хонгирад, Огуз, Кыпчак, Алтайн хувилбар*-ын хүрээнд нарийвчлан авч үзсэн байдаг. Гиймээс судлаачид энэхүү номыг “Түрэгийн баатарлаг туульсын тогтолцоотой судалгаа, туулийн онолын цаг үеэ олсон баяжуулалт нь түүхэн туурвил зүй, харьцуулсан-түүхэн аргыг гүнзгийрүүлэн өргөжүүлэхэд анхны шанг татсан” гэж үнэлсэн байдаг.

Мөн орчуулагч “Монгол угсаатны туулийн уламжлалт өгүүлэхүүний тайлбар толь” төслийн хүрээнд монгол ардын “Эрийн сайн гунан наст Мэхлэй” туулийг орос хэлнээс орчуулан “Аман зохиол судал” сэтгүүлийн 2018 оны XXXIX дугаарт 223-271 – д хэвлүүлэв. Энэхүү туулийг нэрт аялагч Г.Н.Потанин 1879 онд Оросын Газарзүйн нийгэмлэгийн даалгавраар Монгол орноор аялан явж байхдаа дөрвөдийн алдарт туульч Сарьснаас тэмдэглэн авч орос хэлнээ орчуулан 1883 онд “Очерки северо-западной

Монголи” бүтээлийнхээ 4-р ботид хэвлүүлжээ. Энэхүү туулийг монголчууд монгол хэлээрээ унших боломжийг олгож байгаагаараа чухал бөгөөд уг орчуулгыг Бээжингийн Төвийн үндэстний их сургууль хэвлэх зөвшөөрөл хүсээд байна. Ийнхүү хамтарсан төслийн хүрээнд хоёр том бүтээлийг орчууллаа.

6.3. Гадаадад хэвлэгдсэн эрдэм шинжилгээний өгүүлэл. /5/

1. Е.Э. Хабунова, Санжаа Байгалсайхан, Б.Э. Убушиева. “*Мотивный ряд матримониаальной модели эпического повествования в монгольском архаическом эпосе*” /Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова, Институт языка и литературы Академии наук Монголии/ Сэтгүүл: Вестник калмыцкого университета. 2018 г. №40(4). стр. 104-114.
2. Е.Э.Хабунова, Л.С. Дампилова, Маргарита Кунгаа, А.Алимаа. “*Тувинское сказание «Богда Чангар хан» и его константные сегменты в ойратской и калмыцкой версиях героического эпоса «Джангар»*”. Сэтгүүл:Новые исследования Тувы. 2019. www.nit.tuva.asia № 4. стр. 109-117.
3. Л.С.Дампилова, Е.Э. Хабунова, Н.Н.Николаева, Ч.Заяасүрэн. “*Традиционные мотивы в сюжете о сватовстве в эпосе монгольских народов*”. Сэтгүүл: Известия Российская Академии Наук. Серия литературы и языка. 2019. Том 78. стр. 75-78.
4. Л.С.Дампилова, Е.Э.Хабунова, А.Аюушжав. “*Мотив “богатырский поединок(стражение)” и его вариативный ряд в эпосах монгольских народов*”. Published in the Russian Federation Oriental Studies (Previous Name: Bulletin of the Kalmyk Institute for Humanities of the Russian Academy of Sciences) стр.779-789.
5. Л. С. Дампилова, Е.Э. Хабунова, Заяасүрэн Чулуун. “*Топоним Алтай в мотиве пути в эпосе монгольских народов*”. Published in the Russian Federation Oriental Studies (Previous Name: Bulletin of the Kalmyk Institute for Humanities of the Russian Academy of Sciences) стр.167-173. (*Ард хавсралт-1-д бүрэн эхээр нь хавсаргав*).

6.4. Гадаадад хэлэлцүүлсэн эрдэм шинжилгээний илтгэл. /1/

1. Алимаа А, Хабунова Е.Э., Байгалсайхан С., нарын хамтарсан “*Мотивын санг бүрдүүлэх асуудалд*” 2018 оны 11-р сарын 15-17 БНХАУ-ын Бээжин хотноо болсон “Торгон замын дагуух соёл” /Annual International Conference on Traditional Cultures along the theme of Jangar and epic studies/ хуралд тус тус хэлэлцүүлэв. (*Ард хавсралт-1-ийн 2-д бүрэн эхээр нь хавсаргав*).

6.5. Дотоодод хэлэлцүүлсэн эрдэм шинжилгээний илтгэл. /2/

1. Л.С.Дампилова, Е.Э. Хабунова, А.Алимаа, “Эпос в современнов исполнении: к проблеме сорханения мотивно-формульного фонда эпоса монгольских народов”, “Эпосы мира и джангар” Международный симпозиум и фестиваль” Уб., 2019, 13-19 тал.
2. Л.С.Дампилова, Е.Э. Хабунова, Ч.Заяасүрэн. “Мотив пути в эпосы монгольских народов”, “Эпосы мира иджангар. Международный симпозиум и фестиваль” Уб., 2019, 96-99 тал. (Ард хавсралт-1-ийн 3 -т бүрэн эхээр нь хавсаргав).

6.5. “Монгол угсаатны туулийн уламжлалт өгүүлэхүүний тайлбар толь”

Монгол үндэсний хэв шинжит чанарыг түүгээр дамжуулан тогтоох боломжтой болж, *гуравт* туулийн судалгаанд мотивыг илрүүлэх, ангилах, тодорхойлох арга зүйг онолын үүднээс боловсруулав. Ийнхүү монгол туургатны баатарлаг туулийн морфологи бүтцийн гүнд нэвтэрч бичвэр зүйн задлан шинжилгээ хийх замаар туулийн судалгааны хэд хэдэн асуудлыг шийдвэрлэв.

Монгол угсаатны уламжлалт өгүүлэхүүний тайлбар толь (“Алтан гургалдай”, “Хан Харангуй”, “Дань хүрэл” туулийн жишээн дээр)-д мотивуудыг гаргаж ирэхдээ дараах ангиллыг баримтлав. Үүнд:

I. Баатар эр холын аянд мордохын өмнөх үйл явдал:

Мотивууд (инвариант):

1. Баатрын төрөлт;

Ойрад-монголын тууль нь тодорхой уламжлалт мотивуудтай:

1.1. Зуны эхэн сарын Шинийн наймны өлзийт өдөр

2. Баатар эрийн хүйг таслах;

2.1. Хүйг тасалж дийлэхгүй байх тул янз бүрийн арга хэрэглэнэ.

3. Баатар эрийн ер бусын өсөлт;

3.1. Баатар хүүг өлгийдөө багтахгүй болох, хоол ундны хэмжээ гэх мэт.

4. Баатрын тоглоом, наадаан;

4.1. Баатар хүү алтан, мөнгөн шагай, шатар зэргээр наадах

4.2. Баатар хүү аав ээждээ холын аянд явах болсноо дуулгах, гуйх

4.3. Эрийн сайн хүлэг морь, хувцас хэрэгсэл, зэр зэвсэг хүсэх

- 4.4. Эцэг эх нь нас бага, цус шингэн, даахиа үргээлгээгүй гэх мэт шалтгаанаар хориглох
5. Баатар хүүд нэр хайрлах;
 - 5.1.Нэрийн утга учир. Жишээ нь, Бум сайн эрдэнэ
6. Баатар эрийн суудаг өргөө гэр
 - 6.1. Сансрын цагаан өргөө, бумбын өргөө г.м
7. Баатар эрд тохирох унаа хүлэг морь;
 - 7.1. Адуучин Аг сахал өвгөн, дааганаас нь сонгосон байх
 - 7.2. Баатар эрд тохирох морины шинж
 - 7.3. Хүлэг морь эр чадлаа харуулж, баригдахгүй байх
 - 7.4. Морины агар зандан шонгоос уях
 - 7.5. Баатар, морь хоёр бие биедээ тохирох байдал
8. Баатар эрийн алс холын аянд гарах бэлтгэл;
 - 8.1. Торгон дээл, хантааз, цээживч, гутал, малгай... өмсөх
 - 8.2. Баатар эр зэв зэвсгээ агсах
 - 8.3. Баатар эр сайн хооллож авах
 - 8.4. Баатар эр зэр мориндоо мордох
9. Хүлэг морь холын аянд бэлтгэх;
 - 9.1. Эмээл дээрээ баатрын зэр зэвсгийг ачсан байх гэх мэт
10. Мэдээ хүлээж авах;
 - 10.1. Баатар эр сүйт бүсгүйгээ хаана байгааг мэдэх
11. Хүнд даалгавар авах;
 - 11.1. Сүйт бүсгүйн эцгээс нэг болон гурван хүнд даалгавар авч биелүүлэх

II. Баатар эр тодорхой зорилготойгоор холын аянд гарах:

12. Замдаа гарч явах;
 - 12.1. Баатар эрийн явах зүг чиг
 - 12.2. Баатар эрийн морины явдал,
 - 12.3. Баатар эр тамхи татах, сан тавих
 - 12.4. Зам товчлох

III. Баатар эр харийн нутагт ирэх

13. Харь нутгийн хилийн зааг дээр ирэх;
 - 13.1. Ямар нэг хааны нутагт ирээд хийх үйлдэл
 - 13.2. Болзоотын бор толгой дээрээс ажиглах

- 13.3. Баатар эр дүрээ хувиргах
- 13.4. Хүлэг морио хувиргах
- 13.5. Харийн хааны малчидтай уулзах
- 13.6. Хоол олж идэх
- 13.7. Өвгөн эмгэнтэй таарах
- 14. Баатар эр харийн хааны ордонд ирэх;
 - 14.1. Баатар эр хүмүүст шоологдох
 - 14.2. Ирсэн зорилгоо хэлэх
 - 14.3. Эрийн гурван наадамд оролцох зөвшөөрөл авах
 - 14.4. Ирээдүйн сүйт бүсгүй нь туслах, түүнийг шинжих
- 15. Баатар эр өрсөлдөгчтэйгөө учрах;
 - 15.1. Болзоотын бор толгой дээр уулзах тов тогтох
 - 15.2. Биеэрээ тулалдах
 - 15.3. Харвалдах
 - 15.4. Ид шидээ харуулах
 - 15.5. Морь туслах
 - 15.6. Баатар эр ялах, ялагдах
- 16. Баатар эр, эрийн гурван наадамд оролцох;
 - 16.1. Морин уралдаанд оролцох
 - 16.2. Бөх барилдах
 - 16.3. Нум сум харвах
 - 16.4. Ялалтаа авч сүйт бүсгүйгээ авч буцах

IV. Буцах зам

- 17. Баатар эр өөрийн итгэл нөхөд, тусламж найз нартайгаа явах
 - 17.1. Замд тохиолдох саад бэрхшээлүүд
 - 17.2. Баатар эр нүүдлээ явуулаад, түрүүлж явах юм уу, өөрөө бусдад туслах
 - 17.3. Баатар хээр хооллох
- 18. Баатар эр өрсөлдөгч, мангас зэрэгтэй тулалдах;
 - 17.1. Баатар зэр зэвсгээ сонгох
 - 17.2. Бөх хэлбэрээр барилдах
 - 17.3. Эсрэг баатрын амь, сүнсийг мэдэх
 - 17.4. Сүнсийг устгах, морь туслах г.м

17.5. Бусад дайснуудтай тулалдах

17.6. Зад барих, шуурга тавиулах

17.7. Баатар өрсөлдөгчөө дийлэх

V. Ялалт

19. Баатар эр ертөнц болон нутагтаа эх амгаланг тогтоох

19.1. Эцэх эх, гэр бүлээ чөлөөлөх

VI. Уг удам залгах

20.1. баатар эр хүүхэдтэй болсон байх

20.2. баатар эр дүүтэй болсон байх

VII. Ялалтын найр

Энэхүү “Монгол угсаатны туулийн уламжлалт өгүүлэхүүний толь” өмнө нь амжилттай хэрэгжсэн “Монгол угсаатны угсаа-яруу найргийн тогтвортой үгсийн сан” (“Фонд этнопоэтических констант фольклора монгольских народов”, 2016-2018) хэмээх төсөлтэй уялдаатай байгаагаараа давуу талтай юм.

Жишээлбэл, “АЛТАН ГУРГАЛДАЙ” ХААН ТУУЛЬ

I. Баатрын замд гарах үеийн үйлдэл

1. Ертөнцийн үүсэл

Урьд эрт цагийн сайнд

Цасны нимгэнд, цаасны зузаанд

Сүн далайг шалбааг байхад

Сүмбэр уулыг хөшөө байхад

Захын модыг зулзага байхад

Загал бугыг (чинь) янзага байхад...[Халх ардын тууль, 1991:37];

2. Баатрын унадаг морь

2.1. Алтан гургалдай хааны

Унадаг унаа

Хөлөглөдөг хүлэг нь

Ах дүү хоёр бор морь юм гэнээ [Халх ардын тууль, 1991:37];

3. Баатар уулан дээр гарахаар морио эмээллэж, сангаа тавиад явдаг.

3.1. Ах бор морио авч ирж

Далан хүн дамжилж даадаггүй

Далай цагаан эмээлийг тохоод

Гучин гурван олмыг татаад

Алтан гургалдай хаан гэдэг

Гэртээ ороод

Ганзага сангаа тавиад

Замбуутивийн амьтныг болгоохоор

Алтай сүмбэр уулынхаа орой дээр гарав гэнээ [Халх ардын тууль, 1991:38];

3.2.Баатрын уулан дээр гараад хийсэн үйлдэл

Хангай дээр гараад

Хорин гурван сангаа тавиад

Аягын чинээ алаг нүдийг

Ар өврөөр нь эргүүлээд

Замбуутивийн амьтныг

Эргүүлэн харав гэнээ.

Хүн амьтан бүгдээрээ

Амгалан тайван

Аюултай дайсан үгүй байв гэнэ [Халх ардын тууль, 1991:38];

3.3. Баатар гэртээ ирээд унтдаг

Гэртээ ирээд унтаад өгөв гэнээ [Халх ардын тууль, 1991:38];

4. Зорилтот зүйл тохиолдсон тухай мэдээг ах бор морь хэлдэг.

4.1.Ах бор морь нь гаднаа ирээд

Морь биедээ тохироод

Алтан мөнгөн хоёр уяагий нь

Хазайтал шөргөөгөөд

Хангинатал унгалдаад

Доорх газраа там болтол ухаад

Янцгаагаад байв гэнээ.

Үүдэн дээрээ ирээд

Алтан мөнгөн хоёр хатавчийг нь

Хагар хэмхэр өшиглөөд унгалдаад байв гэнээ [Халх ардын тууль, 1991:39-40];

4.2.Баатар сэрээд хийсэн үйлдэл

Жигтэй эмийн жиг нь хөдлөв үү

Бааштай эмийн бааш нь хөдлөв үү?

Унтаж хэвтэхэд минь

Юу гэж сэрээв ээ гэж

Будмал улаан хацры нь

Буруу зөвгүй алгадаад хаячхав гэнээ [Халх ардын тууль, 1991:39];

4.3.Баатар хатныхаа хацрыг арчаад, морио зэмлэдэг

Хатныхаа

Будмал улаан хацрыг

Булган нударгаараа

Арчаад л гарав гэнээ.

Ах бор морийг

Чи яах гэж

Гэр оронгий минь эвдэв гэж

Аашлав гэнээ [Халх ардын тууль, 1991:40];

- 5. Баатар мориныхоо хэлсэн үгийн утгыг ойлгож, замд гарахаар морио бэлддэг**
5.1.Эвий эр хүн байтлаа

Нүүрэндээ үстэй

Адгууснаас доор чиг гэж

Байх уу даа гэж

Булган нударгаараа

Хоёр нүднийхээ нулимсыг арчаад

Морио барьж аваад ирэв гэнээ [Халх ардын тууль, 1991:40];

5.2.Баатрын морийг эмээллэдэг

Ах нь гараад

Ах бор морийг нь

Далан хүн

Дамжилж даадаггүй

Далай цагаан эмээлээр нь эмээллээд

Гучин гурван олмыг нь татаад...[Халх ардын тууль, 1991:41];

II.Баатар замд гарах, зорилгоо биелүүлэх зам

6. Баатар замд гарах

6.1.Баатар замд гарах

Алтан гургалдай хаан

Ааг үгүй давхиад

Амьсгаа үгүй хатиргаад

Хангинаад өгөв гэнээ [Халх ардын тууль, 1991:41];

6.2.Баатар явсаар морь нь явахаа больж, мориныхоо баруун зүүн гуяыг гуядаад махыг нь унагаадаг.

Алтан гургалдай хаан

Ааггүй давхиад

Амьсгаагүй хатиргаад явав гэнээ.

Морь нь явсаар байгаад

Явахаа байв гэнээ.

Баруун гуяы нь гуядаад

Барим чинээ мах унагаад

Зүүн гуяы нь гуядаад

Зүрх зүрх чинээ мах унагаад явав гэнээ [Халх ардын тууль, 1991:41];

7. Баатар морио тушаад нум сумаа хөвчлөөд хар шувууг харвадаг.

7.1.Мориноосоо буугаад

Хана болтол хантайраад

Хайрцаг болтол тушаад

Нум сумаа хөвчлөөд авав гэнээ.

Галын элэг чинь энэ вий дээ гээд

Харваад орхив гэнээ.

Сумных нь үзүүр шалбараад

Нумынх нь хөвч үсрээд явчхав гэнээ [Халх ардын тууль, 1991:42];

7.2.Мориныхоо нурууны арьснаас огтолж авдаг.

Эр хүн гэдэг чинь

Эзгүй хээрийн тал дээр

Эмээлт хазаарт мориныхоо

Нуруунаас салахаар яана гээд

Уйлаад бархираад

Зөв харж инээгээд

Буруу харж уйлаад

Мориныхоо нуруунаас

Алгын чинээ арьсыг огтолж авав гэнэ [Халх ардын тууль, 1991:42];

7.3.Арьсаар нь нумаа хөвчилж, сумаа ороодог

Нэг дуу тэнгэр нэг дуу газар

Хашхираад, уйлаад бархираад

Наян алд зүсэв гэнээ

Доорх шар хальсаар

Сумныхаа үзүүрийг ороов гэнээ [Халх ардын тууль, 1991:42];

7.4. Мориныхоо нуруунд эм түрхэж эдгээдэг

Морио эмээллэхдээ

Мориныхоо нуруунд

Өдөртөө эдгээдэг

Өөхөн цагаан эм хийгээд

Хоногтоо эдгэдэг

Хонин цагаан эм хийсэнд

Урдаасаа угтай

Хэзээнээсээ хэвтэй

Сайхан эдгэв гэнэ [Халх ардын тууль, 1991:42];

7. ДҮГНЭЛТ:

Монгол Улс, ОХУ-ын 2018-2020 онд хэрэгжсэн “Монгол угсаатны туулийн уламжлалт өгүүлэхүүний тайлбар толь” хамтарсан төсөл амжилттай хэрэгжиж дууслаа. Энэ төслийн хүрээнд бид 2018 онд Баруун монголын болон халх ардын 57 туулийг сонгон авч монгол туулийн цахим санг бүрдүүлэв. Ингэхдээ урд өмнө хэвлэгдсэн туулийн эмхэтгэлүүдийг сканердаж, компьютерт орууллаа. Ийнхүү “Монгол туулийн цахим сан”-г үүсгэснээр судалгааны эх хэрэглэгдэхүүнээр дутагдахгүй болж, судалгаа шинжилгээг өргөн хүрээнд хийж, монгол туулийн мотивын

асуудал ба дэлхийн ард түмнүүдийн туулийн сэтгэлгээнд монголчуудын оруулсан хувь нэмэр зэрэг зангилаа асуудлуудыг бүрэн хэмжээнд тодруулах нөхцөл бүрдүүлэв.

Энэ хугацаанд төсөлд оролцогчид өнөөг хүртэл шийдэгдээгүй байсан мотивын зарим асуудлын талаар хэлэлцэхээр 2018, 2019 онд Буриадын талаас Шинжлэх ухааны доктор (Sc.D) Л.С.Дампилова, Халимагийн төслийн удирдагч, Шинжлэх ухааны доктор (Sc.D) Е.Э. Хабунова, Монголын талын төслийн удирдагч, Шинжлэх ухааны доктор (Sc.D) С.Байгалсайхан болон бусад гүйцэтгэгчид Монгол Улсад хоёр удаа хүрч ирснээр гурван улсын эрдэмтэд онол-аргазүйн семинарыг хоёр удаа зохион байгуулж, Монголын “Бум Эрдэнэ” тууль дээр жишээлэн ажиллахдаа зөвхөн гэрлэлтийн сэдвийг онцлон практик дадлага хийсэн явдал нь цаашид хэрхэн мотивын судалгааг хийх арга замыг нээж өгсөн үр дүнтэй ажил болж өнгөрсөн билээ.

Доктор (Ph.D) А.Алимаа Оросын ШУА-ийн академич, тууль судлаач В.М.Жирмунскийн бичсэн “Түрэгийн баатарлаг тууль” номыг орчуулав. Түүнчлэн монгол ардын “Эрийн сайн гунан наст Мэхлэй” туулийг орос хэлнээс орчуулан “Аман зохиол судал” сэтгүүлийн 2018 оны XXXIX дугаарын 223-271 талд хэвлүүлсэн билээ. Энэхүү туулийг нэрт аялагч Г.Н.Потанин 1879 онд Оросын Газарзүйн нийгэмлэгийн даалгавраар Монгол орноор аялан явж байхдаа дөрвөдийн алдарт туульч Сарисанаас тэмдэглэн авч орос хэлнээ орчуулан 1883 онд “Очерки северо-западной Монголии” бүтээлийнхээ 4-р ботид хэвлүүлжээ. Эдгээр орчуулгыг туулийн мотивын судалгааны онолын гол хэрэглэгдэхүүн болгон ашиглав.

Гадаадын олон улсын зэрэглэл өндөртэй ORCID, COPRPUS-тай сэтгүүлд төсөлд оролцогч, доктор (Sc.D) С.Байгалсайхан, доктор (Ph.D) А.Алимаа, доктор (Ph.D) Ч.Заяасүрэн нар Буриад, Халимагийн эрдэмтэн судлаачтай хамтран туулийн мотивын чиглэлээр 5 өгүүлэл бичиж хэвлүүллээ. Мөн тухайн судалгааны сэдэв, аргазүй, арга зарчим, үр дүнг тусгасан зэрэглэл өндөртэй сэтгүүлд эрдэм шинжилгээний өгүүлэл бичиж хэвлүүлсэн нь туулийн мотивын судалгааг бусад орны судлаачдад сурталчлах, таниулж мэдүүлэх, эшлүүлэх боломжийг олгосон юм. Түүнчлэн олон улсын эрдэм шинжилгээний хуралд Байгалсайхан С., Алимаа А, Хабунова Е.Э., нар хамтарч “Мотивын санг бүрдүүлэх асуудалд” нэрт илтгэлийг 2018 оны 11-р сарын 15-17 БНХАУ-ын Бээжин хотноо болсон “Торгон замын дагуух соёл” /Annual International Conference on Traditional Cultures along the theme of Jangar and epic studies/ хуралд хэлэлцүүлэв. Энэхүү илтгэлд Мотивын санг хэрхэн бүрдүүлсэн тухайгаа жишээ баримтаар тодруулж өгсөн нь бусад орны судлаачдын сонирхлыг

татсан, сайн илтгэл болсон хэмээн үнэлсэн байдаг. Төслийн завсрын үр дүн болгон 2018 оны 09 дүгээр сарын 21-23 нд Улаанбаатар хотноо “Дэлхийн тууль ба Жангар” олон улсын эрдэм шинжилгээний хуралд А.Алимаа, Ч.Заяасүрэн нар тус төслийн багийн Буриад, Халимагийн эрдэмтэн судлаачтай хамтран туулийн мотивын чиглэлээр өмнө дурдсан илтгэлүүдээ хэлэлцүүлж, бусад орны судлаачидтай санал бодлоо солилцож, мотивын судалгааг сурталчиллаа.

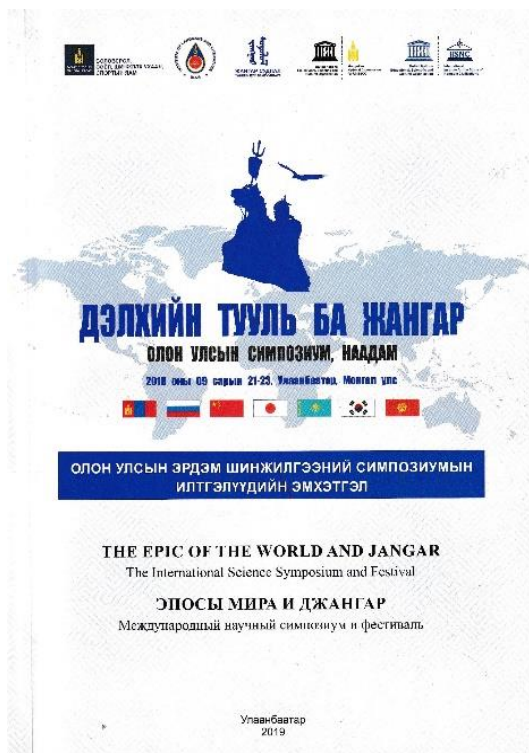
Бид бүрдүүлсэн Монгол туулийн сан дээрээ тулгуурлан монгол угсаатны туулийн өгүүлэгдэхүүн (сюжет)-ний зохион байгуулалт дээр үндэслэгдсэн уламжлалт өгүүлэхүүн (мотив)-үүдийг илрүүлэн гаргах үндсэн зорилгоо биелүүлэн Халимагийн тал “Жангар”, Буриадын тал “Тэсэр”, “Эрэнсэй” туулийг сонгон авсан бол Монгол туулийн оргилд тооцогдох, үйл явдал агуулга, бүтцээрээ төгс боловсорсон, хэмжээний хувьд нэлээд томд тооцогдох, “Бум-Эрдэнэ”, “Хан харангуй”, “Алтан гургалдай” гэсэн гурван туулийг сонгон авч, мотивоор нь ангилж нэгтгэн уг судалгааг хийлээ. Тухайн судалгааг хийхдээ бид төслийн багийн удирдагч, Халимагийн их сургуулийн эрдэмтэн, шинжлэх ухааны доктор (Sc.D) Е.Э. Хабуновагийн гаргасан ангиллыг баримталж ажиллаа. Үүнд, 1.Баатар эр холын аянд мордохын өмнөх үйл явдал, 2.Баатар эр тодорхой зорилготойгоор холын аянд гарах, 3.Баатар эр харийн нутагт ирэх, 4. Буцах зам, 5. Ялалт, 6. Уг удам залгах, 7. Ялалтын найр гэсэн үндсэн 7 бүлэг болгож, үндсэн бүлгүүдээ дотор нь үйл явдлаар нь дэд бүлгүүдэд хувааж мотивын судалгааг нарийвчлан хийлээ. Туулийн баатрын төрөлтөөс эхлэн үйл явдлын голлох нэгж болох мотивуудаас цаашлан үйл явдал өрнөн туйлдаа хүрэх, өрнөл, төгсгөлийг дагасан олон мотивууд урган гарч ирснийг үйл дарааллаар ангилан хийж гүйцэтгэв.

Бид энэхүү хамтарсан төслийн завсрын үр дүн болгож, 2018 оны 09 дүгээр сарын 21-23 нд Улаанбаатар хотноо “Дэлхийн тууль ба Жангар” (The World Epic and Jangar) олон улсын эрдэм шинжилгээний симпозиум, наадмыг зохион байгуулсан билээ. Тус хурлыг “Жангар судлал” ТББ, ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэн, хамтран зохион байгуулагчаар Монгол Улсын Боловсрол Соёл, Шинжлэх Ухаан Спортын Яам, ЮНЕСКО-ын Монголын үндэсний комисс, Нүүдлийн Соёл Иргэншлийг Судлах Олон Улсын хүрээлэн, дэмжигч байгууллагаар Шинжлэх Ухааны Академи, Шинжлэх Ухаан Технологийн сан зэрэг байгууллага оролцсон юм. Энэхүү эрдэм шинжилгээний хурлын зорилго Жангар туулийн судалгааны өнөөгийн чиг хандлага, өв тээгчдийг шинээр илрүүлэх, сүүлийн үед туулийн судалгаанд шинэ тутам гарч буй мотивын судалгааг хэрхэн судалж буйг гадна, дотнын судлаачтай хамтран ярилцаж санал бодлоо солилцох

байв. Уг хуралд гадаадын 8 орны 50 гаруй эрдэмтэн судлаачдын илтгэлийг гурван салбар хуралдаанаар (“Туулийн өв уламжлал”, “Туулийн судалгаа: Онол, түүх, харьцуулал”, “Тууль ба хэл, утга зохиол, урлаг”) гэсэн сэдвийн хоёр илтгэл хэлэлцүүл, гурав дахь өдөр туульчдын наадмаар өндөрлүүлсэн билээ. Тус хуралд оролцогчид туулийн онолын судалгаа (Е.Э.Хабунова, Мухаметзянова Лилия Хатипова), түүнээс улбаалаад ер нь аман зохиолыг орчуулах, харьцуулан судлах (Б.Хишигсүх, Б.Риза, Тангику Ицужи, Кляус Владимир Леонидович, Маргарита Кунгаа, Д.Таяа, Сэсэгмаа Гымпилова), орчин цагийн медиа-хэлбэрт хэрхэн нэвтэрч байгаа талаар (Сун-А-Ли, Д.Нарангэрэл, Х.Далай), орчуулгын талаар (Ө.Начин, Т.М.Садалова) гэх зэрэг эрдэмтэд олон сонирхолтой илтгэлүүдийг хэлэлцүүлсэн юм.

Энэхүү хурлаас туулийн судалгааг гүнзгийрүүлэх, “Жангар”, “Гэсэр” зэрэг хөлгөн туульсыг зөвхөн монголчуудын оршин суудаг газар нутгаар бус хөрш зэргэлдээ

орнууд, тухайн туулийн судалгааг идэвхтэй хийж ирсэн монгол судлаачид, судалгааны төвүүд, тухайн дурсгал хадгалагдаж байдаг улс орнууд зэрэг өргөн хүрээг хамрах, Тууль, туульчдын түүхэн явцад илэрч буй бүхий л үйл явц, үзэгдэл, шинэ хандлага чиглэл зэргийг онол, соёл, түүх, урлаг, аман зохиол, тууль судлал олон салбарт өвөрмөц аргаар ажиглан бүртгэх авч үзэх, хоцрогдонгуй байгаа судалгааг эрчимжүүлэх (туулийн аялгуу, аялгуулал, орчуулга, мотивын судалгааг өргөжүүлэх, монгол туулийн санг бүрдүүлэх) гэх мэт олон асуудлыг хэрэгжүүлэхээр тогтсон юм. Энэ хуралд хэлэлцүүл эрдэмтэн судлаачдын илтгэлийг

эмхэтгэн “Дэлхийн тууль ба Жангар” Олон улсын симпозиумын илтгэлүүдийн эмхэтгэл нэрээр гаргаж, судлаач, сонирхогчдын хүртээл болгосон юм.

Төслийн тайланг хагас жил болон бүтэн жилээр Санхүүжүүлэгч байгууллагтаа тайлагнаж, Мониторингийн картыг бөглөн цаг хугацаанд илгээж байсан болно. Мөн уг төслийг гүйцэтгэгч байгууллагын эрдмийн зөвлөлийн хуралд хийж байгаа ажлаа удаа дараа тайлагнаж байсан болно.

Төслийн нийт эрдэм шинжилгээний зардал 15.000.000 сая төгрөгийг өнгөрсөн 3 жилийн хугацаанд зарцуулсан. Ингэхдээ хуульд заасны дагуу зохих татварыг цаг хугацаанд нь төлж, эрдэм шинжилгээндээ зарцуулж байсан болно. Санхүүгийн мөнгөн зарцуулалтыг хавсаргав.

ИХМагагт Т-2

МӨНГӨН УРЬДЧИЛГААНЫ ТАЙЛАН

Байгууллагын нэр: **Хэл зохиолын хүрээлэн** 2021 оны 03 сарын 04-ны өдөр
 Урьдчилгаа авагч:
 Овог нэр: **С.Байгальсайхан**
 Албан тушаал: **Төслийн удирдагч**
 Судалгааны ажлын нэр: **"Монгол угсаатны туулийн уламжлалт өгүүлдэхүүний тайлбар голь"**
 Судалгааны ажлын төрөл: **Хамтарсан төсөл**
 Гэрээний дугаар: **ШУГ х/ОХУ-2018/24**

Д/л	Эрдэм шинжилгээний зардлын зардал	Төлөвлөлт, мян. төг	2018 оны төсөв	2019 оны төсөв	2020 оны төсөв
1	Гэрээг ажилтнуудын ажлын хөлс	2.850.0	960.0	1.890.0	
2	Гаднын байгууллагаар хийж гүйцэтгүүлсэн ажил, үйлчилгээний төлбөр				
3	Мэдээлэл худалдан авах зардал	1.500.0	600.0		900.0
4	Эрдэм шинжилгээний хурал, семинар, үзэсгэлэл зохион байгуулах зардал /эмхэтгэн хэвлүүлэх, хурлын заалны гүрээс, бичиг хэргийн зардал г.м./	2.800.0	2.190.0	495.0	115.0
5	Гадаадын эрдэмтэн судлаачдыг Монголд байх хугацааны үйлчилгээний зардал	1.550.0	450.0		1.100.0
6	Орчуулгын зардал	3.100.0	750.0	2.350.0	
7	Ном, бүтээлийн хэвлэлийн эх бэлтгэл	2.000.0		215.0	1785.0
8	Судалгааны ажлын тайлан бичихтэй холбогдсон зардал /бичиг хэрэг, хэвлүүлэх зардал/				
9	Социологийн болон хэргийн судалгааны зардал	600.0			600.0
10	Дэж авчрах, шинжлүүлэх зардал				
11	Урьтаж боллоо худалдан авах зардал				
12	Туршилтын мал амьтан худалдан авах, устгаж шуудгүй болох зардал				
13	Наленгш төлбөр/тухайн судалгааны ажилтай холбогдох/				
14	Ургамлын үр сорт худалдан авах зардал				
15	Сэлбэг хэрэгсэл, лабораторийн хэрэгсэл худалдан авах зардал				
16	Микро организм, өстгөөр худалдан авах зардал				
17	Гадаад, дотоодын томилолтын зардал	450.0			450.0
18	Судалгааны тоног төхөөрөмжийн хэмжилт, суурилуулалт, засвар үйлчилгээний зардал				
19	Компьютерын программ хангамж зохиох, худалдан авах, засвар үйлчилгээ зардал				
20	Олон улсын хурлын төлбөр /тухайн судалгааны ажилтай холбогдох/				
21	Хөдөлмөр хамгааллын зардал				
22	Гиншүүчлэлийн төлбөр				
23	Төслийн явц, үр дүнд хяналт шинжилгээ хийх зардал 1%	150.000	50.0	50.0	50.0
24	Туршилтын цех, үйлдвэрийн тоног төхөөрөмжийг худалдан авах зардал/гөрийн өмчийн хөрөнгийг шийдвэр/				
	Дун	15.000.0	5.000.000	5.000.000	5.000.000

Тайлан гаргасан:
 Нягтлан бодогч:

/Ч.Заяасүрэн/
 /Т.Мөнөнцэцэг/

8.НОМ ЗҮЙ

1. Эмхэтгэсэн Р.Нарантуяа, Редактор А.Лувсандэндэв, Ц.Дамдинсүрэн, П.Хорлоо нар. *Халх ардын тууль*. Уб.,1991. 171 тал.
2. *Дань хурэл тууль*. Хэвлэлд бэлтгэсэн Б. Катуу. Редактор Х.Сампилдэндэв. БНМАУ Ардын боловсролын яамны сурах бичиг, сэтгүүлийн нэгдсэн редакцын газар. Улаанбаатар.,1986. 174 тал.
3. В.М.Жирмунский. “*Түрэгийн баатарлаг тууль*”, Ленинград., 1974, стр.725.
4. Силантьев И.В. *Теория мотива в отечественном литературоведении и фольклори-стике: очерк историографии. Научное издание.* – Новосибирск: Издательство ИДМИ, 1999. – 104 с.
5. *Хан Харангуйн тууль*. Удиртгал бичиж, үгийн тайлбар хийн орчин цагийн монгол хэлээр хөрвүүлж хэвэлд бэлдсэн Б.Түвшинтөгс. Ред. И.В.Кульганек. Улаанбаатар-Санкт-Петербург., 2016. “Соёмбо принтинг” үйлдвэрт хэвлэв. 209 тал.
6. Г.Н.Потанин. *Очерки северо-западной Монголии.* Выпуск IV. С.Петербург., 1883. 429-486 тал.

9. ХАВСРАЛТ-1.

1). Эрдэм шинжилгээний өгүүлэл. Гадаадад-/5/

- 1) *Е.Э. Хабунова 1, Санжаа Байгалсайхан 2, Б.Э. Убушиева 3, Калмыцкий государственный университет им. Б.Б. Городовикова 2 Институт языка и литературы Академии наук Монголии, Вестник калмыцкого университета, ВДК 398.21(470.47):821.512.3 ББК Ш23(2=643)-441+Ш23(5=64)*

МОТИВНЫЙ РЯД МАТРИМОНИАЛЬНОЙ МОДЕЛИ ЭПИЧЕСКОГО ПОВЕСТВОВАНИЯ В МОНГОЛЬСКОМ АРХАИЧЕСКОМ ЭПОСЕ

Исследование выполнено при финансовой поддержке РФФИ-МОКНМ_ а в рамках научного проекта «18-512-94006»

Статья посвящена проблеме выявления мотивов, формирующих модель эпического сюжета богатырской женитьбе. С учетом структурно-семантической природы мотива, он рассматривается как механизм, синтезирующий смысловое и конструктивное начало эпического повествования. На основе анализа монгольских эпосов «Бум Эрдени», «Жангар или о женитьбе на Алтан Хянуур дагини, дочери Далай Цайлбар Цаган хана» и «Прославившийся в походах своенравный Хонгор» определяется состав мотивов-инвариантов и мотивов-вариантов, характерных архаическому сюжету о богатырской женитьбе.

Ключевые слова: *эпос, монгольский, архаический сюжет, богатырская женитьба, мо-тив, модель Khabunova1, Sanjaa Baygalsayhan2, B.E. Ubushieva1 1Kalmyk State University named after B.B. Gorodovikov Institute of Language and Literature of the Academy of Sciences of Mongolia*

THE MATRIMONIAL MODEL IN MONGOLIAN ARCHAIC EPIC

(The study was performed with financial support RFBR, research project No. 18-512-94006)

The article analyzes the issue of identifying the reasons that form the model of the epic story about the marriage of the hero. On the basis of the structural and semantic nature of the reason, it is considered as a mechanism synthesizing the semantic and constructive beginning of the epic narrative. Based on the analysis of the Mongolian epics “Bum Erdeni”, “Zhangar or Marriage to Altan Hyanuur Dagini, Dalai Tsilbar Tsagan Khan’s Daughter” and “Wayward Hongor Glorified in Campaigns”, the authors study the composition of invariant reasons and reason-variants, which is characteristic of the archaic plot about the marriage of the hero.

Key words: *epic, Mongolian, archaic plot, marriage, reasoning, model.*

Сюжет о богатырской женитьбе характерен в большей степени архаическому эпосу, что и объясняет его наличие в эпосе монгольских народов, в частности, в национальных версиях героического эпоса «Джангар», демонстрирующего все уровни стадийного развития эпоса монгольских народов от архаики до героического, государственного эпоса. Разностадийный характер эпоса монгольских народов (бурят, монголов, калмыков, ойратов) проявляет себя на разных уровнях эпического нарратива, «простейшей повествовательной единицей» которого, как считал А.Н.Веселовский, является мотив [2, с.305]. Определение Веселовским А.Н. мотива как повествовательной единицы, «образно ответившей на разные запросы первобытного ума или бытового поведения», является отправной точкой для более глубокого анализа

структурно-семантического содержания Данного сегмента. Исследования в данной области отечественной фольклористики отличаются многообразием мнений и формулировок, определяющих понятие «мотив», что подчеркивает его многоаспектность и значимость как сюжетного элемента. Обзор основополагающих трудов по теории мотива осуществлен И.В.Силантьевым [14, с. 104]. Некоторые аспекты мотива и противоречивости, возникающие при определении мотива, отмечены С.Ю.Неклюдовым: «Он [мотив] трудноуловим и трудноопределим, неясно соотношение его синтагматических и парадигматических ракурсов, морфологической схемы и текстовой реализации, универсальных структур национально специфических редакций, его корреляций с компонентами модели/ картины мира, с одной стороны, и с «общими местами» текста, *loci communes*, с другой» [10, с. 236-247] и другими учеными [8, с.115-125; 11, С. 3-24; 7, с. 27-34]. Неоднозначность содержания мотива обнаруживается при анализе сюжета произведений, разных по своей жанровой принадлежности. Один и тот же мотив, к примеру, мотив пира, присутствующий в калмыцкой народной песне «Сээхн зеерд мөрн» (Прекрасный Гнедой) и в эпическом сюжете «Джангара», находит разное текстовое воплощение и играет разную роль в организации и реализации сюжета фольклорного произведения. В первом случае мотив пира передает мифо-ритуальную семантику пиршества, объединяющего соплеменников в подлунном мире и пребывающих благоденствии под покровительством небесных светил. Каждое четверостишие песни завершается формулой-призывом «жиргий!» (будем счастливы!). Повтор слова «жиргий!» (будем счастливы!) играет цементирующую роль в структурной организации песенного нарратива: *Нэрхн зеерд мөрнь / Нарна толянд наадн, / Нээрлэж суусн ахр минь, / Насна туршт жиргий! / Сээхн зеерд мөрнь / Сарин көллэ наадна, / Сээхлэж суусн ахр минь, / Сарин туршарт жиргий!* / Его поджарый Гнедой / Гарцует под лучами солнца / Братья мои пирующие, / Будем счастливы всю жизнь! Его прекрасный Гнедой / Резвится при лунном свете / Братья мои пирующие, / Будем благоденствовать течение месяца! [15, с. 224]. Аналогичный мотив в калмыцком героическом эпосе «Джангар» отражает специфику эпического памятника, воспевающего доблести богатырей, живущих во имя создания идеального эпического государства – счастливой страны Бумба. Способность мотива к трансформации, модификации традиционных мотивов и на-полнения их смысла новыми реалиями было проанализировано Криничной Н.А. в контексте проблемы «исторической реконструкции мотива» [7, с. 27-34]. В эпическом сюжете мотив пира обретает дополнительную семантику «арзин сүүр» (круг пирующих богатырей). То есть пир объединяет не просто празднующих собратьев, а богатырскую дружину, собравшуюся вокруг Джангара для обсуждения вопросов государственной важности (защита страны от нападений врага, нейтрализация агрессивных намерений враждебных ханов и т.д.) и принятия верных решений, направленных на обеспечение счастливой и мирной жизни в стране.

В «Джангаре» речь идет о богатырском пире, созываемом Джангаром, главой государства, и отсутствие какого-либо богатыря на этом собрании не остается незамеченным ханом-правителем (Главы Малодербетовской версии «Джангара») [4, с. 55-56]. Одним из важных причин созыва богатырей на пир является выбор богатыря для отправления в страну хана-антагониста со специальным заданием. Следовательно, мотив играет важную роль в «формировании смысла сюжета» [7, с. 51].

Мотив пира является важным звеном сюжетной структуры эпического повествования: каждая глава эпического цикла «Джангар» начинается с описания богатырского пира и развязкой эпической коллизии служит пир во дворце хана по случаю победного возвращения богатыря на родину. Б.Н.Путилов рассматривает мотив «не просто как элемент, слагаемое, конструирующее сюжет», он отмечает, что «эпический мотив программирует и обуславливает сюжетное развитие», что в нем «так или иначе задано это развитие», дает основание допустить «порождающее» свойство мотивов, которые «стоят у истоков того или иного сюжета и имплицитно конкретное движение его», обеспечивая устойчивость и обязательность «сохранения опорных конструктивных элементов» [12, с. 139-149]. Вопрос относительно понятия «мотив» остается открытым, по-разному трактуется его значение, семантическое наполнение, уточняются его конструктивные функции.

В учетом структурно-семантической природы мотива, нами он рассматривается как механизм, синтезирующий смысловое и конструктивное начало эпического повествования, в котором решающую роль играет предикат. Это свойство мотива подчеркнуто в определении Е.М. Мелетинского, согласно которому мотив подразумевает «некий микросюжет, содержащий предикат (действие), агенса, пациенса и несущий более или менее самостоятельный и глубинный смысл» [9, с. 50, 64].

Доминирующая роль предиката как в формировании мотива, так и в организации эпического сюжета, состоящего из различных комбинаций мотивов, характерна и для эпоса монгольских народов. В каждом национальном эпосе, кроме жанрово обусловленных типовых мотивов, существует традиционный набор мотивов, определяющий его этническую специфику, обеспечивающий подвижность инвариантной модели эпического сюжета. К примеру, сюжетный тип «героическая коллизия», характерный для мирового эпоса в целом, в национальных традициях находит реализацию через разные мотивы: причиной, побуждающей героя к богатырским действиям, могут служить матримониальные намерения героя, вызов богатыря-антагониста, помощь богатырю-побратиму и т.д.

В контексте сказанного мотив нами будет рассматриваться с учетом жанровой специфики эпоса и его характеризующих свойств («структурно-содержательная самостоятельность», «минимальность», «предикативность», «связь с событием»). При этом берется во внимание привязанность мотива к формульным образованиям, отличающимся константностью в эпическом нарративе и проявляющимся в виде типовых сюжетов (на макроуровне) и в качестве постоянных поэтических формул и «опорного слова» (на микроуровне), которые обеспечивают устойчивость формульного выражения, то есть собирают его «в пучок» [3, с. 94-103].

Эпический сюжет эпоса монгольских народов, как и эпос в целом, строится на изображении конфликта между главным героем и его противниками. Противостояние эпических персонажей формирует определенный набор сходных коллизий, что влияет на формирование мотивного фонда эпоса, изучение которых проливает свет на проблему общности и различий эпической традиции (национального, локального).

Отталкиваясь от положений, изложенных выше, попытаемся выявить мотивный состав эпического сюжета о богатырской женитьбе в монголо-ойратском эпосе, сохранившем наиболее явственно свои архаические черты. Для этого обратимся к анализу ойрат-монгольского эпоса «Бум Эрдени» [5, с. 255-273] и рассмотрим мотивы в той последовательности, в какой они встречаются в эпическом сюжете, при этом

выделяется его ядерная часть в виде мотива-инварианта (1; 2; 3 и т. д.) и приводится перечень его вариативных разночтений (мотивы-варианты – 1.1.; 2.1; 3.1. и т.д.):

1. Рождение богатыря

1.1. в восьмой день начала летнего месяца.

2. Разрезание пуповины

2.1. пуповина разрубается на наковальне тесаком, ударяясь сверху молотом.

В Стремительный рост

3.1. за сутки съедает тушу барана и не вмещается в пеленку из шкуры одного валуха, за двое суток съедает тушу двух баранов и не вмещается в пеленку из шкуры двух валухов, за десять суток съедает тушу десяти баранов и не вмещается в пеленку из шкуры десяти валухов.

в Игры и развлечения

4.1. просит у родителей альчики и шахматы из серебра и золота для развлечений

4.2. убеждает родителей в том, что наступило время для отправления в путь

4.3. просит подходящего коня, достойную одежду и боевое оружие

4.4. родители утверждают, что его кости ещё не затвердели, мышцы ещё не окрепли.

в Обретение имени

5.1. прорицатель предсказывает наречь его именем Бум Сайн Эрдэнэ

Т. Возведение дворца для богатыря

построили белоснежный дворец.

и Обретение богатырского коня

7.1. старый табунщик Аг Сахал находит в табуне только что родившегося жеребенка

7.2. наблюдает за ним и определяет его предназначенность для богатыря Бум Сайн

Эрдэни

7.3. подвергает испытанию коня, идентифицирует коня

7.4. коня приводят и привязывают к коновязи из сандала

7.5. отмечают достоинства коня.

// Подготовка богатыря в дорогу

1 надевает шелковую одежду

2 надевает железный черный панцирь, шлем с изображением лотоса

3 съедает мясо валуха, выплевывая крупные кости, высмаркивая мелкие кости

4 обретает оружие

9. Подготовка коня перед дорогой

9.1. 15 охранников вынимают из сундука конское снаряжение и седлают коня

9.2. 25 охранников вынимают из сундука конское снаряжение и седлают коня.

10. Получение известия

10.1. богатырь узнает от хана о суженой, которая находится далеко.

11. Получение задания

11.1. должен добыть и привезти невесту.

12. Богатырь отправляется в дорогу

12.1. богатырь отвязывает коня, садится на него и пускается вскачь в северо-западном направлении

12.2. спешившись с коня, трижды затягивает трубку, от которой затянулись туманом

13 вершин Алтая, 24 вершины Хангая и 33 Тенгрия

12.3. богатырь на богатырском коне преодолевает годичный путь за месяц, месячный путь за один день, дневной путь до полудня.

13. Богатырь находится за пределами своей страны

- 13.1. богатырь добирается до границ владений Аг Буурал хана
- 13.2. богатырь треножит коня на вершине рубежной горы
- 13.3. вонзает в землю пику, вешает на него боевые доспехи
- 13.4. трижды затягивает трубку, от которой затянулись туманом 13 вершин Алтай, 24 вершины Хангая и 33 Тенгрия владений Аг буурал хана
- 13.5. протерев глаза, смахнув с правого глаза гной величиной с медведя, с левого глаза величиной с пчелы, разглядывает владения хана другой страны
- 13.6. наблюдает за движением возле коновязи у ханской ставки
- 13.7. совершает молебен, садится на коня и отправляется в ставку хана.
14. Богатырь появляется в ставке хана
 - 14.1. сравнивает с соперниками себя, своего коня, свои доспехи
 - 14.2. представляет себя и своего коня в ставке хана
 - 14.3. объявляет цель прибытия
 - 14.4. получает разрешение на участие в соревнованиях
 - 14.5. обретает богатырей-помощников
 - 14.6. вместе с богатырем-помощником отправляются в дорогу, чтобы сразиться с противником
 - 14.7. богатыри достигают рубежной горы
 - 14.8. ведьма во сне видит богатырей и предупреждает Мангаса об опасности
 - 14.9. два богатыря состязаются в единоборстве, чтобы определить старшинство
 - 14.10. раскурив трубку согласия, два богатыря становятся побратимами.
15. Богатырь участвует в брачных состязаниях
 - 15.1. побеждает в скачках
 - 15.2. получает невесту с приданым.
16. Отправляется в обратный путь
 - 16.1. вместе с богатырем-побратимом
 - 16.2. богатыри ночуют, где обозначен круг, продолжают путь, где прочерчена линия
 - 16.3. в середине дороги богатырь-побратим сворачивает с пути в свои владения и узнает, что его страна опустошена врагом
 - 16.4. богатырский конь сообщает герою о несчастьях богатыря-побратима
 - 16.5. герой спешит на помощь богатырю-побратиму
 - 16.6. богатыри встречаются, съедают мясо полутора тысяч маралов, разделив поровну
 - 16.7. продвигаясь по следу табуна, добираются до Хангая, разводят костер, жарят и съедают мясо полутора тысяч коней и засыпают
 - 16.8. старый табунщик Аг Сахал, ищущий свой табун, принимает костер за огненную гору, а двух спящих богатырей – за темные горы
 - 16.9. табунщик рассказывает противникам богатырей об увиденном.
17. Поединок богатырей
 - 17.1. богатыри выбирают вид противоборства и оружие (лук и стрелы)
 - 17.2. противоборство богатырей продолжается в форме борьбы
 - 17.3. спрашивают у побежденных противников о трех сожалениях
 - 17.4. узнают о трех сожалениях противников: не прошло три года после женитьбы, не объездили на своем коне Гоби, не ели конины три года
 - 17.5. расчлениют и разбрасывают тело противника
 - 17.6. вступают в поединок с другими противниками
 - 17.7. герой поднимается на вершину горы и вызывает целительный дождь, очищается

17.8. узнает о месте нахождения души противников

17.9. уничтожив противника, расчлениют тело, сжигают, не оставляя запаха, и разбрасывают.

18. Установление мира и благополучия

18.1. освобождение из плена родителей, подданных и скот богатыря-побратима

18.2. утверждение мирной и счастливой жизни.

Детальный обзор сюжета монголо-ойратского эпоса «Бум Эрдэни» позволил нам выстроить модель, состоящую из ряда мотивов-инвариантов, с детализацией его вариативной части. Из мотивов-инвариантов (18) формируется сюжетный остов, на который нанизываются мотивы-варианты (52), количество которых зависит от сказительского мастерства исполнителя эпоса. Характер и степень подвижности мотивов-вариантов указывает на степень сохранности или деформации эпического сюжета. Выявленные нами 18 мотивов-инвариантов обеспечили композиционную стройность и логическую завершенность идейно-семантического содержания эпического повествования «Бум Эрдэни» (в данном случае сказителя Ц. Зодов). Результатом творчества сказителя, умеющего мастерски комбинировать мотивы, формулы, стало появление 52 мотивов-вариантов.

Как видно из представленной модели, вокруг каждого ядерного мотива (инварианта) образовались другие варианты. Наиболее вариативными оказались следующие мотивы-инварианты: 7. обретение богатырского коня (5 мотивов-вариантов); 13. появление богатыря в ставке хана другой страны (12 вариантов); 16. отправление богатыря в обратный путь (9); 17. поединок (9).

Если модель сложения эпоса универсальна, то она успешно используется при конструировании других эпических сюжетов. Как отмечал Б.Н. Путилов, для обнаружения общих закономерностей вовсе не обязательно «учитывать решительно всего океана материала», «закон выясняется постепенно» и вполне может оказаться целесообразным изучение «части фольклорного материала в целях получения общих, типовых видов», и «если закон верен, то он будет верен на всяком материале, а не только на том, который включен» [13, с. 205]. Поэтому модель, включающую мотивы, передающие суть матримониальных эпических событий, мы приложили к сюжетам о богатырской женитьбе других эпосов, записанных в Монголии. К их числу относится ряд эпических произведений, объединенных общим названием, но записанных в различных регионах Монголии «Жангарын туульс» [6]: «Богд Жангар хаан» (Богдо Жангар-хан) «Үйзэн алдар ханы хүү үеийн жаахан Жунраа ноён» (Вечно юный Джунрай-нойон, славного Уйзэн-хана сын); «Жангар (туужис)» (Жангар (сказания)); «Жангарын нэгэн бүлэг тууль. Урьдын Улаанхонгорын бүлэг» (Одна глава эпоса Жангар. Глава об Урдын Уланхонгоре), а также эпические повествования, включенные в сборник «Аян алдарт аялган Хонгор» [1]: «Аяны алдарт аялган Хонгор» (Прославившийся в походах своенравный Хонгор); «Богд ноён Жангарай хүү» (Богдо нойон Жангарай сын); «Богд ноён Жанрай хан» (Богдо нойон Жанрай хан); «Богд ноён Жангар хан» (Богдо нойон Жангар хан). Обзор всех монгольских эпических сказаний о Жангаре, в которых разрабатывается тема сватовства с последующей богатырской женитьбой, позволяет остановить выбор на главе «Жангар (туужис)» (Жангар (сказания), со вторым названием «Жангар буюу Далай цайлбар цагаан хааны Алтан хянуур дагиниг залсн бүлг» (Жангар или о женитьбе на Алтан Хянуур дагини, дочери Далай Цайлбар Цаган

хана) [6], записанной в 1940 г. в Увс-аймаке, и «Прославившийся в походах своенравный Хонгор» [1], в записи 1972 года в Хёвсгул аймаке. Анализ мотивов эпических произведений с одним сюжетом о богатырской женитьбе и героем Жангаром, но различной локализацией (северо-запад и центральная часть Монголии) позволит нам протестировать степень продуктивности модели, выстроенной нами на основе эпоса «Бум Эрдени». Мотивы эпоса «Жангар (туужис)» (Жангар (сказания), со вторым названием «Жангар буюу Далай цайлбар цагаан хааны Алтан хянуур дагиниг залсн бүлг») (Жангар или о женитьбе на Алтан Хянуур дагини, дочери Далай Цайлбар Цаган хана): Рождение богатыря (родился, владея западной стороной) Разрезание пуповины

3. Стремительный рост

4. Игры и развлечения

5. Обретение имени

6. Возведение дворца для богатыря

7. Обретение богатырского коня (богатырь отправляет табунщику письмо с угрозой изгнать из страны, если он не пригонит к нему коня в течение семи дней; табунщик приводит коня к ханскому дворцу и привязывает за сандаловую коновязь)

8. Подготовка богатыря в дорогу (Жангар сам седлает коня, выгуливает его на Алтае и Хангае; вместе с конем он обходит курганы и родники, устраивает купание: себе там, где глубоко, и коню – на мелкоте; собирает еду в дорогу; расставляет лук со стрелами)

9. Подготовка коня перед дорогой (оседлали коня; обмыли у родника)

10. Получение известия (богатырь сообщает всем, что настало время отправиться за невестой, которая живет в юго-восточном направлении).

11. Получение задания

12. Богатырь отправляется в дорогу (отправляется в сторону восхода солнца; выехав на окраину кочевья-нутука, взобравшись на гору, взывает к духам местности за благополучие страны; поручает страну трем тайджам и обещает им привезти трех красавиц)

13. Богатырь находится за пределами своей страны (на границе встречается с посланцами хана другой страны; три богатыря передают Жангару приглашение своего хана на чай; по пути посещает дворец хана; продолжает путь, с трудом преодолевая пустыню, желтый, ядовитый и бурлящий океан; забыв про запрет, выпивает из родника и засыпает; появляется разбойник и протыкает отравленным рогом яка его правую ноздрю; богатырский конь не отходит от умерщвленного хозяина)

14. Богатырь появляется в ставке хана (девушка, превратившись в Жангара, пребывает во дворец)

15. Богатырь участвует в брачных состязаниях (девушка, превратившаяся в Жангара, участвует в брачных состязаниях)

16. Поединок богатырей (Жангар уничтожает всех десятерых разбойников и их детей, своим булатным мечом разрубает других пятерых разбойников и выкидывает их на дно ядовитого желтого океана)

17. Отправляется в обратный путь (Жангар со своей суженой Алтан Хянуурин охин возвращается домой, по пути участвует в брачных состязаниях и забирает трех девушек-лебедей)

18. Установление мира и благополучия (вернувшись домой, отдает трех красавиц трем тайджам-царевичам, сам женился на Алтан Хянуурын охин и стал счастливо жить-поживать).

Как видно из перечня мотивов, в нем отсутствует ряд мотивов (2, 3, 4, 5, 6), представленный в базовой модели. На момент отправления богатыря в дорогу с матримониальными желаниями у него уже есть ясновидящая супруга, что объясняет отсутствие мотивов, подтверждающих его стремительный рост, характеризующих процесс становления богатыря. Богатырь сам отправляется для добычи невесты себе и своим сановникам, но не участвует в брачных испытаниях за свою невесту в ставке хана-тестя, поскольку умерщвлен противниками в лице разбойников, а не богатырей, что также свидетельствует об архаичности сюжета. Мотив участия богатыря в брачных состязаниях реализуется в другом контексте.

Мотивный состав эпоса «Прославившийся в походах своенравный Хонгор»:

1. Рождение богатыря (родился от престарелых хана и ханши)
 2. Разрезание пуповины
 3. Стремительный рост (На седьмые сутки после рождения он уничтожает всех шулмусов и обретает титул богдо нойона. Ему оказывают все почести и усаживают на трон. Рядом с ним восседает его супруга красавица Авай Герел)
 4. Игры и развлечения
 5. Обретение имени
 6. Возведение дворца для богатыря (у подножия Алтая воздвигли дворец, в почетной части которого установили трон)
 7. Обретение богатырского коня (во время затянувшегося на семьдесят дней пира появляется конь Стремительный Зээрдэ, к гриве которого Жангарай хан привязывает ритуальный хадаг и припадает к его ногам).
 8. Подготовка богатыря в дорогу (получивший задание Аялган Хонгор просит коня Жангара, но получает отказ, ясновидец указывает местонахождение его коня Хурдан Цоохор)
 9. Подготовка коня перед дорогой (коня находят, приводят, седлают)
 10. Получение известия (богатырский конь сообщает о необходимости отправиться в восточном направлении, чтобы сосватать Навч Герел, дочь Наран Герел хана).
 11. Получение задания (невесту должен привезти Аялган Хонгор на коне Хурдан Цоохор)
 12. Богатырь отправляется в дорогу (богатырь вооружается и отправляется в дорогу)
 13. Богатырь находится за пределами своей страны
 14. Богатырь появляется в ставке хана (Хонгор прибывает в ставку Наран Герел хана, превращается в неказистого малыша)
 15. Богатырь участвует в брачных состязаниях (выпив семьдесят пять раз айраг, он заявляет о своем намерении участвовать в состязаниях и забрать ханскую дочь (о самих состязаниях ничего не говорится, из текста следует, что незавидный малыш побеждает богатыря Хюрэл Баатора)
 16. Поединок богатырей (богатырь побил, поломал кости противника)
 17. Отправляется в обратный путь (забирает невесту Навч Гэрэл, скот в придачу и отправляется в дорогу)
 18. Установление мира и благополучия (По возвращении он видит истощенных родителей, которые питаются кожаными ремешками седла и пут; вернув им прежний вид, он устроил пир по случаю женитьбы и воцарения мира).
- Исследование показало, что основной состав мотивов-инвариантов и последовательность их распределения в сюжете монголо-ойратского эпоса о богатырской

женитьбе в целом совпадают. Из 18 мотивов-инвариантов, выделенных нами в эпосе «Бум Эрдени», 12 встречаются в «Жангар (туужис)» (Жангар (сказания), со вторым названием «Жангар буюу Далай цайлбар цагаан хааны Алтан хянуур дагиниг залсн бүлг» (Жангар или о женитьбе на Алтан Хянуур дагини, дочери Далай Цайлбар Цаган хана), и 15 – в эпосе «Прославившийся в походах своенравный Хонгор». Отдельные мотивы-инварианты, отражающие активные действия богатыря, отличаются мобильностью, что вполне объяснимо. Богатырские коллизии случаются на всем протяжении пребывания богатыря на чужой территории: до прибытия в ставку хана-тестя, во время нахождения во дворце и на обратном пути героя.

Список литературы

1. Аман зохиол судлал. Аяны алдарт аялган Хонгор. Жангарын туульс. Составитель и автор предисловия У.Загдсурэн. – Улаанбаатар, 1977. – С. 233.
2. Веселовский А.Н. Избранное: Историческая поэтика. – М., 2006. 542 с.
3. Гацак В.М. Фольклор-память традиции (уровни и формы этнопоэтической константности) // Вестник Дагестанского научного центра РАН. – Махачкала, 2000. – №8. – С. 94-103.
4. Джангар. Малодербетовская версия – сводный текст, перевод, вступительная статья, комментарии, словарь А.Ш.Кичикова. – Элиста: КалмГУ, 1999. – С. 272.
5. Дөрвөд аман зохиолын чуулган. Составитель Балчигийн Кату. Ред. С. Нэргүй. – Улаанбаатар, 2017. Изд-во «Соёмбо принтинг» ХХК-д. – С. 255-273.
6. Жангарын туульс. Составитель и автор предисловия У.Загдсурэн. – Улаанбаатар, 1968. 198 с.
7. Криничная Н.А.. Русская народная историческая проза. Вопросы генезиса и структуры. Автореферат ... докт.филол.наук. – Петрозаводск, 1991. 46 с.
8. Мелетинский Е.М. Семантическая организация мифологического повествования и проблема создания семиотического указателя мотивов и сюжетов // Текст и культура. Труды по знаковым системам. Вып. 16. Тарту, 1983. С.115-125.
9. Мелетинский Е.М. О литературных архетипах. – М., 1994. – С. 50.
10. Неклюдов С.Ю. Мотив и текст // Язык культуры: семантика и грамматика. К80-летию со дня рождения академика Никиты Ильича Толстого (1923–1996) / отв. ред. С.М. Толстая. М., 2004. – С. 236–247.
11. Петров Н.В. Сюжетно-мотивный состав русского эпоса: модели эпического нарратива. Автореферат дисс... канд.филол.наук. – М., 2007. 24 с.
12. Путилов Б.Н. Героический эпос и действительность. – Л., Изд-во «Наука». 1988. 224 с.
13. Мотив как сюжетобразующий элемент // Типологические исследования по фольклору. Сборник статей в память В.Я. Проппа. – М., 1975. – С.141-155.
14. Силантьев И.В. Теория мотива в отечественном литературоведении и фольклористике: очерк историографии. Научное издание. – Новосибирск: Издательство ИДМИ, 1999. – 104 с.
15. Хабунова Е.Э. Калмыцкая свадебная обрядовая поэзия. Исследования и материалы. Калм. книжное изд-во. – Элиста, 1998. – 224 с.

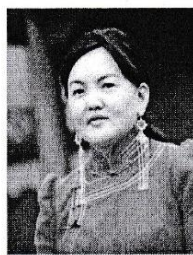
16. Хабунова Е.Э. Героический эпос «Джангар»: поэтические константы богатырского жизненного цикла (сравнительное изучение национальных версий) – Ростов-на-Дону. Изд-во СКНЦ ВШ, 2006. – 256 с.

2).

DOI: 10.25178/nit.2019.4.9

Тувинское сказание «Богда Чангар хан» и его константные сегменты в ойратской и калмыцкой версиях героического эпоса «Джангар»*

Евдокия Э. Хабунова

Калмыцкий государственный университет им. Б. Б. Городовикова, Российская Федерация,

Людмила С. Дампилова

Институт монголоведения, буддологии и тибетологии СО РАН, Российская Федерация,

Мargarита Б.-О. Кунгаа

Тувинский институт гуманитарных и прикладных социально-экономических исследований
при Правительстве Республики Тыва, Российская Федерация,

Алимаа Аюушжавийин

Институт языка и литературы Академии наук Монголии, Монголия

В статье анализируются уровни и степени сходства тувинского сказания «Богда Чангар хаан» (Богда Чангар хан), записанного у сказителя Баяна Балбыра Узунвича (1881–1962), с ойратской и калмыцкой версиями героического эпоса «Джангар». Текст тувинского сказания хранится в фонде Тувинского института гуманитарных и прикладных социально-экономических исследований, текст калмыцкого эпоса рассматривается в версии издания «Джангар». Калмыцкий героический эпос» (1978).

Рассматриваются сюжетные слагаемые, которые отличаются константностью в эпическом нарративе. Исследование базируется на теории этнопоэтических констант В. М. Гацака и др. научных методах. Особое внимание уделяется мотивам и формулам, типичным для эпоса монгольских народов как в структурно-семантическом плане, так и в своем вербальном воплощении. Этнопоэтические константы рассматриваются разных уровней: сюжет о богатырских действиях; мотивы: весть о противнике, выбор богатыря, отправление в дорогу, расправа с противником и т. д.

Отмечается, что тувинское сказание является результатом творчества сказителя, знакомого с ойратской эпической традицией и сумевшего адаптировать «принесенный» сюжет в тувинскую фольклорную среду, сохранив важные для эпического повествования константные сегменты, указывающие на типологическое сходство эпической традиции тюрко-монгольских народов.

Ключевые слова: эпос; тувинцы; ойраты; калмыки; этнопоэтические константы; Джангар; Богда Чангар хан; тувинский фольклор; калмыцкий фольклор

* Исследование выполнено при финансовой поддержке РФФИ в рамках научного проекта «Аннотированный каталог традиционных мотивов эпоса монгольских народов» (№ 18-512-94006).

Для цитирования:

Хабунова Е. Э., Дампилова Л. С., Кунгаа М. Б., Аюушжавийин А. Тувинское сказание «Богда Чангар хан» и его константные сегменты в ойратской и калмыцкой версиях героического эпоса «Джангар» [Электронный ресурс] // Новые исследования Тувы. 2019. № 4. URL: <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/887> (дата обращения: дд.мм.гг.). DOI: 10.25178/nit.2019.4.9

Хабунова Евдокия Эрендженовна — доктор филологических наук, профессор, директор международного научного центра «Культурное наследие монгольских народов» Калмыцкого государственного университета им. Б. В. Городовикова. Адрес: 358000, Россия, г. Элиста, ул. Пушкина, д. 11. Тел.: +7 (909) 396-90-54 Эл. адрес: khabunova@mail.ru ORCID ID: 0000-0002-2113-6877

Дампилова Людмила Санжибоевна — доктор филологических наук, главный научный сотрудник отдела литературоведения и фольклористики Института монголоведения, буддологии и тибетологии Сибирского отделения Российской академии наук. Адрес: Россия, 670047, г. Улан-Удэ, ул. Сахьяновой, д. 6. Тел.: +7 (985) 435-30-28. Эл. адрес: dampilova_luda@rambler.ru ORCID ID: 0000-0003-0917-5432

Кунгаа Margarita Bazyr-oolovna — кандидат педагогических наук, ведущий научный сотрудник сектора фольклора Тувинского института гуманитарных и прикладных социально-экономических исследований. Адрес: 667000, Россия, г. Кызыл, ул. Кочетова, д. 4. Тел.: +7 (394-22) 2-39-36. Эл. адрес: m.b.kungaa@mail.ru

Аюушжавийин Алимаа — доктор наук (PhD), заведующая отделом фольклора Института языка и литературы Академии наук Монголии. Адрес: Монголия, г. Улан-Батор, ул. Жуква, д. 68. Тел.: +7 (976) 98111378. Эл. адрес: alimaa_mgl@yahoo.com ORCID ID: 0000-0002-3533-2000

Khabunova Evdokia Erendzhenovna, Doctor of Philology, Professor, Director of International Scientific Centre 'Cultural Heritage of Mongolic Peoples', Gorodovikov Kalmyk State University. Postal address: 11, Pushkin St., 358000 Elista, Russia. Tel.: +7 (909) 396-90-54. E-mail: khabunova@mail.ru

Dampilova Ludmila Sandzhiboevna, Doctor of Philology, Chief Research Associate, Department of Literature and Folklore Research, Institute for Mongolian, Buddhist and Tibetan Studies, Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences. Postal address: 6, Sakhyanov St., Ulan-Ude, 670047, Russia. Tel.: +7 (985) 435-30-28. E-mail: dampilova_luda@rambler.ru

Kunga Margarita Bazyr-oolovna, Candidate of Pedagogy, Leading Research Associate, Department of Folklore, Tuvan Institute for Humanities and Applied Socio-Economic Research. Postal address: 4, Kochetov St., 667000, Kyzyl, Russian Federation. Tel.: +7 (394-22) 2-39-36. E-mail: m.b.kungaa@mail.ru

Ayuushjaviyin Alimaa, PhD (Cultural Study), Head of Folklore Department, Institute of Language and Literature, Mongolian Academy of Sciences. Postal address: 68, Zhukov St., Ulaanbaatar, Mongolia. Tel.: +7 (976) 98111378. E-mail: alimaa_mgl@yahoo.com

The Tuvan legend 'Bogda Changar Khan' and its constant segments in the Oirat and Kalmyk versions of the heroic epic of 'Jangar'

Evdokia E. Khabunova

Gorodovikov Kalmyk State University, Russian Federation,

Ludmila S. Dampilova

Institute for Mongolian, Buddhist and Tibetan Studies, Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences, Russian Federation,

Margarita B. Kungaa

Tuvan Institute for Humanities and Applied Socio-Economic Research, Russian Federation,

Alimaa Ayuushzhaviyin

Institute of Language and Literature, Mongolian Academy of Sciences, Mongolia

The article analyzes levels and grades of affinity between the Tuvan legend 'Bogda Changar-khaan', recorded from the taleteller Bayan U. Balbyr (1881–1962), and the Oirat and Kalmyk version of the heroic epic of 'Jangar'. The text of the Tuvan legend is stored in the Tuvan Institute for Humanities and Applied Socio-Economic Research, the considered text of the Kalmyk epic is that of the 1978 edition – 'Jangar. The Kalmyk Heroic Epic'.

The paper examines plot components characterized by varied constancy within the epic narrative. The study is based on the theory of ethno-poetic constants by V. M. Gatsak and other scientific methods. Special attention is paid to motifs and formulas typical for epics of Mongolic peoples both structurally, semantically, and verbally. The study deals with ethno-poetic constants of various levels: the plot about heroic actions; motifs: the message about the enemy's arrival, selection of a hero, departure of the latter, punishment of the aggressor, etc.

It is noted that the Tuvan legend emerged as a result of the taleteller's creative work who had been familiar with the Oirat epic tradition and was able to adapt the 'imported' plot within the Tuvan folklore environment, retaining some important epic constant segments that indicate the typological affinity of the epic tradition of Turko-Mongols.

Keywords: *epic; Tuvans; Oirats; Kalmyks; ethno-poetic constants; Jangar; Bogda Changar Khan; Tuvan folklore; Kalmyk folklore*

**The reported study was funded by RFBR according to the research project 'The Annotated Catalogue of Traditional Motifs of the Epos of the Mongolian Peoples' (№18-512-94006).*

For citation:

Khabunova E. E., Dampilova L. S., Kungaa M. B. and Ayuushzhaviyin A. The Tuvan legend 'Bogda Changar Khan' and its constant segments in the Oirat and Kalmyk versions of the heroic epic of 'Jangar'. *The New Research of Tuva*. 2019, no. 4. URL: <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/887> (access date ...). DOI: 10.25178/nit.2019.4.9

Введение

Эпическая традиция «Джангара» широко бытовала среди калмыков и ойратов Западной Монголии и Синьцзян-Уйгурского автономного района Китая; была известна другим монгольским (халха-монголам, бурятам, исык-кульским сарт-калмакам) и тюркским (тувинцам и алтайцам) народам.

Героика эпических сказаний и стереотипы поэтического мироощущения народа, основанные на их жизненных ценностях и формирующие типологическое сходство национальных эпосов, не теряют своей актуальности, несмотря на различие языка, форм и способов художественной вербализации эпических сюжетов и мотивов.

Ареал распространения и характер взаимодействия данной эпической традиции, масштабы взаимопроникновения и контаминаций разных сюжетов и мотивов, степень их сохранности в разноязычном текстовом воплощении — эти вопросы представляются актуальными для изучения природы однородных явлений, обнаруживаемых в произведениях устного народного творчества тюрко-монгольских народов, в частности, в эпических нарративах.

Проблема типологии эпоса тюрко-монгольских народов исследована в части выявления в них архаического сюжета о героической женьтэе богатыря и его борьбе с иноземными противниками, реализованного через ряд сходных мотивов (чудесное рождение, наречение имени, добыча невесты, брачные состязания и т. д.). Эти особенности тюрко-монгольского эпоса отмечены российскими и

зарубежными учеными (Гребнев, 1960; Мелетинский, 1963; Жирмунский, 1974; Короглы, 1975; Пухов, 1975; Суразаков, 1985; Путилов, 1997; Куулар, 1973; 2004; Кичиков, 1973; Reichl, 1992; Орус-оол, 2001; Кунгаа, 2019; Убушиева, Дамринжав, 2019 и др.). Вместе с тем способы и характер вербализации мотивов, проявляющихся по-разному в национальных эпосах, все еще требуют детального анализа.

В статье особое внимание уделяется изучению текстового воплощения эпических мотивов и формул в тувинском сказании «Богда Чангар хан», рассматривается семантика константных сегментов, передающих поэтико-стилевые особенности эпического нарратива. Выявляется, что лежит в основе однородных явлений и что отражает национальную специфику тувинского эпического сказания «Богда Чангар хан», записанного у тувинского сказителя Баяна Балбыра в приграничном с Западной Монголией регионе.

Механизм создания единого эпоса, сохранившегося в различных версиях (национальных, локальных), природа внутренних сцеплений, глубинных связей этой эпической целостности и ее отдельных повествовательных конструкций и деталей, отличающихся постоянством во всех версиях, становятся понятными в процессе выявления эмпирических данных из самого текста. Представляется продуктивным «копнуть вглубь» фактуры однородных явлений тувинского сказания «Богда Чангар хан» и эпоса «Джангар».

Эпическая общность тюрко-монгольских народов формировалась в условиях их тесных контактов, взаимовлияния их языков и культур, на фоне сходного уклада кочевой жизни и единой цивилизационной среды. Мобильность кочевников, их неподдельный интерес к новому, способность извлекать полезное из опыта других народов значительно расширяли мировоззренческое и креативное пространство творцов словесного искусства. В числе таких одаренных людей был и тувинец Баян Балбыр Узунович (1881–1962), проживавший в местности Эн-Суг, усвоивший у сказителя Донгур-Хемчик (букв.: человек из долины Хемчик, не носивший кочичку) сказание «Богда Чангар хаан» (Богда Чангар хан). По предположению тувинского исследователя Д. С. Куулара, данное произведение «... на восток принес человек с запада, из района, граничащего с Алтаем» (Куулар, 2004: 143–148).

Сказание «Богда Чангар хаан» (Богда Чангар хан), записанный Д. С. Кууларом в сентябре 1957 г. в местности Эн-Суг хранится в Рукописном фонде Тувинского института гуманитарных и прикладных социально-экономических исследований среди материалов личного архива ученого в виде машинописного текста на тувинском языке, объемом 5 стр. В 1969 г. данное произведение было переведено на русский язык Д. С. Кууларом и опубликовано в издании «Ученые записки» КНИИЯЛИ (на данный момент Калмыцкий научный центр РАН) (Куулар, 1973: 122–129). Русскоязычный текст послужил источником для перевода тувинского сказания «Богда Чангар хан» на монгольский язык С. Бадраа и публикации в журнале «Аман зохиол судлал» (Аман зохиол судлал, 1978: 200–204).

Сюжет тувинского сказания «Богда Чангар хан» начинается, как и в главах ойратской и калмыцкой версий эпоса «Джангар», с констатации эпических событий (Кичиков, 1973: 120). Эта особенность объясняется наличием в эпосе пролога, предшествующего эпическим главам и характеризующего эпическую среду, место и время, на фоне которой разворачиваются основные богатырские действия. Сказители не всегда повторяют его, если одна глава исполняется за другой. Отсутствие описания эпической статичности в тувинском сказании «Богда Чангар хан» позволяет предположить, что оно являлось частью многосоставного эпического нарратива. Известно, что в Туве встречаются и другие произведения, которые восходят к эпосу «Джангар» (Кунгаа, 2019: 79).

В сюжете тувинского сказания исследователями (Загдсүрэн, 1978; Кичиков 1973; Куулар, 2004; Кунгаа 2019) уже отмечалось «наличие целого ряда мотивов, общих для тувинского сказания «Богда Чангар хан» и эпоса «Джангар» ойратов и калмыков. Текстовое воплощение типических мест, названных В. М. Гацаком «этнопоэтическими константами», как правило, базируется на совокупности устойчивых выражений, скрепленных «опорным» словом (Гацак, 2000a; 2002). Эти константные сегменты играют важную роль в конструировании эпического повествования и могут быть представлены в эпосе в виде формульных словосочетаний (однословных или развернутых) или «группы слов, встречающихся в одних и тех же метрических условиях, для выражения того или иного смысла» (Лорд, 1994: 42). Обратив особое внимание на константную организацию эпического текста, В. М. Гацак обнаружил, что «этнопоэтические константы» могут проступать на разных уровнях, им присущи формульность, но чаще константы обнаруживают подвижность очертаний (Гацак, 2000b: 94–103).

Константы, отображающие события жизненного цикла эпического героя эпоса монгольских народов, были исследованы Е. Э. Хабуневой (Хабунева, 2006: 13–121).

Источниковой базой данного исследования послужили основные национальные версии героического эпоса «Джангар: калмыцкая, монголо-ойратская и синьцзян-ойратская. Тувинское сказание «Богда Чаңгар хаан», рукопись которого хранится в Рукописном фонде Тувинского института гуманитарных и прикладных социально-экономических исследований, в контексте изучения константных единиц в его вербальном воплощении рассматривается впервые, в чем и заключается новизна данного исследования.

Типизированные явления

Оригинальный текст сказания «Богда Чаңгар хаан» (Богда Чаңгар хаан) и текст его подстрочного перевода на русский язык с примечаниями и разбивкой на предложения были подготовлены одним из соавторов статьи М. Б. Кунгаа¹.

Обратимся к тексту сказания «Богда Чаңгар хаан» (Богда Чаңгар хаан) и определим в нем константные сегменты, указывающие на сходство с калмыцким и монголо-ойратским эпическим нарративом. В сравниваемых текстах константные единицы выделяются жирным шрифтом:

Весть о противнике.

Богда Чаңгар хаан тура чугаалап-тыр:

— Соңгу чүкте Каңмы-Какпа деп кижжи-биле чаалажыр шаг келди эвеспе — дээш, улуг **кожуун** чыып, улуг **кеңигезин** дегзип, биче **кожуунун** чыып, биче **кеңигезин** дегзип туруп, «*чаа болчаа келген*» деп турган.

[Однажды] Богда Чаңгар каган говорит:

— С северной стороны [живущим] Канмы-Какпа воевать время пришло — сказав, [свой] большой **кожуун** собирая, в большой барабан трубя, [свой] малый **кожуун** собирая, в малый барабан трубя, «войны время пришло» говорил².

В данном фрагменте константность проявляется в том, что весть о существовании хана-антагониста сообщается державным ханом Богда Чаңгаром, собравшим своих поданных боем больших и малых барабанов.

Формула с аналогичной семантикой «оповещение и созыв народа» и скрепленная опорным словом «барабан», характерна и для эпической традиции монгольских народов:

Богд ноён Жангар хаан гэж/ Нэгэн хаан байв гэнээ/ Их **хэнгэргээ** цохиж / Их **отгоо** цуглуулаад / Бага **хэнгэргээ** цохиж/ Бага **отгоо** цуглуулаад (Аман зохиол судлал, 1978: 132). Богдо ноён Жангар называемый / Был один хан говорят / Били в большой барабан / Созывая [подданных] большой **отуг** (волость) / Били в малый барабан / Созывая [подданных] малый **отуг**³.

Выбор богатыря.

Постоянством в эпическом сюжете отличается мотив выбора богатыря для отправления в страну хана-антагониста. Тувинское сказание «Богда Чаңгар хаан» не является исключением в плане реализации данного мотива в традиционном стиле: избранным для опасного задания героем оказывается единственный сын хана:

— Ол черже чоруур шериг-даа чок, ол оран чоруур эрлик кижжи-даа чок, ол оранга чедир тозан чылдык чер болгай» — дижип турлар. Богда-Чаңгар хаан **Чиргилчинниг-Шил-оол** деп оолдуг чувең иргин.

— Тозан чылдык черже менден башка чоруур кижжи-даа чок-тур, Улуг-Кара-Маадырын бээр сен бе? — деп адазындан айтырган.

— В ту сторону [могущего] поехать ни армии нет, в ту страну [могущего] поехать лихого богатыря нет, до той страны [надо ехать] девяносто лет — такая вот сторона — говорили. Богда-Чаңгар каган имел сына [по имени] Чиргилчинниг-Шил-оол Чиргилчинниг (букв.: с маревом; Шил-оол — стеклянный мальчик)⁴.

¹ Рукопись М. Б. Кунгаа из 21 стр. компьютерного набора, содержащая разбивку на строки (1–78) оригинального и переводного текстов сказания «Богда Чаңгар хаан» (Богда Чаңгар хаан).

² Стр. 1 рукописи М. Б. Кунгаа.

³ Здесь и далее перевод монголоязычных текстов выполнен Е. Э. Хабунновой.

⁴ Стр. 3 рукописи М. Б. Кунгаа.

Здесь уместно провести параллель между Чиргилчинниг-Шил-оолом и сыном Джангара богдо Хошун Уланом (Улан Шовшур), наделяемым в синьцзян-ойратской и калмыцкой версиях эпоса «Джангар» эпитетом «улан» (красный). Многосоставность антропонимов в рассматриваемых случаях передает одну из особенностей эпической стилистики, направленной на мифологизацию и героизацию образа богатырей. В рассматриваемом случае составные части собственных имен передают особенности облика богатырей «чиргилчинниг» (с маревом) и «улан» (красный), излучающего свет, указывают на их чудесное рождение, избранность и другие индивидуальные особенности: отвага, неукротимость, горячность. Эпитетом «улан» (красный, алый) также наделяется отважный богатырь, именуемый в калмыцкой версии эпоса «Джангар» Арг Улан Хонһр (Благородный Алый Хонгор), в монголо-ойратской — Уурьдын Улаан Хонгор (Ранний Алый Хонгор).

Отдаленность и опасность враждебного локуса предполагает поиск богатыря, способного преодолеть все препятствия и испытания и выполнить поручение державного хана. Отсутствие таковых в момент угрозы войны в стране Богда Чангар хана побуждает его сына — Чиргилчинниг-Шил-оола изъяснить о своей решимости к борьбе с врагом, тем самым засвидетельствовать свое богатырское назначение:

— *Тозан чылдык черже менден башка чоруур кижиде даа чок-тур, Улуг-Кара-Маадырын бээр сен бе? — деп адазындан айттырган.*

— В девяносто лет преодолеваемое место кроме меня могущего поехать человека нет, своего Улуг-Кара-Маадыра (улуг — букв.: большой; кара — чёрный; маадыр — богатырь) дашь? — у отца спросил¹.

— *Чоруурун чоруур-ла мен, назын кыраан, ол черге четкеши, дедир ээп кээп, чуртумга сөөк салырым билдимес боор — деп-тир.*

— Поехать так-то могу поехать, [только] возраст старый, до той стороны доехав, обратно вернуться ли, в своей стране кости сложу ли, неизвестно — сказал².

В просьбе Чиргилчинниг-Шил-оол разрешить взять Улуг-Кара-Маадыра, богатыря хана-отца, угадывается мотив физической незрелости и младенческого возраста героя, который еще не обрел своего коня.

Слова о труднодоступности места с семантикой «доберусь ли, вернуться ли?» в рассматриваемом сказании приписываются богатырю-соратнику Улуг-Кара-Маадыру. В ойратской и калмыцкой эпической традиции сомнения относительно непреодолимого расстояния «курнуй, угай?» (доберется или нет?) как правило, высказывает ясновидец Алтан Чееджи, в отдельных случаях — богатырский конь.

Богатырские качества героя отображены в формуле, стандартной для эпоса тюрко-монгольских народов:

Тозан шар кежи көгээрде хойтпакты тос-таңма паш ышкаш хува-биле Аржы ламаның кадайы көөрде, бир куткаш, ийи-үш пакты ижип, көрбесте, чаңгыс хуваны чаңгыс пактан ижип олуруп-тур.

[Чиргилчинниг-Шил-оол] из девяносто волов шкуры [сделанного] көгээр хойтпак большой как огромный казан (тос-таңма — букв.: девять печатей) пиалой черпал [и] когда Аржы ламы жена смотрела [на него], раз черпал, в два-три глотка пил, когда отворачивалась, одну [полную хойтпаком] пиалу в один глоток (залпом) выпивал. Жена [Аржы ламы] один раз [как] глянула, мальчик көгээр [содержимое всё выпил] остатки наливал [в пиалу] и пил — вот так было³.

Далһн күн дамжалдыг / Далһа шарь шаазыңгар / Дараһар далһн нэгэ / Дарад ууһад орквэ (Джангар, 1978а: 46) / Выпил [арзы] подряд / Семьдесят один раз / Из большой чаши / Которую поднимают семьдесят человек.

Идентичность семантики приведенных формул проявляется в указании гигантских размеров сосудов для напитка и большого количества глотков, сделанных богатырем из него. Исполнительские черты и богатырские способности героя угадываются в противопоставлении его семидесяти человекам (далһ күн) в калмыцкой версии, в тувинском сказании — многочисленному войску: *(Кандыг кончуг улуг кырынныг кижиде сен, Каңмы-Какпа хаанның үш каһт шерин тоткаш, чоруй баар көгээр чүве — деп барып-*

¹ Стр. 7 рукописи М. Б. Кунгаа.

² Стр. 10 рукописи М. Б. Кунгаа.

³ Стр. 19 рукописи М. Б. Кунгаа.

⁴ Стр. 21 рукописи М. Б. Кунгаа.

тыр / С каким большим желудком ты, ненасытный, Каңмы-Какпа кагана многочисленное (үш каът — букв.: в три слоя) войско насытившись, уезжает — такой вот этот көгээр — сказала)¹.

В тувинском сказании «Богда Чангар хан» не получил должного развития мотив снаряжения юного героя. Оно состоит из черного лука со стрелами, переметной сумы и подзорной трубы.

Встреча в пути — распространенный элемент эпического повествования реализован в рассматриваемом сказании в той степени, чтобы показать факт пребывания героя в ином мире: герой общается с демоническими существами на протяжении шести лет.

Граница.

Фиксация границы играет важную роль в развитии эпического сюжета. Сказитель выбирает разные способы его обозначения, но для эпоса тюрко-монгольских народов характерным маркером границы является гора, встречающаяся богатырю на середине пути. Остановка на вершине горы дает возможность богатырю оценить свои возможности, обозрев масштабы чужого пространства:

Чер ортузу чорааш, тос кырлыг кызыл тайганың кырынга үне халдып кээп-тир. Чолдак кара дураның ушта тырткаш, соңу чүктү дураннап көрүп-тур.

На середине пути на вершину девятигранной Кызыл-Тайги (Кызыл — букв.: красный; тайга — тайга) поднялся. Свою короткую черную подзорную трубу вытащив, северную сторону осматривал¹. Особое внимание уделяется дворцу враждебного хана, так как проникновение в него и уничтожение главного врага является целью визита эпического богатыря:

Ол дураннап көрүп турарга, Каңмы-Какпаның кода-хүрээзи үстүү дээрге үстүү ужу шаштыккан, алды ужу оран-делегей кыдыгыңа шаштыккан турар бооп-тур.

Когда в трубу осматривал [и увидел], Каңмы-Какпа дворец до верхних небес верхним краем упирался, нижний край земли края-конца упирался — вот так было².

Формула, передающая величие и труднодоступность ханского дворца — оплота страны в тувинском сказании «Богда Чангар хан» выстроена в традиционной и для ойратской и калмыцкой версий эпоса «Джангар»:

Өл Маңхэн Чаган уулын.. ора дээрни харчи ирэд / <...> Киштен харь нүдэрен тэлен / Дөрвен талан харвь / Нарьн суухин арь өнцегте бэрүлсн / Хасицта Шиле нэрде бээшеч үзегдөө / Мана богдө Жаңиришн бээшечде дорхэни / Йамаран гилте? — гийэд хархэла / Эргдэн аришм өргэн / Өндертэн теңгеррте күрме болқи мэдегдөө (Джангар, 1978b: 16). Поднялся на вершину горы Ёл Манхан Чаган / Холодным пристальным взором / Окинул все стороны света / Увидел построенный на северо-западной стороне хрустальный скорбный дворец / <...> Посмотрев, подумал: каков он по сравнению с дворцом богдо Джангара? / Оказалось, что шире на целый аршин / А высотой почти достигает небес.

Объединяющим признаком в описании дворцов в сравниваемых нарративах является обозначение высоты, достигающей небес. Вертикаль, уходящая в высь или достигающая небес (мировая гора, одинокое дерево, золотая коновязь, ханский дворец), символизирующая ось в традиционной модели мира, обеспечивающая прочность и постоянство мира в сказании «Богда Чангар хан» и в эпосе «Джангар», указывает на общие истоки фольклорно-мифологических традиций тюрко-монгольских народов.

Богатырское сражение.

Олицетворением героизма в повествованиях эпического плана является богатырский поединок (борьба двух противников) или сражение (столкновение враждующих войск, борьба героя с многочисленными противниками). Эти баталы в эпосе рассматриваются как способ реализации богатырских амбиций, возможность продемонстрировать воинскую отвагу, физическую мощь, показать искусство владения оружием, борцовскими приемами и т. д. Безусловно, мотивацией для столь ответственного противостояния является защита отечества и подавление опасного врага. Описание этого действия составляет ключевое звено эпического повествования, оно отражает исключительные способности богатыря и вселенский масштаб происходящего: во время сражения содрогается земля, способность воздымается море-океан, река выходит из берегов, рушатся скалы, меркнет свет и т. д. Детализация изображения богатырских баталы в эпосе монгольских народов достигает своей кульминации при констатации исхода длительного и изнурительного противостояния. Коллизия богатырей-антагонистов включает несколько звеньев: узнавание соперника, поединок (сражение), помощь, поражение

¹ Стр. 13 рукописи М. Б. Кунгаа.

² Стр. 15 рукописи М. Б. Кунгаа.

противника, сожаление поверженного богатыря, победа). Описание каждого из них дает несколько уровней минимальных константных единиц. К примеру, в калмыцкой версии «Джангара» описание поединка включает такие константные сегменты: взаимные дерзкие выпады богатырей; схватка с применением оружия (меча, секиры, кинжала, плетки, пики, копыя, стрелы), магических предметов, с обращением к небесным силам, духам-покровителям; нанесение ударов в голову, в лопатку, в горло, по позвонку, по ребрам, в пах, по конечностям противника; единоборство силой, унаследованной «от отца и матери» (уходят в землю по пояс, по колено, по локоть); пограничное состояние между жизнью и смертью; борьба с боевым кличем «Ура!»; проникновение во дворец хана-антагониста с преодолением несколько рядов крепостей, беговок, огнедышащего верблюда-самца, внешней стражи, внутренней охраны, зловещих хищников; продолжительность поединка (измеряется сутками — 4, 7, 12, 21, 49; месяцами — 3, 7, 8; безвременьем «не зная, ночь или день», «не зная, сколько времени прошло» и т. д.); численность противников (60000, 80000, 100000 и т. д.) (Хабунова, 2006: 139–142).

Несмотря на лаконичность текстовой реализации мотива борьбы героя с противниками в тувинском сказании «Богда Чаңгар хан», в нем присутствует ряд элементов, важных для сюжетосложения эпического нарратива: преодоление препятствий, уничтожение стражи, противостояние войску нескольких слоев, смертельное ранение, уход от преследования многочисленного вражеского войска:

Оол тура халааш, «Хэй шеригге сөс чедирер болар» дээш, селемези-биле баштарын одура шаап, өлүрүп кааптып-тыр. Оон оол кежээ каккаш, беттинде каът шеригге барып-тыр. Шериг-даа хая-даш турган, хараган-ыяш сөккен, «Каңмы-Какпа хаан удуй берген, оон тургаш, Богда Чаңгар хаан-биле чаалажып чоруур» деп турар бооп-тур. Ол дүне оол ортаа каът шеригге кирип-тир. Оран-делегейнин ыяжын бөлүп, хая-дажын туруп, «Каңмы-Какпа хаан удуп чыдыр, оон тургаш, Богда Чаңгар хаан-биле дайынче чоруур» джжип турар болган. Ол шериг: «Бистиң Какпа хаан удуп чыдырда, ийи кара маадыр өгдө кадарган, ийи эгер, казар ыттар даштын кадарган турар чүве ийик» джжип турлар. Каңмы-Какпа кадайы-биле удуп чыдырда, ийи бажын үзе шапкылааш, үңгөш, айттангаши, ам алгырарда, ийи кара мөгө тура халчып, ийи бүүректи көргөш... Айттангаштын, үш каът шеригни ажа халыткаш, хүн-даа үймөс, даң-даа аптас кылгаши, хап чаныптып-тыр.

Мальчик вскочив, «Многочисленному войску донос (сөс — букв.: слово) донесут они (болар — букв.: эти)» сказав, своим мечом их головы отрубив, убил. После мальчик, вечером поехав, первый (беттинде — букв.: спереди) слой войска достиг. Войско скалы-камни вырывал, караганники-деревья вырывал, «Каңмы-Какпа каган спит, после вставши, с Богда Чаңгар каганом воевать поедет» говорили — вот так было. В ту ночь мальчик в средний слой войска вошел. Вселенной деревья собирали, скалы-камни вырывали, «Каңмы-Какпа каган спит, после вставши, с Богда Чаңгар каганом войну отправится» говорили — вот так было. То войско: «Когда наш Какпа каган спит, два лихих (кара — букв.: черный) в юрте сторожат, два злых эгер, казар снаружи сторожат, как правило» говорило. Когда Каңмы-Какпа и его жена спали, обоих головы отрубив, выйдя, на коня сев, как закричал. [Чиргилчинниг-Шил-оол] поехав, три слоя войска переехав, [чтоб] солнце не всходило, рассвет не наступал, сделав, поехал домой¹.

В сочетании слов «эгер казар» угадываются активные персонажи сказочно-эпических повествований ойратов и калмыков — собаки Хаср Баср.

Погоня и смертельное ранение.

Обратный путь героя также полон опасностей, он уходит от преследования благодаря своему богатырскому коню. Эпизод, изображающий как вражеская стрела — оружие дальнего боя — настигает героя на подступах к рубежной горе, является типичным для монголо-ойратского, синьцзян-ойратского и калмыцкого эпоса:

Оон көрүп турарга, Шил-оол тос кырлыг кызыл тайганың кырында үне берген бар чыдып-тыр. Бистиң Каңмы сөп каан огу эки-ле ийин — дээш, ийи маадыр адарга, Шил-оолдун артындан киргөш, мурнундан үндүр өттүр адыптып-тырлар.

Когда оттуда осматривали [то увидели, что], Шил-оол девятигранной Кызыл-Тайги вершины достигнув, удалялся. Нашим Каңмы [каганом] кованая стрела хороша! — сказав, когда два богатыря выстрелили, Шил-оола спину воткнув, из груди (мурнундан — букв.: спереди) насквозь выстрелили².

¹ Стр. 24–33 рукописи М. Б. Кунгаа.

² Стр. 37 рукописи М. Б. Кунгаа.

Исключительные способности юного богатыря в тувинском сказании проявляются не только в его отважном противостоянии многослойному вражескому войску и грозной страже, но и в его умении управлять природной стихией. Идеализации образа Чиргилчинниг-Шил-оола способствуют качества, указывающие на его находчивость, решительность, ловкость, смекалку. Как и в эпосе монгольских народов, герой тувинского сказания способен ожить после смертельного ранения, а роль целительницы отводится небесной деве (тувин.: «дангына», ойрат.-монг.: «дагина», калм.: «арагни»).

Заключение

Тувинское сказание «Богда Чаңгар хаан» (Богда Чангар хан) является результатом творчества тувинского сказителя Баяна Балбыра Узуновича, знакомого с ойратской эпической традицией и сумевшего адаптировать «принесенный» сюжет в тувинскую фольклорную среду, сохранив важные для эпического повествования константные сегменты (весть об угрозе войны, выбор богатыря, обретение богатырского коня, отправление в дорогу, граница, борьба с противниками, чудесное исцеление и т. д.) и, указывающие на типологическое сходство эпической традиции тюрко-монгольских народов.

Заимствование оказалось настолько успешным, что конструктивные элементы ойратского (калмыцкого) эпоса, не утратили свою героическую семантику, но при этом обрели новое звучание, наполнились этническими чертами тувинского фольклора.

Поэтико-стилевое сходство тувинского сказания «Богда Чангар хан» и эпоса ойратов и калмыков «Джангар» легко угадывается благодаря «опорным» словам, скрепляющим в «пучок» формульные словосочетания, отражающие стереотипы художественного мышления тувинцев и соседствующих с ними западно-монгольских ойратов, сородичей российских калмыков.

Микроконстанты, вербализованные в рассматриваемых произведениях на уровне «опорных» слов помогают понять глубинный смысл идей, выпяченных сказителем, обнаружить ключевые моменты эпического повествования, а через них — общие истоки фольклорно-мифологических традиций тюрков и монголов.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

- Аман зохиол судлал [Исследование фольклора] (1978) / сост. и автор предисл. У. Загдсурэн. Улаанбатаар : Шинжлэх Ухааны Академийн хэвлэл. 234 с. (На монг. яз.).
- Гацак, В. М. (2000a) Северные этнопоэтические константы [Электронный ресурс] // Северный (Арктический) Федеральный университет. URL: <https://narfu.ru/upload/iblock/988/gatsak-v.m.-severnyie-etnopoeticheskie-konstanty-.pdf> (дата обращения: 05.07.2019).
- Гацак, В. М. (2000b) Фольклор — память традиции: уровни и формы этнопоэтической константности // Вестник ДНЦ РАН. № 8. С. 94–103.
- Гацак, В. М. (2002) Этнопоэтические константы в фольклоре: уровни, изоглоссы, «мультимедийные формы» (на славянском и неславянском материале) // Литература, культура и фольклор славянских народов: XIII Междунар. съезд славистов (Люблина, август 2003 г.): Докл. рос. делегации / ред. Л. И. Сазонова. М. : Институт мировой литературы им. А. М. Горького (ИМЛИ). 435 с. С. 313–314.
- Гребнев, Л. В. (1960) Тувинский героический эпос (опыт историко-этнографического анализа). М. : Издательская фирма «Восточная литература». 145 с.
- Джангар. Калмыцкий героический эпос (1978a). Тексты 25 песен : в 2-х т. / сост. А. Ш. Кичиков. М. : Главная редакция восточной литературы издательства «Наука». Т. 1. 441 с.
- Джангар. Калмыцкий героический эпос (1978b). Тексты 25 песен : в 2-х т. / сост. А. Ш. Кичиков. М. : Главная редакция восточной литературы издательства «Наука». Т. 2. 411 с.
- Жирмунский, В. М. (1974) Тюркский героический эпос. Л. : Наука. 720 с.
- Загдсурэн, У. (1978) Удиртгал [Предисловие] // Аман зохиол судлал. [Исследование фольклора]. Улаанбатаар : Шинжлэх Ухааны Академийн хэвлэл. 234 с. С. 3–58.
- Кичиков, А. Ш. (1973) О тувинской богатырской сказке «Богда Чангар-хаан» // Учёные записки. Выпуск XI (серия филологии). Элиста : КНИИЯЛИ. 238 с. С. 118–121.

- Короглы, Х. Г. (1975) Огузский эпос (Сравнительный анализ) // Типология народного эпоса / отв. ред. В. М. Гацак. М.: Наука. 326 с. С. 64–81.
- Кунгаа, М. Б. (2019) Тувинские фольклорные сюжеты, восходящие к «Джангару» // “Дэлхийн тууль ба «Жангар»” [Эпосы мира и «Джангар»]. Олон улсын симпозиум. Туулийн наадам. 2018 оны 9 сарын 21-23. Ред. Б. Катуу, Г. Батмөнх. Улаанбаатар : Соёмбо принтинг ХХК. 312 с. С. 120–123.
- Куулар, Д. С. (1975) Богда Чангар хан (Тувинский эпос) // Учёные записки. Выпуск XI (серия филологии). Элиста : КНИИЯЛИ. 238 с. С. 122–129.
- Куулар, Д. С. (2004) Тувинская версия «Джангара» // «Джангар» и проблемы эпического творчества». Материалы международной научной конференции 22-24 августа 1990 года / отв. ред.: Н. Ц. Биткеев, Э. Б. Овалов. Элиста : АПП «Джангар». 601 с. С. 143–148.
- Лорд, А. Б. (1994) Сказитель / пер. с англ. и комм. Ю. А. Клейнера и Г. А. Левинтона. М. : Издательская фирма «Восточная литература». 368 с.
- Мелетинский, Е. М. (1963) Происхождение героического эпоса. М. : Издательская фирма «Восточная литература». 459 с.
- Орус-оол, С. М. (2001) Тувинские героические сказания (текстология, поэтика, стиль). М. : МАКС Пресс. 422 с.
- Путилов, Б. Н. (1997) Эпическое сказительство: Типология и этническая специфика. М. : Издательская фирма «Восточная литература». 295 с.
- Пухов, И. В. (1975) Героический эпос тюрко-монгольских народов Сибири: общность, сходство, различия // Типология народного эпоса / отв. ред. В. М. Гацак. М. : Наука. 326 с. С. 12–63.
- Суразаков, С. С. (1985) Алтайский героический эпос. М. : Наука. 256 с.
- Убушиева, Д. В., Дамринжав, Б. (2019) Матримониальные коллизии в калмыцком эпосе «Джангар» и сказаниях тюрко-монгольских народов Сибири // *Oriental Studies*. № 44 (4). С. 707–715. DOI: 10.22162/26-19-0990-2019-44-4-707-715
- Хабунова, Е. Э. (2006) Героический эпос «Джангар»: поэтические константы богатырского жизненного цикла (сравнительное изучение национальных версий). Ростов н/Д: Изд-во СКНЦ ВШ. 256 с.
- Reichl, K. (1992) *Turkic Oral Epic Poetry: Traditions, Forms, Poetic Structure*. New York & London: Garland Publishing, Inc. 395 p.

Дата поступления: 28.08.2019 г.

REFERENCES

- Aman zokhiol sudlal [Investigating folklore] (1978). Comp. by Y. Zagdsuren. Ulaanbataar, Mong. Acad. of Sc. 234 p. (In Mong.)
- Gatsak, V. M. (2000a) Severnye etnopoeticheskie konstanty [Northern ethno-poetic constants]. *Severnyi (Arkticheskii) Federal'nyi universitet* [online] Available at: <https://narfu.ru/upload/iblock/988/gatsak-v.m.-severnye-etnopoeticheskie-konstanty-.pdf> (access date: 05.07.2019). (In Russ.)
- Gatsak, V. M. (2000b) Fol'klor — pamiat' traditsii: urovni i formy etnopoeticheskoi konstantnosti [Folklore — the memory of tradition: levels and forms of ethno-poetic constancy]. *Vestnik DNTs RAN*, no. 8, pp. 94–103. (In Russ.)
- Gatsak, V. M. (2002) Etnopoeticheskie konstanty v fol'klоре: urovni, izoglossy, «mul'timedii nye formy» (na slavianskom i neslavianskom materiale) [Ethnopoietic constants in folklore: levels, isoglosses, 'multimedia forms' (a case study of Slavic and non-Slavic language materials)]. In: *Literatura, kul'tura i fol'klор slavianskikh narodov [Literature, culture and folklore of Slavic peoples]*. 13th International Congress of Slavists (Ljubljana, August 2003), reports of Russian scientists / ed. by L. I. Sazonova. Moscow, Gorky Institute of World Literature (IMLI). 435 p. Pp. 313–314. (In Russ.)
- Grebnev, L. V. (1960) *Tuvinskii geroicheskii epос (opyt istoriko-etnograficheskogo analiza) [Tuvan heroic epос (experience of historical and ethnographic analysis)]*. Moscow, Vost. Lit. 145 p. (In Russ.)
- Dzhangar. Kalmytskii geroicheskii epос [Jangar. The Kalmyk heroic epic]* (1978a). Texts of 25 songs in 2 vols. Comp. by A. Sh. Kichikov. Moscow, Nauka, GRVL. Vol. 1. 441 p. (In Russ.)

- Dzhangar. *Kalmytskii geroicheskii epos [The Jangar. Kalmyk heroic epic]* (1978b). Texts of 25 songs in 2 vols. Comp. by A. Sh. Kichikov. Moscow, Nauka, GRVL. Vol. 2. 411 p. (In Russ.).
- Zhirmunsky, V. M. (1974) *Tyurkskii geroicheskii epos [Turkic heroic epic]*. Leningrad, Nauka. 720 p. (In Russ.).
- Zagdsuren, U. (1978) Preface. In: *Aman zokhiol sudlal [Investigating folklore]*. Ulaanbaatar, Mong. Acad. of Sc. 234 p. Pp. 3–58. (In Mong.).
- Kichikov, A. Sh. (1975) O tuvinskoi bogatyrskoi skazke «Bogda Changgar-khaan» [About the Tuvan heroic tale 'Bogda Chagar-Khan']. *Uchenye zapiski*. Vol. XI. Elista, KNIIYaLI. 238 p. Pp. 118–121. (In Russ.).
- Korogly, Kh. G. (1975) Oguzskii epos (Sravnitel'nyi analiz) [Oguz epic: (Comparative analysis)]. In: *Tipologii narodnogo eposa [Typology of the folk epic]*. Ed. by V. M. Gatsak. Moscow, Nauka. 326 p. Pp. 64–81. (In Russ.).
- Kungaa, M. B. (2019) Tuvinskie fol'klornye siuzhety, voskhodiashchie k «Dzhangaru» [Tuvan folklore stories tracing their origin to the Jangar]. In: *“Delkhiin tuul” ba «Zhangar» [Epics of the world and the Jangar]*. International symposium. 2018. Ed. by B. Katuu and G. Batmönkh. Ulaanbaatar, Soembo Printing. 312 p. Pp. 120–123. (In Russ.).
- Kuular, D. S. (1973) Bogda Changgar khan (Tuvinskii epos) [Bogda Changgar khan (a Tuvan epic)]. In: *Uchenye zapiski*. Vol. XI. Elista, KNIIYaLI. 238 p. Pp. 122–129. (In Russ.).
- Kuular, D. S. (2004) Tuvinskaia versiia «Dzhangara» [A Tuvan version of the Jangar]. In: *Dzhangar» i problemy epicheskogo tvorchestva [The Jangar and problems of epic creativity]*. Proceedings of the International scientific conference, 22–24 August 1990 / ed. by N. Ts. Bitkeev and E. B. Ovalov. Elista, Dzhangar. 601 p. Pp. 143–148. (In Russ.).
- Lord, A. B. (1994) *Skazitel' [The Taleteller]*. Transl. from Engl. and comm. by Yu. A. Kleiner and G. A. Levinton. Moscow, Vost. Lit. 368 p. (In Russ.).
- Meletinsky, E. M. (1963) *Proiskhozhdenie geroicheskogo eposa [Origins of the heroic epic]*. Moscow, Vost. Lit. 459 p. (In Russ.).
- Orus-ool, S. M. (2001) *Tuvinskie geroicheskie skazaniia (tekstologiya, poetika, stil') [Tuvan heroic legends (textology, poetics, style)]*. Moscow, MAKS Press. 422 p. (In Russ.).
- Putilov, B. N. (1997) *Epicheskoe skazitel'stvo: Tipologiya i etnicheskaia spetsifika [Epic narration: typology and ethnic specificity]*. Moscow, Vost. Lit. 295 p. (In Russ.).
- Pukhov, I. V. (1975) Geroicheskii epos tiurko-mongol'skikh narodov Sibiri: obshchnost', skhodstvo, razlichii [Heroic epic of Siberian Turko-Mongols: commonness, similarities, differences]. In: *Tipologii narodnogo eposa [Typology of the folk epic]*. Ed. by V. M. Gatsak. Moscow, Nauka. 326 p. Pp. 12–65. (In Russ.).
- Surazakov, S. S. (1985) *Altaiskii geroicheskii epos [The Altaian heroic epic]*. Moscow, Nauka. 256 p. (In Russ.).
- Ubushieva, D. V. and Damrinzhav, B. (2019) Matrimonial'nye kollizii v kalmyckom epose «Dzhangar» i skazaniyah tiurko-mongol'skikh narodov Sibiri [Matrimonial Collisions in the Kalmyk Epic of Jangar and Legends of Siberia's Turko-Mongols]. *Oriental Studies*, no. 44(4), pp. 707–715. DOI: 10.22162/2619-0990-2019-44-4-707-715 (In Russ.).
- Khabunova, E. E. (2006) *Geroicheskii epos «Dzhangar»: poeticheskie konstanty bogatyrskogo zhiznennogo tsikla (sravnitel'noe izuchenie natsional'nykh versii) [The heroic epic of Jangar: poetic constants of the heroic life cycle (a comparative study of national versions)]*. Rostov-on-Don, North Caucasus Scientific Center. 256 p. (In Russ.).
- Reichl, K. (1992) *Turkic Oral Epic Poetry: Traditions, Forms, Poetic Structure*. New York & London, Garland Publishing, Inc. 395 p.

Submission date: 28.08.2019.

Published in the Russian Federation
 Oriental Studies (Previous Name: Bulletin of the Kalmyk Institute
 for Humanities of the Russian Academy of Sciences)
 Has been issued as a journal since 2008
 ISSN: 2619-0990; E-ISSN: 2619-1008
 Vol. 13, Is. 3, pp. 779-789, 2020
 DOI: 10.22162/2619-0990-2020-49-3-779-789
 Journal homepage: <https://kigiran.elpub.ru>

УДК 398.2:821.512.3

DOI: 10.22162/2619-0990-2020-49-3-779-789

Мотив «богатырский поединок (сражение)» и его вариативный ряд в эпосах монгольских народов

Евдокия Эрендженевна Хабунова¹, Людмила Санжибоевна Дампилова², Алимаа Аюуижавийин³

¹ Калмыцкий государственный университет имени Б. Б. Городовикова (д. 11, ул. Пушкина, 358000 Элиста, Российская Федерация)

доктор филологических наук, профессор

0000-0002-2113-6877. E-mail: khabunova@mail.ru

² Институт монголоведения, буддологии и тибетологии Сибирского отделения РАН (д. 6, ул. Сахьяновой, 670047 Улан-Удэ, Российская Федерация)

доктор филологических наук, главный научный сотрудник

0000-0003-0917-5432. E-mail: dampilova_luda@rambler.ru

³ Институт языка и литературы, Академия наук Монголии (д. 68, ул. Жукова, 13330 Улан-Батор, Монголия)

доктор наук (Ph. D), заведующая отделом фольклора

0000-0002-3533-2000. E-mail: alimaa_mgl@yahoo.com

© КалмИЦ РАН, 2020

© Хабунова Е. Э., Дампилова Л. С., А. Алимаа, 2020

Аннотация. *Введение.* Актуальность исследования заключается в том, что в статье исследуется вариативное разнообразие мотива-инварианта «богатырский поединок (сражение)» как один из важных сегментов эпического сюжета, на основе сравнительного анализа ядерной основы мотива и его вариативного списка формируется структурно-содержательная модель мотива-инварианта эпоса монгольских народов, содержащего описание воинских коллизий. В таком аспекте данная проблема рассматривается впервые. *Цель исследования* — определить вариативное разнообразие мотива-инварианта «богатырский поединок (сражение)» в национальных эпосах бурят, калмыков, монголов, ойратов. *Материалы.* Вариативный ряд извлекается из эпосов монгольских народов: бурятские улигеры «Абай Гэсэр» (унгинский вариант П. Петрова), «Абай Гэсэр-хүбүүн» (эпирит-булагатский вариант М. Эмегенова), малодербетовский цикл и эпический цикл Ээлян Овла калмыцкого эпоса «Джангар», синьцзян-ойратская версия эпоса «Джангар», ойрат-монгольские туули «Дайни Кюрюль», «Хан Харангуй», халхаский тууль «Агийин Улан хаан». *Методы исследования.* Для выявления типологии и вариативных различий данного мотива в исследовании применяются элементы сравнительно-типологического, сравнительно-исторического методов. Мотивная модель «богатырский поединок (сражение)» рассматривается как элемент, который гипотетически может быть самым важным рычагом механизма сложения сюжета, эволюциони-

руя от мотива — «простейшей повествовательной единицы» до сюжета и, наоборот, свертываясь от сюжета до мотива. При выделении мотива учитывается его дуалистическая природа, многообразие его свойств и признаков, отмеченных российскими и зарубежными учеными. *Результаты.* Сравнительное изучение мотива «богатырский поединок (сражение)» позволило выделить мотив как существенный конструктивный и содержательный элемент сюжета, увидеть степень продуктивности и мобильности мотива в генетически родственных, стадиально различных эпосах, а также в эпосах различных сказительских традиций, рассмотреть набор ситуаций, характерных для сюжета о богатырском противостоянии в эпосе монгольских народов. *Выводы.* Исследование подводит к выводу, что мотивы-инварианты формируют сюжетную основу, а мотивы-варианты передают особенности (стадиальные, национальные, локальные) эпической традиции.

Ключевые слова: эпос, мотив, богатырский поединок, сражение, мотив-инвариант, вариант мотива, структурно-содержательная модель, монгольские народы

Благодарность. Исследование выполнено при финансовой поддержке гранта РФФИ в рамках научного проекта «18-512-94006 МОКНМ_а».

Для цитирования: Хабунова Е. Э., Дампилова Л. С., А. Алимая. Мотив «богатырский поединок (сражение)» и его вариативный ряд в эпосах монгольских народов // *Oriental Studies*. 2020. Т. 13. № 3. С. 779–789. DOI: 10.22162/2619-0990-2020-49-3-779-789

UDC 398.2:821.512.3

DOI: 10.22162/2619-0990-2020-49-3-779-789

The Motif of Heroic Duel (Combat) and Its Variation Row in Mongolic Epic Traditions

*Evdokia E. Khabunova*¹, *Ludmila S. Dampilova*², *Alimaa Ayuushzhaviyin*³

¹ Gorodovikov Kalmyk State University (11, Pushkin St., Elista 358000, Russian Federation)

Dr. Sc. (Philology), Professor

 0000-0002-2113-6877. E-mail: khabunova@mail.ru

² Institute for Mongolian, Buddhist and Tibetan Studies, Siberian Branch of the RAS (6, Sakhyanova

St., Ulan-Ude 670047, Russian Federation)

Dr. Sc. (Philology), Chief Research Associate

 0000-0003-0917-5432. E-mail: dampilova_luda@rambler.ru

³ Institute of Language and Literature, Mongolian Academy of Sciences (68, Zhukov St., Ulaanbaatar 13330, Mongolia)

PhD (Cultural Studies), Head of Folklore Department

 0000-0002-3533-2000. E-mail: alimaa_mgl@yahoo.com

© KalmSC RAS, 2020

© Khabunova Ye. E., Dampilova L. S., A. Alimaa, 2020

Abstract. *Introduction.* The article examines the motif of heroic duel (combat) as an important segment of the epic plot, and our comparative analysis of the nuclear basis of the motif and its variation list proves instrumental in delineating a structural-meaningful model motif invariant inherent to the epic of Mongolic peoples and depicting military conflicts. The issue has never been dealt with in this perspective. *Goals.* The work seeks to determine a variation row of the invariant motif in national epic traditions of Buryats, Kalmyks, Mongols, and Oirats. *Materials.* The variation row to be extracted from Mongolic epic narratives, namely: Buryat uligers of *Abai Geser* (Ungin version of P. Petrov) and *Abai Geser Khubun* (Ekhirit-Bulagat version of M. Emegenov). Baga Dorbet and Elyan Ovla's cycles of the Kalmyk *Epic of Jangar*, Xinjiang Oirat version of the *Jangar*, Oirat Mongolian tuuli texts titled *Daini Kyurel* and *Khan Kharangui*, and a Khalkha tuuli titled *Agiyin Ulan Khan*. *Methods.*

To identify the typology and variable interpretations of the motif, the study uses elements of the comparative-typological and comparative-historical methods. The 'heroic duel (combat)' motif model is viewed as an element that hypothetically can act as the most important lever within the plot development mechanism, e.g., evolving from a motif — a 'simplest narrative unit' — to a plot, and vice versa. When it comes to identify the motif, its dualistic nature, variety of its properties and features noted by Russian and foreign scientists are taken into account. *Results.* The comparative insight into the motif of heroic duel (combat) makes it possible to single out the motif as an essential constructive and meaningful element of the plot, examine the degree of productivity and mobility of the motif in genetically related though stadially differing epics, as well as in ones belonging to various tale-telling traditions, observe heroic confrontation patterns in epics of Mongolic peoples. *Conclusions.* The study concludes that motif invariants tend to form a plot basis, while motif variants express certain features (stadial, national, local) of each epic tradition.

Key words: epic, motif, heroic duel, battle, motif invariant, motif variant, structural-meaningful model, Mongolic peoples

Acknowledgements: The reported study was funded by RFBR, project no. 18-512-94006 MOKHM_a 'The Epic of Mongolic Peoples: An Annotated Catalogue of Traditional Motifs'.

For citation: Khabunova E. E., Dampilova L. S., A. Alimaa. The Motif of Heroic Duel (Combat) and Its Variation Row in Mongolic Epic Traditions. *Oriental Studies*. 2020. Vol. 13(3): 779–789. (In Russ.). DOI: 10.22162/2619-0990-2020-49-3-779-789

Введение

Описание боевых сражений и воинских доблестей представляет собой ключевой сегмент сюжета как героического эпоса монгольских народов, так и целого ряда мировых эпических традиций. Военные коллизии в эпосах изображаются по-разному как в содержательном плане, так и в структурном, текстовом воплощении, что находит отражение на мотивном уровне. Вполне возможно, что этот элемент является самым важным рычагом механизма сложения сюжета, эволюционируя от мотива — «простейшей повествовательной единицы» [Веселовский 1940: 500] до сюжета и, наоборот, свертываясь от сюжета до мотива.

Эпос монгольских народов — явление разностадиальное, это подтверждают образцы эпических повествований бурят, монголов, калмыков, синьцзянских ойратов, демонстрирующих различные варианты эволюционного развития устной эпической традиции и на уровне мотива. В этом контексте представляется актуальным выявление и сравнительное изучение вариативного разнообразия одного мотива — в данном случае мотива «богатырский поединок (сражение)», который в национальных эпосах монгольских народов находит разную структурно-содержательную манифестацию.

На основе анализа ряда эпосов о воинских коллизиях — бурятских улигерах «Абай Гэсэр» (унгинский вариант П. Петрова) [Абай Гэсэр 1960], «Абай Гэсэр-хүбүүн» (эхирит-булагатский вариант М. Эмегенова) [Абай Гэсэр-хүбүүн 1961], малодербетовского цикла и эпического цикла Ээлян Овла калмыцкого эпоса «Джангар» [Джангар 1999; Джангар 1990], синьцзян-ойратской версии эпоса «Джангар» [Джангар 2005], ойрат-монгольских туули «Дайни Кюрюль» [Дань хүрэл тууль 1986], «Хан Харангуй» [Хан Харангуйн тууль 2016], халхаского туули «Агийин Улан хаан» [Агийин Улаан хаан 1991]) — моделируется вариативный перечень мотива-инварианта «богатырский поединок (сражение)». В таком аспекте данная проблема рассматривается впервые.

Методы исследования

Оперируя понятием «мотив», прежде всего, мы берем во внимание его дуалистическую природу, выраженную через его структурно-содержательную самостоятельность. Учитывается также его «связь с событием», привязанность к формульным образованиям, к опорным словам, к предикату [Веселовский 1940; Пропп 2001; Дандес 2003; Мелетинский 1963; Неклюдов 1996; Путилов 1975; Силантьев 2002; Гащак 2000; и др.]. Такой подход, учитывающий

многообразие свойств и признаков мотива, позволяет выделить мотив как существенный конструктивный и содержательный элемент сюжета в эпосах различной стадийной формации, разных традиций (национальной, региональной, сказительской). Для выявления типологии и вариативных различий эпического мотива «богатырский поединок (сражение)», в исследовании применяются элементы сравнительно-типологического, сравнительно-исторического, структурного методов анализа [Пропп 2001; Путилов 1976; Мелетинский 1974; и др.].

Цель исследования — изучить мотив как существенный конструктивный и содержательный элемент эпического сюжета, определить характер вариативности мотива в генетически родственных, стадийно различных эпосах монгольских народов; определить структурно-содержательную модель мотива-инварианта «богатырский поединок (сражение)» на основе анализа его вариативных манифестаций в эпосах бурят, калмыков, ойрат-монголов, халха-монголов и синьцзянских ойратов.

Мотив-инвариант «богатырский поединок (сражение)» и его вариативный ряд в эпосе монгольских народов

Мотивы, характерные для общемонгольской эпической традиции, для героического эпоса в целом рассмотрены как мотивы-инварианты. В исследовании показано, как они моделируют основную канву сюжета эпических повествований: бурятских улигеров «Абай Гэсэр» (унгинский вариант П. Петрова) [Абай Гэсэр 1960], «Абай Гэсэр-хүбүүн» (эхирит-булагатский вариант М. Эмегенова) [Абай Гэсэр-хүбүүн 1961], малодербетовского цикла и эпического цикла Ээлян Овла калмыцкого эпоса «Джангар» [Джангар 1999; Джангар 1990], синьцзян-ойратской версии эпоса «Джангар» [Джангар 2005], ойрат-монгольских туули «Дайни Кюрюль» [Дань хүрэл тууль 1986], «Хан Харангуй» [Хан Харангуйн тууль 2016], халхаского туули «Агийин Улан хаан» [Агийин Улаан хаан 1991].

Являясь «целостной» и относительно самостоятельной единицей сюжета, мотив обладает способностью к трансформации и перекодировке, что обеспечивает его вариативность. Отслеживание этих изменений

в виде мотивов-вариантов может быть полезным для поиска и обнаружения инвариантного начала эпоса монгольских народов. Через призму мотивов-вариантов исследован набор ситуаций, характерных эпическому сюжету о богатырском поединке и сражении.

Варианты мотива «богатырский поединок (сражение)» в калмыцком героическом эпосе «Джангар»

В качестве отправного образца выбрана структура мотива «богатырский поединок (сражение)» главы «О Победе Алого Шовшура Славного над свирепым Шара Гюргем, мангасовым ханом» калмыцкой версии героического эпоса «Джангар» [Джангар 1999], запечатлевшей древний пласт архаического эпоса, передающей картину эпических коллизий эпоса классической формации и во многом сохранившей «исконные, джунгарские черты, «несмотря на адаптацию в новой среде» [Кичиков 1997: 167].

Мотив-инвариант «поединок (сражение) богатыря (героя) с антагонистом, с врагами». Мотивы-варианты:

1. Сражался семь дней, отсекая головы врагов 50 полков, раз за разом выпуская стрелы [Джангар 1999: 180];
2. Сражался ещё три недели, отсекая головы врагов 80 полков, раз за разом выпуская стрелы [Джангар 1999: 180];
3. У богатыря возбудились семьсот тысяч отваг [Джангар 1999: 186];
4. Богатырь рубил самым длинным булагом сайдов и обычных, рубил лучников [Джангар 1999: 186];
5. Богатырь колет и нанизывает врагов на копье до упора и затем его выдергивает [Джангар 1999: 210];
6. Богатырь срубил 82 бархатных стяга врагов и отбросил назад [Джангар 1999: 186];
7. Богатырь разломал 82 бархатных знамени врагов, 42 их знамени разломал, 44 границы нарушил [Джангар 1999: 210];
8. Богатырь нанес мечом 61 удар по шишаку противника [Джангар 1999: 186];
9. Богатырю вонзились в ребра 8 тысяч крюков с одного бока и 6 тысяч — с другого бока, на темя обрушилось 6 тысяч острых мечей, в низ живота вонзилось 72 острия [Джангар 1999: 186];
10. Богатырь зашатался от 8 тысяч смертельных ран, светлый ум затуманился [Джангар 1999: 186];

11. Богатырь схватил противника мертвой хваткой, к небесам подбросил и на лету разрубил [Джангар 1999: 240];

12. Богатырь закрепил аркан из человеческих жил и с кличем «ура!» кинулся на врага [Джангар 1999: 240];

13. Богатыри рубились, утоляя жажду обильной черной кровью, свою белую кожу превратив в кольчугу-панцирь [Джангар 1999: 210];

14. Противник приковал богатыря к железной арбе стальной цепью толщиной в туловище человека и бросил восьми тысячам бесов [Джангар 1999: 186];

15. Восемь тысяч бесов ежедневно восемь тысяч раз пронзали богатыря каленым железом [Джангар 1999: 186, 220];

16. Богатырь разрубил бесовку надвое, нижняя ее часть вниз ушла, верхняя часть вверх поднялась [Джангар 1999: 186, 226];

17. Богатырь противнику справа пощечину влепил, правая щека его вздулась, слева пощечину влепил, левая щека пнем вздулась [Джангар 1999: 186, 230];

18. Богатырь нанес 72 удара своей тонкой белой голенью по его бокам, бросил на песок животом вниз, протасил и придавил, ударил мечом [Джангар 1999: 186, 230];

19. Богатыря уволокли вниз в жуткую багровую пропасть, бросили в седьмую преисподнюю свирепого красного моря на 72 года, подвергали каждый миг мукам дюжины адов [Джангар 1999: 186];

20. Богатырь мертвой хваткой схватил противника за шолоховый кушак, обрушил на землю с болтающимися сверху ногами, бил, пока скала в щепень не превратилась [Джангар 1999: 214];

21. Богатырь бил противника так, что четыре моря всколыхнулись, светлый ум затуманился, сандаловая голова закружилась [Джангар 1999: 214];

22. Богатырь бил, пока противник не растянулся до ста восьми саженей [Джангар 1999: 214];

23. Богатырь бросил противника на землю вниз животом, голову его вогнал в землю на семь локтей [Джангар 1999: 216];

24. Богатырь схватил, кинул перед собой двадцать миллионов раз, позади себя 10 миллионов раз кинул, прокатил лбом по земле четыре тысячи раз [Джангар 1999: 216];

25. Богатырь связал ступни раскоряченных ног противника на его спине, на уступ скалы положил [Джангар 1999: 216];

26. Богатырь схватил врага за запястье, ударил о землю миллион раз перед собой, ударил 100 тысяч раз, кинул, протасил его холмоподобным белым лбом по земле 4 тысячи раз [Джангар 1999: 230];

27. Богатырь вспорол ножом левый и правый бока бесенка, сердце с предсердцем разорвал [Джангар 1999: 230];

Приведенный перечень демонстрирует достаточно широкий диапазон вариативности мотива-инварианта «богатырское сражение». Его присутствие в эпическом сюжете эпоса «Джангар» (Малодербетовский список, 1864 г.) [Джангар 1999] обеспечило возникновение 27 вариантов, которые в разной вербальной сочетаемости появляются и в других нарративах. Это подтверждает закономерность их определения как мотивов-вариантов, обеспечивающих подвижность и продуктивность мотива-инварианта. Мотив-инвариант может быть более или менее разнообразен, но он всегда присутствует в сюжете, и его вариативность делает сюжет неповторимым, отличным от других.

Так, в главе калмыцкой версии «Джангара» из репертуара сказителя Ээлян Овла «О победе Алого Хонгора над Мангна-ханом и подчинение его Джангару» (1908 г.) поединок двух богатырей проиллюстрирован девятью вариантами мотива.

1. Богатырь ударил противника сзади бердышем так, что 72 застежки разлетелись и острие бердыша вонзилось в мышцы [Джангар 1990: 72];

2. Богатырь ударил врага, придавил к луке седла, крепко связал и швырнул на вершину горы [Джангар 1990: 72];

3. Богатырь связал и бросил на вершину горы 42 вражеских богатыря за три месяца [Джангар 1990: 73];

4. Богатырь ударил противника по лбу бердышем так, что искры посыпались, что от лезвия отломился кусок [Джангар 1990: 74];

5. Богатырь выстрелил вслед из лука величиной с дверной косяк, стрела вонзилась в аорту противника [Джангар 1990: 74];

6. Богатырь ударил бердышем так, что огонь взметнулся в небо, и 12 лезвий разлетелись на куски [Джангар 1990: 75];

7. Богатырь ударил врага бердышем по шейным позвонкам, раздробил врагу лопатки [Джангар 1990: 75];

8. Богатырь поднял врага на золоченое желто-пестрое копье, он дернулся, и копье разломалось на 12 частей [Джангар 1990: 76];

9. Богатырь закричал так, что земля содрогнулась, лопнул желчный пузырь у барса, лежащего в степи [Джангар 1990: 76];

Мотивный ряд эпоса «Джангар» варианта Ээлян Овла (1908) показывает, что сказитель детально обрисовал лишь один вид богатырского поединка с применением трех разновидностей оружия: в ближнем бою используется бердыш, на расстоянии — стрела, на исходе — копье.

В более раннем Малодербетовском цикле «Джангара» (1864) неизвестный джангарчи передал атмосферу длительного и многоэтапного противостояния богатыря разным противникам (полчища врагов, богатыри, сайды, лучники хана-антагониста, бесовка, бесенок) [Джангар 1999: 166–244].

Изображение поединка отличается детализацией всех условий сражения: продолжительность битвы, количество и статус противника, физическое и моральное состояние сражающихся, виды оружия, способы и результат его применения (подбросил вверх) и разрубил на лету; жажду утоляя кровью, пока кожа не превратилась в кольчугу, бил, пока скалы не превратились в щебень (мелкие камни); бил, пока враг не растянулся в 108 сажений; ударил миллион раз перед собой, сто тысяч раз кинул, четыре тысячи раз по земле протаскал лицом вниз; вспорол бока, вынул и разорвал сердце и т. д.).

Такая конкретизация самого процесса поединка и физической расправы богатыря с врагом передает в большей степени стремление богатыря искоренить зло в лице противника, нежели демонстрацию его воинской доблести, как в эпосе более поздней фиксации.

Мотив «богатырский поединок (сражение)» в синьцзян-ойратской версии «Джангара»

Выстраивание вариативной модели эпических мотивов высвечивает особенности как различных локальных (сказительских) традиций, так и национальных версий одного и того же эпического произведения. К

примеру, структурно-содержательная модель и тематическое разнообразие мотива «богатырское сражение» в главе «О том, как богатырь Алий Хонгор Львиноподобный покорил трех братьев-мангасов» синьцзян-ойратской версии эпоса «Джангар» ограничено 13 вариантами, среди которых следует обратить внимание на мотивы, характерные для сказочной традиции: боевой конь подсказывает Хонгору: когда достигнем границ владений мангасов, налетят беркуты Харчин и Барчин; с двух сторон набросятся собаки Хасыр и Басыр; далее находится жена черного Мангаса с трехмесячным ребенком в утробе, если его не уничтожить, не сносить нам головы; в северной стороне владений Мангаса живут два богатыря: Кюнде Хара и Догшин Хара [Джангар 2005: 265]; богатырь Хонгор прибывает в страну Мангасов, уничтожает беркутов Харчин и Барчин из лука с расстояния видимости [Джангар 2005: 267–268]; богатырь Хонгор своей граненой черной плетью разбивает лбы собакам Хасыр и Басыр так, что глаза повывлетали из глазниц, а туши их разбросал, сделав из них приманки для ловли зверей [Джангар 2005: 268]; богатырь Хонгор рассекает тело ханши Шигтин Улан, из чрева которой выпадает мальчик с тянущейся за ним пуповиной [Джангар 2005: 269].

Мотивы-варианты, выявленные из эпического нарратива, позволяющие увидеть одну из особенностей синьцзян-ойратской эпической традиции — пестроту персонажного состава противников богатыря: мангасы, собаки Хасыр и Басыр, жена мангаса, ребенок мангаса, беркуты.

Вариативная модель мотива «богатырский поединок (сражение)» в бурятских улигерах

Сопоставление различных моделей мотива «богатырский поединок (сражение)» позволяет определить характер варьирования одного мотива не только в разных эпических, локальных, но и сказительских традициях. Обратимся к анализу различных вариантов бурятского улигера «Абай Гэсэр» (унгинский вариант П. Петрова) и «Абай Гэсэр-хүбүүн» (эхирит-булагатский вариант М. Эмегенова).

Вариативный перечень унгинского варианта эпоса «Абай Гэсэр» сказителя П. Петрова демонстрирует достаточно высокую амплитуду варьирования мотива «богатырский поединок» (30):

1. Если взвалить на верблюда, они одинаковы, если бросить на коня — они равны [Абай Гэсэр 1960: 35–36];
 2. Когда поскакал Абай Гэсэр хан, то громко крикнул — крики восьмидесяти драконов соединил [Абай Гэсэр 1960: 80];
 3. Абай Гэсэр хан, не сворачивая, рысью влетел вместе с вешим гнедым конем в пасть чудовища [Абай Гэсэр 1960: 80];
 4. Абай Гэсэр хан взял свое острое черное копые, которое в битве кровавой на тысячу саженей растягивается, Орголи — белого чудовища пасть поперек подперев, дальше вошел [Абай Гэсэр 1960: 80];
 5. Буйдэ Улан батор разрубил из подмышечных восемнадцати прожилок чудовища самую жизненную прожилку [Абай Гэсэр 1960: 80];
 6. Абай Гэсэр хан, взяв копые, с тридцатью тремя баторами, на вешем гнедом коне на него скачет издалека, из двадцати семи голов змея самую жизненную голову насквозь протыкает [Абай Гэсэр 1960: 85];
 7. Громадный змей, развернув тридцать три хвоста, ударяет Абай Гэсэра [Абай Гэсэр 1960: 85];
 8. С каждым ударом огромный змей все больше слабеет [Абай Гэсэр 1960: 85];
 9. Лучиночная стрела в зрачок правого глаза Абарга Сэсэн мангадхая занозой воткнулась, исчезла [Абай Гэсэр 1960: 108];
 10. Одной стрелой тысячу воинов сразив, тысячу коней пригнал [Абай Гэсэр 1960: 119];
 11. Все девять сражались, девять стрел выпустили, девять тысяч воинов сразили, девять тысяч коней пригнали [Абай Гэсэр 1960: 121];
 12. Гал Дулмэ хан вскочил и желтым булатным кортиком перерубил Абай Гэсэр хана от правой ключицы до левой пятки — самое сердце пронзил [Абай Гэсэр 1960: 186];
 13. Абай Гэсэр хан, словно белый камень, звонко соединился, словно черный камень, крепко соединился [Абай Гэсэр 1960: 186];
 14. Желтым булатным кортиком перерубил Гал Дулмэ хана от правой ключицы до левой пятки — самое сердце пронзил [Абай Гэсэр 1960: 186];
 15. Гал Дулмэ хан, словно белый камень, звонко соединился, словно черный камень, крепко соединился [Абай Гэсэр 1960: 186];
 16. Из костей выросли горы, из крови ручьи потекли [Абай Гэсэр 1960: 187];
 17. Абай Гэсэр хан с Гал Дулмэ ханом снова схватились. Гал Дулмэ хан стал тянуть и тянуть — вот-вот под колени согнет [Абай Гэсэр 1960: 189];
 18. Желтый булатный кортик Абай Гэсэр хана, воинов Гал Дулмэ хана начисто истребив, в ножны вернулся [Абай Гэсэр 1960: 189];
 19. Тридцать три его батора в зеркально-стеклянной ограде закрыты [Абай Гэсэр 1960: 191];
 20. Стрела Заса Мэргэна вонзилась и скрылась в зрачке заглавного белого глаза из наспинных ста тысяч глаз Гал Дулмэ хана [Абай Гэсэр 1960: 192];
 21. Хангайскую черную стрелу приложил к тетиве славного желтого лука, стал натягивать свой лук до головки стрелы и пустил стрелу в семимесячного малыша [Абай Гэсэр 1960: 197];
 22. Мясо его со спины десятью пальцами раздирал, мясо его с груди острием оружия перерезал [Абай Гэсэр 1960: 238];
 24. Головы прострелили, тела разрубили, языки вырезали [Абай Гэсэр 1960: 238];
 25. Могучая (хангайская) черная стрела в дьявола с чугунным кнутом попала, но, не пробив, отскочила [Абай Гэсэр 1960: 250];
 26. Карающее черное копые в дьявола с чугунным кнутом метнул. Карающее черное копые, не пробив, соскользнуло [Абай Гэсэр 1960: 250];
 27. Дьявол с чугунным кнутом стал чугунным кнутом стегать [Абай Гэсэр 1960: 250];
 28. Абай Гэсэр хан его за обе руки поймал и схватил [Абай Гэсэр 1960: 250];
 29. Абай Гэсэр хан желтый булатный кортик берет и рубит, но дьявола с чугунным кнутом не может разрубить [Абай Гэсэр 1960: 250–251];
 30. Шерстобитным прутом Манзан Гурмэ бабушки стал бить и стегать [дьявола] [Абай Гэсэр 1960: 250–259].
- Составление реестра мотивов-вариантов «богатырский поединок (сражение)» улигера «Абай Гэсэр-хүбүүн» (эхирит-булагатский вариант М. Эмегенова) показало меньшее количество вариантов — их оказалось 11 [Абай Гэсэр-хүбүүн 1961].
- Как и в случае с калмыцкой традицией «Джангара», модель мотива «богатырский

поединок (сражение)» и в этом случае высвечивает локальные (сказительские) различия одного и того же эпоса. В унгинском варианте бурятского улигера «Абай Гэсэр-хүбүүн» П. Петрова она передает накал, продолжительность поединка богатыря-воина с разного рода противниками (чудовище, дракон, змея, хан-антагонист) с использованием различных видов оружия (копье, стрела, кортик, кнут, шерстобитный прут). В эхирит-булагатском варианте этого же улигера сказитель М. Эмегенов посредством мотивов-вариантов показывает тонкости поединка богатырей-силачей, одного из трех видов мужских состязаний, изображаемых часто в сказочном фольклоре, в архаическом эпосе монгольских и других народов: сразимся мы мощью плеча? Иль сразимся мы силою пальцев больших, остротой наших стрел, быстротой коней? [Абай Гэсэр-хүбүүн 1961: 1, 156]; подобно изюбрям, друг друга подбрасывали, и, подобно быкам, они бились, бодаясь [Абай Гэсэр-хүбүүн 1961: 1, 57]; на месте, где бились, такая клубилась пыль, что как будто топтались, лягались стада [Абай Гэсэр-хүбүүн 1961: 1, 170]; подбирались друг к другу, и правой рукою, схватившись за шею, стали дергать друг друга [Абай Гэсэр-хүбүүн 1961: 1, 41]; со спины (мангадхая Гэсэр) всеми пальцами сильных (рук) вырывал его мясо, бросал, а зубами передними белыми мясо грудной стороны вырывал и бросал [Абай Гэсэр-хүбүүн 1961: 1, 57–58]; его кровь он бурливым ручьем проливал, его мясо громадным холмом громоздил [Абай Гэсэр-хүбүүн 1961: 1, 57–58]; из легких старшего (того) мангадхая, из гольх подмышек тянул его белые бронхи [Абай Гэсэр-хүбүүн 1961: 1, 57–58].

Реализация мотива «богатырский поединок (сражение)» в эпосе ойрат-монголов

Выборка мотивов-вариантов «богатырский поединок (сражение)» из монголо-ойратских эпосов «Дайни Кюрюль», «Хан Харангуй» дает основание полагать, что эти мотивы передают черты архаического эпоса, повествующего о борьбе богатыря в большей части с многоголовыми демоническими существами (мангасами, лусами), перечень видов оружия противоборства не отличается большим разнообразием: бо-

гатырь Дайни Кюрюл, увидев посланника восьми лусов, выпускает в него грозные и стремительные стрелы, вобравшие в себя тысячу сил [Дань хүрэл тууль 1986: 50–51]; выпускает заговоренную стрелу в сторону дымового отверстия жилища противника [Дань хүрэл тууль 1986: 50–51]; богатырь советует четверем братьям не попасть под стрелы, отступить в безвыходной ситуации, чтобы избежать поражения [Дань хүрэл тууль 1986: 52]; уничтожил семидесятиголового мангаса и его стотысячное войско, превратил их кости в трупную муку, кости коней превратил в гравий [Дань хүрэл тууль 1986: 52].

Вариативный ряд мотива-инварианта «богатырское сражение (поединок)» другого монголо-ойратского эпоса («Хан Харангуй») свидетельствует, что богатырь против своих врагов выступает вместе со своими братьями Хэргис Сайн Буйдар и Уладай Мэргэн. Причиной столкновений богатыря Хан Харангуя и его противников служит месть: тенгрии желяют наказать богатыря за прошлые грехи, богатырь уничтожает своих врагов за убиенных братьев. В описании поединка часто упоминается использование богатырями и их противниками заговоренной стрелы: при поддержке богатырей Хэргис Сайн Буйдар и Уладай Мэргэн Хан Харангуй сражается десять суток, не утоляя ни жажды, ни голода, оставляя лишь незначительную часть из тьмы врагов [Хан Харангуйн тууль 2016: 71]; тенгрии мстят Хан Харангую за то, что он забрал невесту и убил после этого трех борцов, переломал ноги двум бесовкам-шулмускам Ягаан и Цагаан (в обличье двух скакунов) и лишил коней скорости тысячи ветров [Хан Харангуйн тууль 2016: 73]; тенгрии направили письмо-жалобу из трех частей Эрлик номин хану, хану Мангасов, хану шулмусов с обещанием, что победившему Хан Харангую будут переданы правление страной и религия [Хан Харангуйн тууль 2016: 73]; Хан Харангуй со слезами прижал голову мертвого Уладай Мергена к своей груди и сказал (покаялся): если найдется силы, убьем черного мангаса и на нем устроим наше ложе, если не хватит сил, половину (войска) уничтожим. Так он сказал и снова начал рубиться мечом [Хан Харангуйн тууль 2016: 74].

- константности // Вестник Дагестанского научного центра РАН. 2000. № 8. С. 94–103.
- Дандес 2003 — *Дандес А.* От этических единиц к эмическим в структурном изучении сказок / пер. с англ. А. В. Козьмина, коммент. А. В. Козьмина, А. С. Архиповой // Фольклор: семиотика и / или психоанализ: Сб. ст. / пер. с англ., сост. А. С. Архипова. М.: Вост. лит., 2003. С. 14–29.
- Дань хүрэл тууль 1986 — Дань хүрэл тууль. Хэвлэлд бэлтгэсэн Б. Катую. Ред. Х. Сампилдэндэв. Улаанбаатар: БНМАУ Ардын боловсролын яамны сурах бичиг, сэтгүүлийн нэгдсэн редакцийн газар, 1986. 174 х. (= Эпос «Дайни кюрел». Подгот. к публ. Б. Катую. Ред. Х. Сампилдэндэв. Улан-Батор: Объед. редакц. бюро учебников и журналов Мин. нар. образ. МНР, 1986. 174 с.).
- Джангар 2005 — Джангар. Героический эпос синьзянских ойрат-монголов. На калмыцком языке / в 3-х т. Т. 1. Элиста: АПП «Джангар», 2005. 856 с.
- Джангар 1999 — Джангар. Малодербетовская версия. Свод. текст, перев., вступ. ст., коммент., словарь А. Ш. Кичикова. Элиста: АПП «Джангар», 1999. 270 с.
- Джангар 1990 — Джангар. Калмыцкий героический эпос. На калм. и рус. яз. М.: Наука, 1990. 475 с.
- Кичиков 1997 — *Кичиков А. Ш.* Героический эпос «Джангар». Сравнительно-типологическое исследование памятника. 3-е. изд. репр.. М.: Вост. лит., 1997. 319 с.
- Мелетинский 1963 — *Мелетинский Е. М.* Происхождение героического эпоса. М.: Вост. лит., 1963. 459 с.
- Мелетинский 1974 — *Мелетинский Е. М.* Структурная типология и фольклор // Контекст: литературно-теоретические исследования. М.: ИМЛИ им. А. М. Горького АН СССР, 1974. С. 329–346.
- Неклюдов 1996 — *Неклюдов С. Ю.* Варьирование как механизм фольклорной коммуникации // 100 лет Р. О. Якобсону: мат. межд. конгр. (г. Москва, 18–23 дек. 1996 г.). М.: РГГУ, 1996. С. 230–232.
- Пропп 2001 — *Пропп В. Я.* Морфология волшебной сказки / науч. ред., текстол. коммент. И. В. Пешкова. М.: Лабиринт, 2001. 192 с.
- Путилов 1975 — *Путилов Б. Н.* Мотив как сюжетобразующий элемент // Типологические исследования по фольклору. Сб. ст. памяти В. Я. Проппа / сост. Е. М. Мелетинский, С. Ю. Неклюдов. М.: Наука, 1975. С. 141–156.
- Путилов 1976 — *Путилов Б. Н.* Методология сравнительно-исторического изучения фольклора. Л.: Наука. ЛО, 1976. 242 с.
- Силантьев 2002 — *Силантьев И. В.* Теория мотива в отечественном литературоведении и фольклористике: очерк историографии. Науч. изд. Новосибирск: ИДМИ, 1999. 104 с.
- Хабунова 2006 — *Хабунова Е. Э.* Героический эпос «Джангар»: поэтические константы богатырского жизненного цикла (сравнительное изучение национальных версий). Ростов н/Д: СК НЦ ВШ, ЮФУ, 2006. 256 с.
- Хан Харангуйн тууль 2016 — Хан Харангуйн тууль. Удиртгал бичиж, үгийн тайлбар хийн орчин цагийн монгол хэлээр хөрвүүлж хэвлэлд бэлдэн Б. Түвшинтөгс (= Хан Харангуйн эпос. Авт. предисл., коммент., перевода на совр. монг. яз. и подгот. к печати Б. Түвшинтөгс). Ред. И. В. Кульганек. Улаанбаатар: СПб.: Изд-во: Соёмбо принтинг, 2016. 209 х.
- (eds.) *Epic of the Khalkha (Mongols)*. Ulaanbaatar: People's Publ. House, 1991. Pp. 25–29. (In Mong.)
- Daini Kyurel Tuuli. B. Katuu (prep.). Kh. Sampildendev (ed.). Ulaanbaatar: United Editorial Bureau of Textbooks and Journals (MPR's Ministry of Education), 1986. 174 p. (In Mong.)
- Dundes A. From Etic to Emic Units in the Structural Study of Folktales. A. Kozmin (transl.), A. Arkhipova (comments). In: Arkhipova A. S. (comp.) *Folklore: Semiotics and / or Psychoanalysis*. Collected Papers. Moscow:

References

- Abai Geser Khubuun: Ekhirit-Bulagat Version. M. Khomonov (prep., transl., etc.). Vol. 1. Ulan-Ude: Buryat Comprehensive Research Institute (Sib. Branch, USSR Academy of Sciences), 1961. 230 p. (In Bur. and Russ.)
- Abai Geser: Text Recorded from P. Petrov by I. Madason. A. Ulanov (foreword, prep., etc.). Ulan-Ude: Buryat Comprehensive Research Institute (Sib. Branch, USSR Academy of Sciences), 1960. 314 p. (In Bur. and Russ.)
- Agiyn Ulaan Khaan. In: Narantuyaa R. (comp.), Luvсандэв А., Дамдинсүрэн Т., Хорлоо П.

- Vostochnaya Literatura, 2003. Pp. 14–29. (In Russ.)
- Gatsak V. M. Folklore — memory of the tradition: levels and forms of ethno poetic constancy. *Herald of the Daghestan Scientific Center*. 2000. No. 8. Pp. 94–103. (In Russ.)
- Jangar: Baga Dorbet Version. A. Kichikov (text, transl., etc.). Elista: Dzhangar, 1999. 270 p. (In Kalm. and Russ.)
- Jangar: Heroic Epic of Kalmyks. Moscow: Nauka, 1990. 475 p. (In Kalm. and Russ.)
- Jangar: Heroic Epic of Xinjiang Oirat Mongols. In 3 vols. Vol. 1. Elista: Dzhangar, 2005. 856 p. (In Kalm.)
- Khabunova E. E. Heroic Epic of Jangar: Poetic Constants of a Hero's Life Cycle. A Comparative Study of Ethnic Versions. Rostov-on-Don: North Caucasus Scientific Center for Universities (Southern Federal University), 2006. 256 p. (In Russ.)
- Khan Kharangui Tuuli. B. Tüvshintögs (foreword, comments, translit., etc.). I. Kulganek (ed.). Ulaanbaatar; St. Petersburg: Soembo Printing, 2016. 209 p. (In Mong.)
- Kichikov A. Sh. Heroic Epic of Jangar: A Comparative Typological Study. 3rd ed. Reprint. Moscow: Vostochnaya Literatura, 1997. 319 p. (In Russ.)
- Meletinsky E. M. Origins of Heroic Epic. Moscow: Vostochnaya Literatura, 1963. 459 p. (In Russ.)
- Meletinsky E. M. Structural typology and folklore. In: *The Context. Studies in Literary Theory*. Moscow: Gorky Institute of World Literature (USSR Academy of Sciences), 1974. Pp. 329–346. (In Russ.)
- Neklyudov S. Yu. Variation as a form of folklore communication. In: Roman O. Jakobson. *Celebrating the 100th Anniversary of Birth. Congress Proceedings* (Moscow: December 18–23, 1996). Moscow: Russian State University for the Humanities, 1996. Pp. 230–232. (In Russ.)
- Propp V. Ya. Morphology of Magic Folktales. I. Peshkov (ed., comments). Moscow: Labirint, 2001. 192 p. (In Russ.)
- Putilov B. N. Comparative Historical Research of Folklore: Methodology. Leningrad: Nauka, 1976. 242 p. (In Russ.)
- Putilov B. N. Motif as a plot forming element. In: Meletinsky E. M., Neklyudov S. Yu. (comps.) *Commemorating Vladimir Ya. Propp. Collected Typological Studies in Folklore*. Moscow: Nauka, 1975. Pp. 141–156. (In Russ.)
- Silantiev I. V. Theory of Motif in Russian Literary and Folklore Studies: A Historiographic Essay. Novosibirsk: IDMI, 1999. 104 p. (In Russ.)
- Veselovsky A. N. (ed.) *Historical Poetics*. A. Veselovsky (foreword), V. Zhirmunsky (comments). Leningrad: Goslitizdat, 1940. 648 p. (In Russ.)

4). **Ludmila Dampilova** Affiliation: Institute for Mongolian, Buddhist and Tibetan Studies of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences, Address: Russian Federation, Ulan-Ude,

Yevdokia Khabunova Affiliation: Kalmyk State University named after B.B.Gorodovikov Address: Russian Federation,

Natalia Nikolaeva Affiliation: Institute for Mongolian, Buddhist and Tibetan Studies of the Siberian Branch of the Russian Academy of Sciences. Address: Russian Federation.

Zayasuren Chuluun Affiliation: Institute of Language and Literature of the Mongolian Academy of Sciences. Address: Russian Federation,

Edition **Volume 78 Issue 4**, Pages 72-78 PII S241377150006113-7-1, DOI 10.31857/S241377150006113-7

RADITIONAL MOTIVES OF THE COURTSHIP PLOT IN THE EPOS OF THE MONGOLIC-SPEAKING PEOPLES ANNOTATION

Abstract

The authors consider, from the comparative perspective, the traditional motives integral to a wooing plotline, which has ancient origins and is indispensable to the epics of the Mongolian people. Exposure of common plot-forming motives is important for the study of the genesis and development of epic texts having roots in the same ethnic tradition. The structural and comparative methods are employed here to analyze the category of motif and plot in epic texts. As a result, the authors offer a list of traditional and recurrent (stable) plotlines and motives in the epics of the Mongolian people and describe the transformation of the motif's semantics in different local traditions. Key motives with their invariants and variants, found in almost all epic renderings of marriage engagements, are defined. It has been concluded that the most ancient motives, having an established formulaic structure, have remained common for all Mongolian people. Some inserted and auxiliary motives, relating to the plotline of marriage engagement, are also identified.

Keywords **folklore, heroic epic, motif, invariant of the motif, formula**, Received 11.09.2019, Date of publication 25.09.2019, **Number of characters** 17364, **Number of purchasers** 0

Эпосы монгольских народов сохраняют сведения о ранних видах брака, о дальнейших изменениях в брачных ритуалах на всем протяжении эпической истории. В них можно найти остатки брачных обычаев периода материнского рода, промискуитетных и инцестуальных отношений, становление патрилокального

экзогамного брака с преодолением эндогамии, разные формы сватовства и т.д. 2 В данной статье впервые рассматриваются в сравнительном аспекте традиционные мотивы, присутствующие в сюжете о сватовстве, являющемся в эпосе монгольских народов одним из архаичных и обязательных сюжетов. Без преувеличения можно сказать, что поиски невесты, сватовство и женитьба героя-богатыря составляют основную сюжетную канву в большом количестве эпических текстов. Актуальным и значимым представляется выявление единых сюжетобразующих мотивов для исследования генезиса и развития эпических текстов, восходящих к одной этнической традиции. Методологической основой исследования послужили структурный и компаративистский методы анализа категории мотива и сюжета в эпических текстах с учетом опыта их применения в трудах О.М. Фрейденберг, Г.А. Левинтона, Б.Н. Путилова, Е.М. Мелетинского, И.В. Силантьева, С.Ю. Неклюдова, В.И. Тюпы и др. 3 Из многочисленных концепций теоретической и сравнительно-исторической поэтики по определению связи сюжета и мотива в нашем исследовании придерживаемся идеи о сюжетобразующем потенциале мотива на основе дихотомического подхода. По мнению И.В. Силантьева, именно “дихотомическая концепция мотива явилась одним из наиболее значительных теоретических достижений современной нарратологии” [1, с. 49]. В выявлении традиционных мотивов в эпосе монгольских народов учитывается способность мотива “к изменению, варьированию, трансформациям”, в то же время “многообразие варьируемых мотивов может быть сведено к инварианту мотива” [2, с. 140]. В работе при структурировании мотива имеем ввиду тематический и инвариантно-семантический принципы классификации. В ранних эпических текстах женитьба героя-богатыря, в образе которого сконцентрирован весь род, представлена как главная цель, и кульминацией является потенциальное продолжение рода. В эпосе монгольских народов сюжет о сватовстве в целом развивается последовательно по схожей структурной схеме. Когда богатырь решает, что пришла пора жениться, одинаково во всех эпосах начинается процесс поиска невесты. В бурятских сказаниях наиболее часто присутствуют мотивы узнавания о невесте из книги (судьбы, священной, материнской) или от родственников. Предсказатели определяют трудности похода за невестой и ее чудодейственные способности: “Хабталжан Мэргэн хубун из желтой книги судьбы узнает, что его суженая-нареченная Шажгай Тайжи, дочь хана Саган Гэрэла, одного из трех Шараблинских ханов” [3, с. 100]; “Далеко на севере, на земле, куда ехать десять лет, Баян Мунко хана дочь Тарбажи Гохон, умерших

оживляет, обедневших богатыми делает, такая прекрасная девица может стать его суженой” [4, с. 15]; “Девица Гургалдай Сэсэг абхай живет прямо на восточной стороне, в далеком краю Зугээ до которого тридцать лет пути” [5, с. 117–118]. 4 В монгольской эпической традиции сохраняется традиционный мотив узнавания места пребывания невесты от родственников: “Богатырь узнает от хана о суженой, которая находится далеко” [6, с. 255]. Если в бурятской традиции более поздним мотивом можно считать книгу судеб, то в монгольском эпосе применяется мотив узнавания от коня: “Богатырский конь сообщает о необходимости отправиться в восточном направлении, чтобы сосватать Навч Герел, дочь Наран Герел хана” [7, с. 69]. Во всех эпических традициях монгольских народов присутствуют варианты мотива о коне помощнике, в бурятских сказаниях этот мотив определяется как более позднего происхождения. 5 В синьцзян-ойратском эпосе появляется мотив узнавания о суженой из разгадки сна: “через три года предстоит сватовство Урмн Цецен дагни” [8, с. 42]; “богатырю Хонгору во сне является старец и говорит о его суженой Зандн” [8, с. 478]. В фольклоре монгольских народов традиционным является мотив узнавания нужных сведений из сна. Возможно, это более ранний мотив по сравнению с обычным сватовством как в следующем примере: “Джангар сам решает засватать Хонгору невесту Шар Начн” [8, с. 471]. 6 Итак, можно определить в мотиве узнавания о невесте инвариантом мотив узнавания от родственников с вариантами более позднего происхождения: из книги судеб, при разгадке сна, от коня. В ходе сравнения единых инвариантных мотивов имеем в виду, что “мотив как таковой есть обобщение содержательно подобных событий” [1, с. 12]. Следующим сюжетным разделом является подготовка богатыря для отправления в дорогу. Здесь обязательными являются мотивы надевания одежды, доспехов и оружия. В бурятской традиции распространено подробное описание всей одежды и доспехов героя: “Хабталжан Мэргэн хубун надевает сандалово-черные шаровары, сандалово-черные сапоги, дэгэл из плотного шелка с поясом серебряным, соболью летучую шапку” [3, с. 93]; “Еренсей будай-серебряный колчан на правый бок привесил, девяносто пять стрел прикрепил, семьдесят пять стрел приткнул, хангайскую черную стрелу приткнул, тонко-серебряный налучник привесил, бухарский желтый лук в налучник засунул” [9, с. 36]. Думается, более древним и обобщенным является формула: “Герой надел без изъяна, без пылинки тринадцать одеяний, тринадцать панцирей” [4, с. 10]. 7 В монгольской и синьцзян-ойратской традиции основная структурная канва сюжета соответствует

бурятской: “Надевает железный черный панцирь, шлем с изображением лотоса” [6, с. 255]: “Одевают Джангара в легкую воздушную рубашку” [8, с. 174]; “Хонгор надевает дорогие бархатные бешметы” [8, с. 479]; “бешмет – семь слоев” [8, с. 64]; “красные татарские сапоги” [8, с. 174]. В структурно схожих мотивах описания одежды в каждой локальной традиции имеются свои отличительные подробности: для бурятских сказаний характерно введение таких русских слов, как шаровары, только в синьцзян-ойратской, калмыцкой традиции употребляется слово бешмет, восходящее к лексике кавказских народов, в монгольском эпосе наблюдаются буддийские элементы. 8 Во всех эпосах особое значение имеет пир или пища героя перед дорогой. Наиболее древним инвариантом мотива употребления пищи является мотив съедания масла паука и червяка как чудодейственной пищи, сохранившийся в бурятской традиции: “Чтоб десять лет / Не быть голодным, / Поел паучьего масла. /Чтоб двадцать лет / Не чувствовать голода, / Покушал червячьего масла” [10, с. 109]. В халхаском эпосе “Алтан Гургалдай” присутствует подобный пример, близкий к данному мотиву: “Попробовал ли пестрого червяка” [11, с. 44]. Мотив преследования врага по следам паука и червяка оказался более устойчивым и сохранился во всех исследуемых нами локальных традициях. Действительно, “так называемая ‘мотивная структура’ текста делает художественно значимым любой повтор семантически родственных или окказионально синонимичных подробностей внешней и внутренней жизни” [12, с. 65]. 9 Более поздними можно считать варианты мотива употребления пищи: “Алтан Шагай сестрица на пестро-серебряный стол вкусную кровяную колбасу поставила, красную водку поставила” [3, с. 96] (бурят.); “Богатырю сварили мясо в посуде, которую не могут поднять семьдесят человек” [9, с. 53] (монг.). В приведенных примерах в бурятском эпосе дается подробное описание всего процесса, в монгольском варианте подчеркивается сила героя. Необходимо заметить, что подобная гиперболизация также присутствует в бурятском и ойратском эпосах. 10 Древние, единые для всех монгольских эпосов мотивы, выраженные в формульной конструкции, в неизменном виде переходя в разные локальные традиции, составляют основное структурное ядро, дополняясь характерными для собственных условий жизни нововведениями, или утрачиваясь в одной из вариативных форм. Можно констатировать, что “инвариант и вариант оказываются равно традиционными, равно виртуальными образованиями устно-поэтического канона” [13, с. 163]. 11 В сюжете о сватовстве выделяется постоянный традиционный мотив пути в сторону невесты и обратно. В мотиве пути

инвариантом является встреча, в дальнейшем реализующаясь в виде вариантов встречи с преградами и препятствиями на пути к этой цели, имеющих природный характер. Вариант мотива встречи преграды в эпических нарративах рассматривается как преодоление гор, рек, лесов, морей и т.д. Например, в бурятском улигере Хабталжан Мэргэн в одноименном бурятском улигере помогает Белому лесному изюбрю Орголи в его поединке с Желтым огненным змеем [3, с. 109]. В бурятских эпосах явно наблюдается древний мифологический контекст, сохранилась связь человека со всеми живыми существами, синкретизм мышления является естественным состоянием в эпическом нарративе. 12 В Монгольском сказании герой “продолжает путь, с трудом преодолевая пустыню, желтый, ядовитый и бурлящий океан” [9, с. 79]; “Богатырь преодолевает препятствия (осушает океан стрелой, вдребезги раскалывает скалу, срезает, будто ножницами, непролазную чашу)” [9, с. 54]; “Пронзив стрелой брюхо мангаса, освобождает олётов и урянхайцев” [9, с. 54]. В данном случае востребованы характерные для эпосов более позднего периода конкретные реалии, менее мифологизированный сюжет, значимы собственные подвиги героя для преодоления препятствий. 13 Во всех эпических традициях реализуется основной инвариант мотива преодоления природных препятствий на пути к невесте. В синьцзян-ойратском эпосе на пути героя возникает “огромный Черный океан, который необходимо преодолеть” [8, с. 488]. Также во всех эпических сказаниях присутствуют элементы сказочного нарратива: “На пятнадцатый день без воды, невыносимой жары и сильного ветра Үзң хан вместе с богатырским конем падают от изнеможения” [8, с. 40]; “Урмн Цецен дагни, предвидя случившееся, появляется волшебным образом, оживляет богатыря и его коня, помазав белой мазью; по ее мановению появляется живительное озеро, сама уезжает, оставив письмо” [8, с. 43]. 14 Д.А. Бурчина, детально исследовав тематику и сюжетно-мотивный состав бурятского унгинского эпоса и анализируя сюжет типичного и распространенного улигера “Алтан Шагай”, отмечает, что в нем “принципиально новую разработку получили основные сюжетобразующие мотивы бурятского эпоса: гибели героя, похода за дево́й-воскресительницей, оживления героя, борьбы за суженую. Женитьба героя осложняется новым сказочным мотивом – подменой суженой – борьбой служанки, обманувшей свою госпожу (сюжетный тип ‘Служанка-обманщица – жена героя’)” [5, с. 21–22]. 15 Аналогичная контаминация архаичных и сказочных мотивов наблюдается в хоринском варианте бурятского эпоса. Узнавание о суженой, встреча с ней в зооморфном облике, поездка и традиционное

сватовство, добрачные испытания, состязания с другими героями в борьбе за невесту – все эти мотивы достаточно распространены в хоринских улигерах [14, с. 15–17]. Необходимо дополнить, что в монгольском эпосе мотивы препятствий также близки к сказочным мотивам: “Забыв про запрет, выпивает из родника и засыпает” [9, с. 81]; 16 В мотиве пути основного героя в инварианте мотива встречи интересен вариант мотива встречи с второстепенным персонажем, чаще всего в виде антропоморфного или зооморфного мифологического персонажа. И в этом случае наблюдается последующая вариативность в бурятских сказаниях: встретившийся персонаж выступает либо в качестве чудесного помощника в деле сватовства, либо в качестве антагониста или претендента на руку невесты. В монгольском эпосе антагонистом выступает персонаж разбойник, близкий к сказочным героям: “Появляется разбойник и протыкает отравленным рогом яка его правую ноздрю; богатырский конь не отходит от умерщвленного хозяина” [9, с. 82]. 17 Необходимо подчеркнуть, что в бурятском эпосе более раннего периода особо востребованы древние мифологические мотивы. Встретив двух силачей – Небесного глупого силача (Тэнгэрийн тэнэг бүхэ) и Земного бешеного силача (Газари галзуу бүхэ), богатырь Хабталжан Мэргэн борется с ними и побеждает [3, с. 108]. Эти силачи, а также богатыри – сыновья Солнца, Луны, Плеяд, Венеры, т.е. почитаемых небесных объектов. По поверьям, силачи имеют своих хозяев и нередко фигурируют в роли брачных соперников эпического героя. Герой либо сталкивается с ними уже по пути к невесте, либо встречает при дворе хана. 18 Мифологические мотивы вполне можно отнести к древним реминисценциям, имеющим широкий скрытый потенциал. С.Ю. Неклюдовым выделены мотивные слои: поверхностные и глубинные. “Поверхностный слой – это реализация мотивного элемента в тексте, тогда как глубинный слой представляет скрытое семантическое поле, широта и богатство которого, возможно, находятся в прямой зависимости от степени древности элемента” [15, с. 226–227]. Итак, в сюжете о сватовстве в эпосе монгольских народов выделен мотив пути с инвариантами мотива встречи. Инвариант мотива встречи делится на варианты встречи с преградой или второстепенным персонажем. 19 Следующий сюжетный ход “Пребывание богатыря в другой стране” делится на несколько этапов. В сюжете “Прибытие ко двору хана, будущего тестя” можно выделить общий инвариант мотива встречи с ханом. Обязательно в монгольском и синьцзян-ойратском эпосах герой объявляет цель прибытия [6, с. 255]; представляет себя, рассказывает о цели визита: участие в состязаниях за невесту [8, с. 184]. В бурятском эпосе привлекает внимание

как вариант мотива иносказательная формула объявления цели: “Пояс мой – по следу свата, Тело мое [я] – по следу зятя!” [3, с. 109]. Здесь актуализируются элементы брачного обряда при сватовстве – обычно сваты обмениваются кушаками, поясами. 20 Далее по структуре сюжета идет единый мотив участия героя в брачных состязаниях или/и выполнение ханских заданий. В бурятских эпических сказаниях присутствует вставной мотив описания пира и ночевки у невесты перед заданием: “Санхан Гохон-духэй за семьдесят семь комнат его повела, там в мягкой и теплой постели, на мягкой собольей подушке крепко, и сладко, в обнимку спали они” [16, с. 39]. 21 В каждой эпической традиции существует большое количество вариантов мотива добывания невесты. В бурятском эпосе – простое участие в трех видах состязаний с другими женихами; борьба с мангадхаями – врагами хана или женихами; бытового плана – переночевать в горячих и ледяных амбарах, отделить и собрать разные виды зерна и т.д.; съездить за пером Хан Хэрдэг птицы, привести Хозяюку земли гигантскую собаку и т.д. В монгольском эпосе в инварианте мотива добывания невесты имеются свои варианты, характерные только для этой локальной традиции. Герой “разрушает пикой трехслойное сооружение (внешнее из железа, среднее из серебра, внутреннее из золота), забирает и увозит невесту” [9, с. 57]. 22 В синьцзян-ойратском эпосе только один вид обязательного состязания имеет множество разновидностей: одной стрелой пронзить отверстие тазовой кости лисы, ствол стебля ковыля, узел шелковой нити, отверстия в клюве большой вороны [8, с. 69]; пролетевшая через ушко золотой иглы стрела должна перелететь через тысячу рек, достичь их истоков учинить пожар, потом потушить его [8, с. 458]. Таким образом, единый инвариант мотива в локальной традиции в своей вариативной многозначности имеет особые отличия. 23 Эпилоги процесса женитьбы героя во всех традициях состоят из развернутых и кратких этапов. В бурятской традиции зачастую хан устраивает пир, герой получает невесту с приданым и собирается домой. Далее разворачиваются единые для всех традиций мотивы обратного пути героя и победного возвращения. В этом разделе инвариантом мотива, присутствующим во всех трех рассматриваемых традициях, можно выделить “освобождение из плена родителей, поданных и скот” [6, с. 255] (монг.). В синьцзян-ойратской традиции более сказочные, фантастические варианты мотива победы над врагами: “в пути богатырю встречается ведьма с носом, тонким как волос” [8, с. 52] “невеста открывает золотую шкатулку, оттуда выходит железное войско и уничтожает врагов” [8, с. 520]. 24 Завершается весь процесс сватовства единым для всех традиций

мотивом “мирной и счастливой жизни” [6, с. 273]; “играют свадьбу”: [8, с. 196]; [8, с. 53]; “воздвигают дворец, государство процветает и благоденствует” [8, с. 76]. В ранних и простых сюжетах бурятских сказаний после свадебного пира богатырь возвращается домой с женой и живет счастливо. В более поздних сюжетах появляются мотивы похищения, поисков и освобождения жены, сражений с врагами, захватывающими имущество и т.д. 25 Нами выявлены традиционные устойчивые сюжеты и мотивы в эпосе монгольских народов, трансформация семантики мотива в разных локальных традициях. Установлены ключевые мотивы с их инвариантами и вариантами, которые встречаются практически во всех эпических сюжетах о сватовстве. Установлено, что сохранились единичными наиболее древние мотивы, имеющие формульную устоявшуюся конструкцию, в которых “исходным выступает не отдельный вариант формулы, а ее инвариантная составляющая” [13, с. 135]. Также определены вставные и побочные мотивы, имеющие отношение к сюжету о сватовстве. 26 В ходе исследования приходим к выводу, что архаический традиционный мотив о сватовстве эпического героя играет сюжетобразующую роль в героическом эпосе монгольских народов. Во всех исследованных традициях выявлена основная форма брака в результате героического сватовства. Эпические сказания более раннего периода нередко полностью были посвящены сватовству героя, отражая представления родового общества, в более поздних нарративах мотив сватовства, являясь значимым, начинает нивелироваться, утрачивает свой приоритет.

References

1. Silantiev, I.V. Poetika motiva [Poetics of Motive]. Moscow, Languages of Slavic culture Publ., 2004. 296 p. (In Russ.)
2. Putilov, B.N. Geroicheskiy epos i dejstvitelnost [Heroic Epic and Reality]. Leningrad, Nauka Publ., 1988. 223 p. (In Russ.)
3. Baldaev, S. P. Buryad aradaj aman zohyooloj tuuberi [Collection of Buryat Folklore]. Ulan-Ude, Buryat publishing house, 1960. 410 p. (In Buryatian)
4. Sharakshinova, N.O. Uligery buryat [Epic of Buryats]. Ulan-Ude, Publishing House of BRC SB RAS, 2000. 153 p. (In Buryatian)
5. Burchina, D.A. Geroicheskiy epos unginginskih buryat: Ukazatel' proizvedenij i ih variantov [Heroic Epic of Unga Buryats: Index of Products and Their Variants]. Novosibirsk, “Nauka” Siberian Publishing House, 2007. 544 p. (In Russ.)
6. Bum Erdeni. Dorvod aman zohiolyn chuulgan. Sost. B. Katuu. [Bum-Erdene. Collection of Derbet Folklore. Comp. by B. Katuu]. Ulaanbaatar, 2017. (In Derbet)
7. Aman zohiol sudlal. Sostavitel' i avtor predisloviya U. Zagdsuren [Folklore Study. Comp. and Prolusion by U. Zagdsuren]. Ulaanbaatar, 1977. (In Mongolian)
8. Dzhangar: geroicheskiy epos sin'czyanskiy ojrat-mongolov [Dzhangar: Heroic Epos of Xinjiang's Oirat-Mongols].

Elst: APP "Dzhangar", 2005, Vol. 1. 855 p. (In Mongolian) 9. Zhangaryn tuul's. Sost. i predisl. U. Zagdsuren [Epos of Zhangar. Comp. and by Prolusion U. Zagdsuren]. Ulanbaatar, 1968. pp. 53–58. (In Mongolian) 10. Erensej. Podgotovka teksta, perevod i primechaniya M.N. Khomonova [Erensej. Preparation of the Text, Translation and Notes by M.N. Khomonov]. Ulan-Ude, Buryat Publishing House, 1968. 207 p. (In Russ., Buryatian) 11. Halh ardyn tuul'. Podg. teksta, predisl. i prim. R. Narantuya [Epos of the Khalkha. Preparation of the Text, Prolusion and Notes by R. Narantuya]. Ulaanbaatar, 1991. 320 p. (In Russ., Mongolian) 12. Tyupa, V.I. Analitika hudozhestvennogo: (vvedenie v literaturovedcheskij analiz) [Artistic Analytics: (Introduction to Literary Analysis)]. Moscow, Labirint Publ., 2001. 192 p. (In Russ.) 13. Mal'tsev, G.I. Tradicionnye formuly russkoj narodnoj neobryadovoj liriki [Traditional Russian Folk Formula of Non-Ritual Lyrics]. Leningrad, Nauka Publ., 1989. 168 p. (In Russ.) 14. Namzhilova, M.N. Horinskie uligery [Epos of the Khori-Buryats]. Ulan-Ude, BNC SO RAN Publ., 1997, 120 p. (In Russ., Buryatian) 15. Nekludov, S.Yu. O nekotoryh aspektah issledovaniya fol'klornyh motivov [On Some Aspects of the Study of Folk Motives]. Fol'klor i etnografiya: U etnograficheskikh istokov fol'klornyh syuzhetov i obrazov [Folklore and Ethnography: At the Ethnographic Origins of Folklore Plots and Images]. Leningrad, Science Publ., 1984. pp. 221–229. (In Russ.) 16. Abaj Geser-khubun. Epopeya. (Ekhirit-bulagatskij variant). Podgotovka teksta, perevod i primechaniya M.P. Khomonova. Ch. I [Epic. (Ekhirit-Bulagat version). Preparation of the text, translation and notes by M.P. Khomonov. Part I]. Ulan-Ude, 1961. 230 p. (In Russ., Buryatian) ©

Chuluun, Zayasuren, Dampilova, Ludmila, Khabunova, Yevdokia, Nikolaeva, Natalia "Traditional motives of the courtship plot in the epos of the mongolic-speaking peoples." *Izvestiia Rossiiskoi akademii nauk. Seriiia literatury i iazyka*. 78.4 (2019):72-78. DOI: 10.31857/S241377150006113-7tps://oifn.jes.su/s241377150006113-7-1/

5). Oriental Studies, 2018, Vol. 39, Is. 5

Copyright © 2018 by the Kalmyk Scientific Center of the Russian Academy of Sciences

Published in the Russian Federation
Oriental Studies (Previous Name: Bulletin of the Kalmyk Institute for
Humanities of the Russian Academy of Sciences)
Has been issued as a journal since 2008
ISSN: 2619-0990; E-ISSN: 2619-1008
Vol. 39, Is. 5, pp. 166–173, 2018
DOI 10.22162/2619-0990-2018-39-5-166-173
Journal homepage: <https://kigiran.elpub.ru>
УДК 398.21:821.512.3

Топоним *Алтай* в мотиве пути в эпосе монгольских народов

Людмила Санжибоевна Дампилова 1,

Евдокия Эрендженевна Хабунова 2,

Заяасурэн Чулуун 3,

Людмила Санжибоевна Дампилова, доктор филологических наук, координатор проекта, отдел фольклористики и литературоведения, Институт монголоведения, буддологии и тибетологии СО РАН (670031, Россия, г. Улан-Удэ, ул. Сахьяновой, д. 6). ORCID: 0000-0003-0917-5432. E-mail: dampilova_luda@rambler.ru

Евдокия Эрендженевна Хабунова, доктор филологических наук, профессор, Калмыцкий государственный университет им. Б. Б. Городовикова (358000, Россия, г. Элиста, ул. Пушкина, д. 11). ORCID: 0000-0002-2113-6877. E-mail: khabunova@mail.ru

Чулуун Заяасурэн, доктор филологических наук, научный сотрудник, отдел фольклористики-, Институт языка и литературы Монгольской академии наук (13330, Монголия, г. Улан-Батор, пр. Жукова, д. 54А). ORCID: 0000-0002-3245-7342. E-mail: zayasuren_ch@yahoo.com

Аннотация

В данной статье впервые в сравнительном аспекте рассматривается значение кодового слова *Алтай* в мотиве пути в эпических текстах монгольских народов. Актуальным представляется сравнительно-типологический анализ традиционных мотивов в эпосе монгольских народов для выявления сохранности и трансформации древних сюжетов и единых мотивов.

Целью работы является выявление специфики пространственного признака кодового слова *Алтай* как ключевой семантической характеристики мотива пути. Выявление функции мотива пути при помощи ключевого слова с ярко выраженным ментальным значением определяет этническую специфику эпических текстов монгольских народов.

Методы. Основным методом нашего исследования является семантико-герменевтический анализ традиционных мотивов в эпическом тексте монгольских народов. Сравнительно-типологический анализ с его методикой моделирования типовых мотивов дает возможность обобщить материал и выявить общие мотивы в эпосе монгольских народов.

Результаты. Можно констатировать, что транслируются во времени наиболее устойчивые ключевые кодовые слова, сохранившиеся в коллективной памяти обрядовых повторяющихся событий. Это касается и всего обрядового действия, связанного с почитанием священной горы Алтай. В мотиве пути ороним *Алтай* в эпосе монгольских народов однозначно обозначает свое, родное пространство, куда входят и земля, и гора. В монгольском эпосе в мотиве пути ключевое слово *Алтай* имеет

наиболее широкое семантическое наполнение, в бурятских текстах более узкое употребление в формульных выражениях, и в этих случаях *Алтай* обозначает горизонтальное движение пути. В калмыцком эпосе *Алтай* употребляется чаще как сакральное пространство, и в движении пути обозначает вертикальный центр мира.

Выводы. В результате исследования мы пришли к выводу, что ороним *Алтай* как пространственный ориентир, многократно используемый в текстах, наиболее ярко высвечивает национальную специфику нарратива и уточняет традиционный мотив пути в эпосе монгольских народов. В ходе анализа текстов выявлены основные инварианты мотива пути с целью военного похода или сватовства героя. Также нами уточнены варианты мотива пути: место охоты, пастбище для скота, пастбище для богатырского коня.

Ключевые слова: эпос, мотив, инвариант мотива, Алтай, пространство, сакральный ло-кус, формула в данной статье впервые в сравнительном аспекте рассматривается значение кодового слова «Алтай» в мотиве пути в эпических текстах монгольских народов. В современной отечественной фольклористике актуальным представляется компаративистский анализ традиционных мотивов с ключевыми формульными выражениями в эпосе монгольских народов для выявления сохранности и трансформации единых мотивов в разных локальных традициях. Целью работы является выявление специфики пространственного признака кодового слова *Алтай* как ключевой семантической характеристики мотива пути. Выявление функции мотива пути при помощи ключевого слова с ярко выраженным ментальным значением определяет этническую специфику эпических текстов монгольских народов. Основным методом нашего исследования является семантико-герменевтический анализ традиционных мотивов в сравнительном аспекте. «Первичной единицей при анализе мотива выступает не мотив как таковой (который является обобщенной единицей повествовательного языка), а его событийные реализации, или события, взятые в фабульно-сюжетных контекстах конкретных нарративов» [Силантьев 2004:126]. Тюркологи и монголоведы лексическое значение слова *алтай* определяли как 'пестрые горы', 'возвышенность', 'высокие горы', 'золотоносные горы'. В словаре непереведенных слов М. А. Демчикова отмечается широкое значение этого слова в алтайском языке: «Алтай — нарицательное слово, обозначающее какую-либо землю или местность» [Алтайские народные сказки 2016: 186]. Как в дальнейшем будет сказано,

этом значении слово зачастую употребляется и в фольклоре монгольских народов. Коннотативное значение подобных ключевых слов отображает древние этнические связи, сохранившиеся в локальной традиции. Следует при этом подчеркнуть, что «... коннотативная система есть система, план выражения которой сам является знаковой системой» [Барт 1975: 157]. Думается, что формульные выражения со словом-знаком *Алтай* сохранились с общего тюрко-монгольского периода почти с неизменным семантическим составляющим. В мифологическом аспекте «алтайцы полагали, что окружающий их мир, Средний мир, населен духами и божествами, не имеющими такого значения, как Ульген и Эрлик. Дух неба именовался ими *кудай*, а дух земли - *дьерсуу* или *алтай*» [Пушкарева, Бурыкин 2011: 19]. Как и в алтайской мифологии, в монгольской устной традиции это слово обозначает именно землю, а в семиотическом аспекте - дух родной земли. Вслед за обрядовыми традициями в эпической традиции почитаются мифологические и реальные географические объекты. В монгольской эпической традиции сакральная семантика оронима Алтай диктует особые правила ритуальных действий. Перед началом исполнения эпоса монгольские сказители поют вступительный гимн с восхвалением сакральной территории Алтай. Гимн «Восхваление Алтая» халхаские, баитские, дербетские, торгутские, захчинские, олётские и урянхайские сказители исполняют каждый по своим особым традициям, следуя тем обрядовым действиям, которые проводятся как обязательный ритуал восхваления возвышенностей как связующего звена с верхним небесным миром. Прямым продолжением ритуального происхождения обряда почитания гор можно считать как предварительные гимны восхваления Алтая в эпических текстах, так и формульные выражения, связанные с темой Алтая, в которых «смутно ощущался еще не полностью выветрившийся аромат ее былой роли» [Лорд 1994: 103].

Из многочисленных исследований зарубежных и отечественных ученых по теории мотива в фольклорном повествовании в нашей работе мы придерживаемся точки зрения Б. Н. Путилова: «мотив есть не только элемент, слагаемое, конструирующее сюжет. В известном смысле эпический мотив программирует и обуславливает сюжетное развитие. В мотиве, так или иначе, задано на площади Алтая, представляющей земное пространство. калмыцких эпических текстах анализируемый ороним зачастую употребляется как эфемерный сакральный центр без конкретных действий в сюжете повествования, нем, скорее всего, подразумевается родное пространство эпических героев «Джангара»:

Гандиг Алтѣн уулын наадъ бийе / Узенѣгин ѳнчн Жаѣнѣр гижѣ бѣдег ‘По стороны гранитного Алтая пребывает Узюнга един-ственный сын, Джангар — его имя’ [Джангар 1999: 178]. Стоит обратить внимание на эпитет ‘гранитный’, трафаретно употребляемый со словом Алтай в калмыцком варианте эпоса. По сравнению с монгольскими эмоционально-красочными эпитетами гора Алтай в данном случае приобретает оттенок далекого, недоступного пространственного ориентира. Возможно, и поэтому в эпическом тексте Алтай часто фиксируется как пограничный локус: *Гандиг Алтѣн улан да-вад / Чиг зуг уга жиѣневе* ‘Через гранитный Алтай свой перевалил / И исчез без следа и примет’ [Джангар 1999: 178]. Для эпических текстов характерно привлечение образов мифологических персонажей или объектов при сравнении мощи или красоты героя. Недостигаемый образ гранитного Алтая как пример для сравнения еще раз подчеркивает его мифологическую отдаленность:

Гѣгѣндни ууле бѣрме / Гѣрелдени аду манмѣ / Нарх нарни сүүре дармѣ / Ганѣдиг Алтѣн ишлиин цогта ‘В сиянии её красоты шитьем и вышивкой заняться возможно, / В свете её красоты табуны стеречь возможно, / Сияющее величие её подобно гранитной громаде Алтая’ [Джангар 1999: 80].

Образ Алтая в калмыцкой эпической традиции выглядит наиболее отстраненным, мифологическим сакральным локусом, явно не прописывается как конкретное видимое пространство. Если в бурятских текстах в мотиве пути ороним сохранился как маркер реального отсчета пути героя, то в монгольских повествованиях употребляется в широком аспекте с разных позиций. В бурятской и монгольской традиции Алтай представляет горизонтальный путь, постоянное место пребывания героя. В калмыцком нарративе ключевое слово скорее является обозначением мифологического эпического локуса, ассоциируемого «как ось, соединяющая три мира: верхний, средний и нижний; как пограничный локус, куда устремляется богатырь от погони; как сакральное место, где смертельно раненый богатырь должен достойно принять смерть, как идеал совершенства» [Хабунова, Гедеева, Убушиева 2018: 248].

Итак, можно констатировать, что транслируются во времени наиболее устойчивые ключевые кодовые слова, сохранившиеся в коллективной памяти обрядовых повторяющихся событий. Это касается и всего обрядового действия, связанного с почитанием священной горы Алтай: «Наиболее существенные для жизни коллектива прецеденты, определяющие соответственно ключевые ситуации, воспроизводились в обряде» [Байбурин 2005: 15]. Сакральные

обрядовые объекты переходят в эпические и другие фольклорные тексты, выявляя этнически ценные архетипы.

В итоге исследования приходим к выводу, что ороним Алтай как пространственный ориентир, многократно используя во всех текстах, наиболее ярко высвечивает национальную специфику нарратива и уточняет традиционный мотив пути в эпосе монгольских народов. В мотиве пути ороним Алтай однозначно обозначает свое родное пространство, куда входят и земля, и гора. В монгольском эпосе ключевое слово имеет наиболее широкое семантическое наполнение, в бурятских текстах наблюдается более узкое использование в формульных выражениях, и в этих случаях Алтай чаще обозначает горизонтальное движение в пути. Но также ороним Алтай в эпосе монгольских народов в мотиве пути может обозначать срединный мир во вселенной. В калмыцком эпосе Алтай употребляется чаще как сакральное пространство и в движении пути обозначает вертикальный центр мира. В ходе анализа текстов выявлены основные инварианты мотива пути с целью военного похода или сватовства героя. Так же нами уточнены варианты мотива пути: место охоты, пастбище для кота, отдых для богатырского коня.

Благодарности

Исследование выполнено при финансовой поддержке РФФИ в рамках научного проекта «Аннотированный каталог традиционных мотивов эпоса монгольских народов» № 18-512-94006 МОКНМ_а.

ЛИТЕРАТУРА / REFERENCES

- Абай Гэсэр 1995 — Абай Гэсэр Богдо хаан. Улан-Удэ: Респ. типография, 1995. 519 с.
- [*Abay Geser Bogdo khaan* [Abay Geser Bogdo Khan]. Ulan-Ude: Republ. Typography, 1995. 519 p. (In Rus. and Bur.)]
- Алтайские народные 2016 — Алтайские народные сказки / сост. М. А. Демчикова. Горно-Алтайск: ООО «Горно-Алтайская типография», 2016. 352 с. [*Altayskie narodnye skazki* [Altaian folk tales]. M. A. Demchikova (comp.). Gorno-Altaysk: Gorno-Altayskaya Tipografiya, 2016. 352 p. (In Alt. and Rus.)]
- Байбурин 2005 — Байбурин А. К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. 2-е изд., испр. М.: Языки славянской культуры, 2005. 224 с. [Bayburin A. K. *Zhilishche v obryadah i predstavleniyah stochnyh slavyan* [The dwelling in rituals and beliefs of East Slavs]. 2nd ed., rev. M.: Yazyki Slavyanskoy Kul'tury, 2005. 224 p. (In Rus.)]
- Барт 1975 — Барт Р. Основы семиологии // Структурализм: «за» и «против». М.: Прогресс, 1975. С. 114–163. [Bart R. *Fundamentals of semiology. Strukturalizm: "za" i "protiv"*. Moscow: Progress, 1975. Pp. 114–163. (In Rus.)]
- Дампилова 2018 — Дампилова Л. С. Семантика этноментальных оронимов в эпосе

- монгольских народов // Гуманитарный вектор. 2018.
- Т. 13. № 1. С. 175–180. [Dampilova L. S. Semantics of ethnomental oronyms in epos of the Mongolian people. *Gumanitarnyi vektor*. 2018. Vol. 13. No. 1. Pp. 175–180. (In Rus.)]
- Джангар 1999 — Джангар. Малодербетовская версия / сводн. текст, пер., вступит. ст., коммент., словарь А. Ш. Кичикова. Элиста: КалмГУ, 1999. 272 с. [*Dzhangar. Maloderbetovskaya versiya [Jangar: the Baya Dorbet version]*. A. Sh. Kichikov (comp., introd., etc.). Elista: Kalmyk State Univ., 1999. 272 p. (In Kalm. and Rus.)]
- Еренсей 1968 — Еренсей / подготовка текста, пер. и примеч. М. Н. Хомонова. Улан-Удэ: Бурят. кн. изд-во, 1968. 207 с. [*Erensey*. M. N. Homonov (perp., transl., etc.). Ulan-Ude: Buryat. Book Publ., 1968. 207 p. (In Bur. and Rus.)]
- Ершова 2017-Ершова И. В. К толкованию эпического мотива (постановка проблемы) Новый филологический вестник. 2017. № 2(41). С. 18–20. [Ershova I. V. To the issue of epic motive. *Novyi filologicheskiy vestnik*. 2017. No. 2 (41). Pp. 18–20. (In Rus.)]
- Лорд 1994 — Лорд А. Б. Сказитель. Пер. с англ. коммент. Ю. А. Клейнера и Г. А. Левинтона; послесл. Б. Н. Путилова. М.: Вост. лит., 1994. 368 с. [Lord A. B. *Skazitel'* [The Taleteller]. Yu. A. Kleiner, G. A. Levinton (transl., comment.); B. N. Putilov (epilogue). Moscow: Vostoch. Lit., 1994. 368 p. (In Rus.)]
- Путилов 1975 — Путилов Б. Н. Мотив как сюжетобразующий элемент // Типологические исследования по фольклору: сборник статей памяти В. Я. Проппа (1895–1970) / сост. и ред. С. Ю. Неклюдов, Е. М. Мелетинский. М.: Наука, 1975. С. 141–156. [Putilov B. N. The motif as a plot-forming element. *Tipologicheskie issledovaniya po fol'kloru*. Coll. papers to commemorate V. Ya. Propp (1895–1970). S. Yu. Neklyudov (comp., ed.), E. M. Meletinsky. Moscow: Nauka, 1975. Pp. 141–156. (In Rus.)]
- Пушкарева, Бурькин 2011 — Пушкарева Е. Т., Бурькин А. А. Фольклор народов Сибири (культурно-антропологические аспекты). СПб.: Петербургское востоковедение, 2011. 390 с. [Pushkareva E. T., Burykin A. A. *Fol'klor narodov Sibiri (kul'turno-antropologicheskie aspekty)* [Folklore of Siberian peoples: cultural and anthropological perspectives]. St. Petersburg: Peterburgskoe Vostokovedenie, 2011. 390 p. (In Rus.)]
- Силантьев 2004 — Силантьев И. В. Поэтика мотива. М.: Языки славянской культуры, 2004. 296 с. [Silantiev I. V. *Poetika motiva* [Poetics of a motif]. Moscow: Yazyki Slavyanskoj Kul'tury, 2004. 296 p. (In Rus.)]
- Силантьев 2009 — Силантьев И. В. Сюжетологические исследования. М.: Языки славянской культуры, 2009. 224 с. [Silantiev I. V. *Syuzhetologicheskie issledovaniya* [Studies of plots and typology]. Moscow: Yazyki Slavyanskoj Kul'tury, 2009. 224 p. (In Rus.)]
- Топоров 1983 — Топоров В. Н. Пространство и текст // Текст: семантика и структура. М.: Наука, 1983. С. 227–284. [Toporov V. N. Space and the text. *Semantika i struktura*. Moscow: Nauka, 1983. Pp. 227–284. (In Rus.)]
- Хабунова, Гедеева, Убушиева 2018 — Хабунова Е. Э., Гедеева Д. Б., Убушиева Б. Э. Топонимы в фольклорном контексте калмыков [электронный ресурс] // Новые исследования Тувы. 2018. № 3. С. 242–258. URL: <https://nit.tuva.asia/nit/article/view/800> (дата обращения: 28.10.2018). DOI: 10.25178/nit.2018.3.16 [Khabunova E. E., Gedeeva D. B., Ubushieva B. E.

Toponyms in the Kalmyk folklore. *Novye issledovaniya Tuvy*. 2018. No. 3. Pp. 242–258. An Internet resource: see hyperlink above (accessed: 28 October 2018). (In Rus.)]

Эрдэм

шинжилгээний

илтгэл.

Дотоодод-/2/

Алтай Хангайн магтаал 2013 — Алтай Хангайн магтаал // Монгол тууль–I. Ред. Д. Цэрэнсод-ном. Улаанбаатар: Соёмбо принтинг ХХК-д

«Дэлхийн тууль ба Жангар» олон улсын симпозиум, наадам

ХАБУНОВА Е.Э. (ОХУ, Халимаг Улс, Элст хот)

Халимагийн Их сургуулийн профессор, ШУ-ны доктор (Sc.D)

ДАМПИЛОВА Л.С. (ОХУ, Буриад Улс, Улаан-Үүд хот)

ОХУ-ын ШУА-ийн Сибирийн салбар. Монгол, Будда, Төвөд судлалын хүрээлэнгийн ЭША, ШУ-ны доктор (Sc.D), профессор

АЛИМАА А. (Монгол Улс, Улаанбаатар хот)

ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн Аман зохиол судлах салбарын эрхлэгч, доктор (Ph.D)

ЭПОС В СОВРЕМЕННОМ ИСПОЛНЕНИИ: К ПРОБЛЕМЕ СОХРАНЕНИЯ МОТИВНО-ФОРМУЛЬНОГО ФОНДА ЭПОСА МОНГОЛЬСКИХ НАРОДОВ

*(Исследование выполнено при финансовой поддержке РФФИ-МОКНМ_а в рамках
научного проекта «18-512-94006»)*

Современный исполнитель эпоса, как правило, воспроизводит книжный текст, то есть то, что запомнил визуально, а не на слух, что свидетельствует о том, что традиционная форма устной передачи эпоса существенно изменилась. Этот способ запоминания как бы исключает сочинительство. Тем не менее, каждый исполнитель эпоса владеет своей техникой запоминания и воспроизведения эпического текста. «Память певца отличается складной и быстрой восприимчивостью, но также и консервативностью, которая смыкается с консервативностью сознания» [Путилов 1997: 118-119]. Эта особенность позволяет сказителям хранить в памяти объемные тексты в неизменном виде.

Лаборатория исполнительского мастерства требует отдельного изучения, и оно возможно при наличии сведений, полученных у самих носителей и знатоков эпических знаний. Ввиду различных обстоятельств этот материал на данный момент отличается скудностью. В прошлые века, когда эпическая традиция бытовала преимущественно в устной форме, собиратели больше внимания уделяли самому процессу фиксации эпоса, записи эпического текста, процессу долгому и непростому с технической точки зрения. В этой связи и ввиду неразработанности методологических вопросов полевой фольклористики, собиратели того времени упускали из поля зрения сведения, характеризующие индивидуальные особенности исполнителя эпоса, объясняющие технику усвоения объемных текстов и раскрывающие секреты конструирования эпического сюжета, выстраивания последовательность разнообразных мотивов и поэтических формул.

В настоящее время эта работа затруднена по причине угасания устной традиции активного проникновения современных информационных технологий в фольклорную среду: эпос можно слышать и передавать на электронном носителе, можно выучить из книги. Данное обстоятельство исключает передачу эпического текста, репертуара устной форме, но не лишает современного исполнителя возможности совершенствования техники запоминания и воспроизведения эпоса во всей его полноте. Важная роль в этом процессе должно быть уделено сохранению мотивно-формульного фонда, передающему идейно-художественный смысл, стадиальную специфику и национальную особенность эпического произведения.

Традиционно в российской фольклористике под понятием мотив согласно А.Н. Веселовскому, имеется в виду «простейшая повествовательная единица, образно-ответившая на разные запросы первобытного ума или бытового поведения» [Веселовский 1940: 494]. Согласно точки зрения А.Н. Веселовского, семантическая, а не морфологическая целостность мотива, формируют образность и ядерную основу мотива (инвариант), по которой мы распознаем мотив, различаем его варианты.

Мотив по разному проявляет себя в различных жанрах фольклора, что создает определенные трудности в использовании данного термина при анализе материала фактурно отличающегося друг от друга, к примеру, мотив в обрядовом тексте (пирующая братья в протяжной песне монгольских народов) как структурно, так и семантически не эквивалентен эпическому мотиву (богатырский пир). Некогда единая ритуально-мифологическая основа мотива пира, символизирующего единение за ритуальной пищей позднее наполняется дополнительной семантикой: в свадебной песне манифестирует породнение двух родов, в эпическом контексте маркирует центрическую роль иерархической структуры в эпической модели мира (пир во главе с небожителем Хормуст - в бурятской Гесериаде; во главе хана Джангара в серединном мире, в нижнем мире с Эрлик номин ханом - в калмыцком «Джангаре»). Утрачивая свой мифо-ритуальный смысл, мотив пира со временем становится более ёмким по своей семантике и в плане объединения социума, более многозначным, чем просто «форма социального общения» он может маркировать локус столкновения как разных интересов и противоречий, так и богатырских действий.

Ориентиром для опознавания мотива служит, на наш взгляд, формула, отличающаяся константностью в эпическом нарративе, минимальной единицей которого является опорное слово (термин В.М. Гацака). Она (константа) постоянна и обнаруживает себя в эпосе на всех уровнях (микро и макро), что позволяет сказителю выстроить последовательно эпический сюжет.

К примеру, типичная схема эпического сюжета о богатырской женитьбе, характерная для архаического эпоса, является остоном, на который нанизываются мотивы. Эта сюжетная канва легко запоминается всеми исполнителями, но мотивный фонд является непостоянным и потому вариативным.

Обратимся к анализу сюжета, обрядно-монгольского эпоса «Бум Эрдени» о богатырской женитьбе, опубликованного Б.Кагуу в 1984 году.

Микросюжеты:

I. Действия богатыря до опознания в локус:

Мотивы (инварианты):

1. Рождение богатыря

Мотивы (варианты), то есть традиционные для определенной традиции, в данном

лучае, для ойрат-монгольского эпоса

1.1. в восьмой день начала летнего месяца 220-225

2. Разрезание пуповины 225-300

2.1. пуповину разрубает на наковальне, ударив сверху молотом.

3. Стремительный рост 305-315

3.1. герой за сутки съедает тушу барана и не вмещается в пеленку из шкуры одного валуха, за двое суток съедает тушу двух баранов и не вмещается в пеленку из шкуры двух валухов, за десять суток съедает тушу десяти баранов и не вмещается в пеленку из шкуры десяти валухов.

4. Игры и развлечения 315-415

4.1. герой просит у родителей альчики и шахматы из серебра и золота для развлечений

4.2. убеждает родителей в том, что наступило время для отправления в путь

4.3. просит подходящего коня, достойную одежду и боевое оружие

4.4. родители утверждают, что его кости ещё не затвердели, мышцы ещё не окрепли.

5. Обретение имени 460-485

5.1. прорицатель предсказывает наречь его именем Бум сайн эрдэнэ

6. Возведение дворца для богатыря 540-545

6.1. сооружение белого дворца

7. Обретение богатырского коня 660-845

7.1. старый табунщик Аг Сахал находит только что родившегося жеребенка для героя

7.2. наблюдает за ним и определяет его предназначённость для богатыря Бум Сайн

Эрдэни

7.3. подвергает испытанию коня, идентифицируют коня

7.4. коня приводят и привязывают к коновязи из сандала

7.5. отмечают соответствие коня богатырю

8. Подготовка богатыря для отправления в дорогу 890-960

8.1. надевает шелковую одежду

8.2. надевает снаряжения: железный черный панцирь, шлем с изображением лотоса

8.3. герой съедает мяса валуха, выплевывая крупные кости, высмаркивая мелкие кости

8.4. богатырь обретает оружие

9. Подготовка коня перед дорогой 960-1010

9.1. охранники (25, 15) вынимают из сундука конское снаряжение и седлают коня

10. Получение известия 1030-1035

10.1. богатырь узнает от хана о суженой, которая находится

11. Получение задания 1030-1035

11.1. богатырь получает задание -добыть и привезти невесту

II. Отправление богатыря в дорогу и путь следования богатыря к намеченной цели:

Богатырь отправляется в дорогу 1035-1070

богатырь отвязывает коня, садится на него и пускается вскачь в северо-западном направлении

один раз, спешившись с коня, трижды затягивает трубку, от которой затягиваются

туманом 13 вершин Алтай, 24 вершин Хангая и 33 Тенгрия

богатырь на богатырском коне преодолевает за месяц годичный путь, месячный путь за один день, дневной путь до полуночи

III. Прибытие богатыря в другую страну

Действия богатыря на границе чуждой страны 1110-1260

богатырь добирается до границ владений Аг Буурал хана

богатырь треножит коня на вершине рубежной горы Богзатын Бор

богатырь втыкает в землю пику, вешает на него боевые доспехи

богатырь трижды затягивает трубку, от которой затягиваются туманом 13 вершин Алтай, 24 вершин Хангая и 33 Тенгрия владений Аг буурал хана

богатырь разглядывает владения хана, смахнув с правого глаза гной величиной медведя, с левого глаза величиной с пчелки

герой видит других богатырей, готовых к состязанию

богатырь совершает молебен, садится на коня и отправляется в ставку хана

Богатырь появляется в ставке хана 1260-1425

герой сравнивает с соперниками себя, своего коня, свои доспехи

объявляет цель прибытия

получает у отца невесты разрешение участвовать в соревнованиях

Герой с богатырем-помощником отправляется навстречу с врагом 1425-1590

богатыри достигают рубежной горы Богзатын Бор уул

герой состязается с богатырем-помощником в единоборстве

богатыри становятся побратимами, раскурив трубку согласия

Герой участвует в брачных состязаниях

герой побеждает в скачках

герой получает невесту с приданым

герой отправляется в обратный путь

IV. Обратный путь

Обратный путь преодолевает вместе с богатырем –помощником 1590-1770

герой, продолжает путь, преодолевая препятствия

герой спешит на помощь богатырю-побратиму

богатыри трапезничают, съедая мясо полутора тысяч маралов, полутора тысяч коней

Поединок богатырей с противниками 1770

17.1. богатыри выбирают вид и оружие (лук и стрелы) для сражения

17.2. противоборство богатырей продолжается в форме борьбы

17.3. герой спрашивает и узнает у побежденных противников о трех сожалениях

17.4. герой расчленил и разбрасывает тело противника

17.5. герой вступает в поединок с другим противником

17.6. красный герой выхватывает золотой доспех

17.7. герой узнает в месте поединка других противников

17.8. герой уничтожает вместе противника

V. Победа

19. Герой устанавливает мир в стране

19.1. освобождает из плена родителей, поданных

В фольклоре удерживаются лишь такие новации, которые соответствуют традиции, пропускаются ею. В противном случае в её развитии происходят разрушительные действия, ведущие к угасанию традиции, исчезновению фольклорного жанра. Попробуем соотнести с представленной выше схемой какой-нибудь эпизод из другого эпического произведения, бытующего по сегодняшний день в том же регионе, где был записан «Бум Эрдени» в 1984 году. Если модель сложения эпоса универсальна, то она успешно используется сказителями и в конструировании других сюжетов, особенно в рамках локальной традиции. Обратимся к записям эпоса «Жангар» (Ууртын Улан Хонгр) 1940 и 2007 гг., и попытаемся определить, что исключает и что сохраняет сказитель при исполнении эпоса.

Нямаагийн Анхбаяр (Западная Монголия, Нарн Булг), 2007 г.

Время воспроизведенного и приведенного в таблице фрагмента текста: 00:02:23-00:03:27

Монгольский эпос «Жангар».

«Глава об Урьдын Улаанхонгор»,

«Урьдын Улаанхонгорын бүлэг»

Чогсомын Баглай, дөрвд (Увс аймаг, Улаангом) 1940	Нямаагийн Анхбаяр, записано А.Алимоё, Е.Хабуновой в августе 2007 г.
Уулын чинээ улаан хээр морьтой Урьдын Улаанхонгор баатар Тодорсон гэнэ билээ Гунатай гурван байр эвдсэн Гурван ноёны тугийг өмнөө хатхасан Дөнөтэй дөрвөн багана эвдээд Дөрвөн ноёны тугийг өмнөө хатхасан Долоотойдоо долон байр эвдээд Долон ноёны тугийг өмнөө хатхасан Торгүй ханы хөвүн болох Догшин цолыг олсон Долдой хурэл баатар Дунд уулын чинээ Довхон толгойтой Хүрэн зээрд морьтой Тэр баатрин нутаг руу Урьдын Улаанхонгор зориод мордов Тэрээ тэсэн гүйлгээд Түүний хойтон жилийн Улаан наран тустал гүйлгээд Төрөөгүй хөвүүнийг төртөл гүйлгээд	Уулын чингэ улан кеер мөртө Урдын Улаанхонгор бээжл Неге сээхн баатр гиж Тохрн гарсн гидг билэ оэй оэй Гунутад гурвн бээр эвдж Гурван ноёны тугийг өмнөн хатхасан Дөнөтэд дөрвөн бээр эвдж Дөрвөн ноёны тугийг өмнөн хатхасан Долотад долон бээр эвдж Долон ноёны тугэ өмнөн хатхж Догшин ? цолыг олсон Довхон толгойтой Күрэнг зээрд мөртө Түргн хаани көвүн Долдой хурэл баатар гиж Тэр баатрин нутгуур Урдын Улаанхонгор зөрэд мордов гинэ Тэрэл жилднь тэсэн гүүгэд Түүнэ хөөтн жилднь Улаан наран гартл гүүгэд бээтл

Төрсний сүүлд	Төрсн хөвүүн
Төр шагнаа мандтал гүйлгээд	Төр шагнаан таньтл гүүгэд бээтл
Гараагүй хөвүнийг гартал гүйлгээд	Көвүн гарсан
Гарсан хөвүнийг	Гарсн хөвүн
Газар усаа таньтал гүйлгээд	Газар усан таньтл гүүгэд
Сүүл сайт улан хонгор морины	Сүүл сээтэ улан хээрн мөрнөнх
Сүүлийг нь дуустал гүйлгээд	Сүүлний болтл (?) гүүгэд
Сүв (?) сайтай Урьдын Улаанхонгор	Сүв сээтэ Уртын Улаанхонгор

Сопоставительный анализ разновременных записей позволяет сказать, что текст современного байтского сказителя Н.Анхбаяра структурирован аналогично тексту его предшественника Чогсомын Баглай: за характеристикой богатыря следует описание приготовления и отправления в дорогу, присутствуют формулы продолжительности пути и т.д. Сказитель не отходит от сюжетной канвы, активно использует мотивно-формульный фонд и художественно-образительные средства предшественника, формируя свой нарратив в соответствии с диалектными особенностями ойратского языка, хотя сам коммуницирует с собирателями, используя больше халхасский диалект.

Нарратив, воспроизведенный Анхбаяром представляет собой не заученный текст не точное копирование первоисточника, а рекомбинацию предшествующего изложения по определенной конструкции. Сказителем Н.Анхбаяром сохранены основные конструктивные элементы, важные для сложения, сохранения в памяти, воспроизведения и передачи эпоса в устной форме.

Рассмотренный эпизод соответствует индексу II 19.3.согласно приведенной выше схеме:

II. Отправление богатыря в дорогу и путь следования богатыря к намеченной цели:

Богатырь отправляется в дорогу 1035-1070

богатырь отвязывает коня, садится на него и пускается вскачь в северо-западном направлении

один раз, спешившись с коня, трижды затягивает трубку, от которой затягиваются туманом 13 вершин Алтай, 24 вершин Хангая и 33 Тенгрия

богатырь на богатырском коне преодолевает за месяц годичный путь, месячный путь за один день, дневной путь до полудня

Данное обстоятельство дает основание прогнозировать, что эпос ойратов Западной Монголии имеет перспективы на продуктивность и дальнейшее живое бытование.

Как отмечал Путьков Б.Н., эпическая традиция может сохраняться и развиваться при наличии в народной среде «специальных эпических эпосов», которые не ограничиваются знанием текста и умением их пропеть, а включают «искусством воспроизведения эпоса в его традиционных формах» [Путьков 1987: 9].

Таким образом, можно заключить, что современный исполнитель эпоса в состоянии сохранить каноническую модель сложения эпического сюжета, бережно обращаясь с мотивно-формульным фондом эпоса, профессионально и искусно вплетая их в художественную ткань эпического повествования, поскольку потеря устойчивых конструктивных элементов, демотивированный текст, в конечном счете, может привести к

трате национального эпоса в его живом исполнении.

Жизнь эпоса монгольских народов можно продлить, сохранив язык, естественную среду обитания сказителя, используя традиционные формы передачи эпического наследия.

ИСПОЛЬЗОВАННАЯ ЛИТЕРАТУРА:

1. Катуу Б. Алдарт туульч М.Парчины туульс. Уб., 2006.
2. Катуу Б. Бум Эрдени (Ц.Зодов, 1984) // Дөрвөд аман зохиолын чуулган. Составитель Ред. С. Нэргүй. Уб., 2017. Изд-во «Соёмбо принтинг» ХХК-д. 564 с. С. 255-273
3. Веселовский А.Н. Историческая поэтика. Л., 1940. 500 с.
4. Гацак В.М. Восточно-романский героический эпос. Исследование и тексты. М., 1967
5. Лорд А.Б. Сказитель. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН. 1994. – 368 с.
6. Мелетинский Е.М. О литературных архетипах. М., 1994. – С.50- 64.
7. Путилов Б.Н. Эпическое сказительство: Типология и этническая специфика. – М.: Издательская фирма «Восточная литература» РАН, 1997. – 295 с.
8. Силантьев И.В. Поэтика мотива. М., 2004.
9. Хабунова Е.Э. Институт эпического сказительства: наследие калмыцких джангарчи и прогнозы на будущее // «Джангар» и эпические традиции тюрко-монгольских народов: проблемы сохранения и исследования. Материалы III Международной научной конференции, посвященной 75-летию Калмыцкого института гуманитарных исследований РАН. – Элиста: КИГИ РАН, 2016. С.263-267.

ДАМПИЛОВА Л.С. (ОХУ, Буриад Улс, Улаан-Үүд хот)
ОХУ-ын ШУА-ийн Сибирийн салбар, Монгол, Будда,
Төвөд судлалын хүрээлэнгийн ЭША, ШУ-ны доктор (Sc.D),
профессор

ХАБУНОВА Е.Э. (ОХУ, Халимаг Улс, Элст хот)
Халимагийн Их сургуулийн профессор, ШУ-ны доктор (Sc.D)

ЗАЯАСҮРЭН Ч. (Монгол Улс, Улаанбаатар хот)
ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэнгийн ЭША, доктор (Ph.D)
zayasuren_ch@yahoo.com

МОТИВ ПУТИ В ЭПОСЕ МОНГОЛЬСКИХ НАРОДОВ

(Исследование выполнено при финансовой поддержке РФФИ в рамках научного проекта «18-512-94006 МОКНМ_a»)

В данной статье впервые комплексно рассматривается семантика кодового слова «Алтай» в эпических текстах монгольских народов. Целью работы является выявление специфики пространственного признака кодового слова Алтай как ключевой семантической характеристики мотива пути. Выявление функции мотива пути при помощи одного пространственного тематического образа «Алтай» как повторяющейся в постоянной формулы определяет этническую специфику эпических текстов монгольских народов.

Тюркологи и монголоеды лексическое значение слова алтай расшифровывают как пестрые горы, возвышенность, высокие горы, золотоносные горы. В словаре непереведенных слов М.А. Демчикова отмечает широкое значение этого слова: «Алтай – нарицательное слово, обозначающее какую-либо землю или местность» [Алтайские народные сказки, 2016, с. 186]. Как в дальнейшем будет выявлено, в этом значении слово зачастую употребляется и в фольклоре монгольских народов. В мифологическом аспекте «алтайцы полагали, что окружающий их мир, Средний мир, населен духами и божествами, не имеющими такого значения как Ульген и Эрлик. Дух неба именовался ими кудаи, а дух земли – дьер-суу или алтай» [Пушкарева, 2011, с. 19]. Таким образом, в алтайской мифологии это слово обозначает именно землю, а в семиотическом аспекте – дух родной земли.

В монгольской эпической традиции особая почетность и значимость оронима Алтай как сакрального пространства тесно связана с традицией исполнения эпических текстов. Обязательность поклонения и проведения обрядовых действий по отношению к Алтаю предполагает необходимость особых ритуалов перед началом священного сказания о героях. Гимн «Восхваление Алтаю» урянхайские сказители называют Алтайн магтаал, баяты перед началом самого эпического текста проводят обряд «Алтай хайлах». Зачин некоторых ойратских (дербетских) эпосов начинается со вступительного гимна «Восхваление северных тринадцать Алтаев» (Арын арван гурван Алтайн магтаал). Число тринадцать как один из маркеров сакрального локуса в эпосах обозначает тринадцать вершин Алтайских гор, упоминаются тринадцать маралов с Алтайских пастбищ. При обряде поклонения Алтаю монголы возводят «Тринадцать курильниц Алтаю» Алтайн 13 сан. Как считает исследователь мифологических традиций монголов С. Дулам, 13 жертвенных курильниц связаны с культом почитания Атаа тэнгэр [Дулам, 1999, с. 181–182].

Из многочисленных исследований зарубежных и отечественных ученых по теории мотива в фольклорном повествовании, в нашей работе подразумеваем, что «мотив есть не только элемент, слагаемое, конструирующее сюжет. В известном смысле эпический мотив программирует и обуславливает сюжетное развитие. В мотиве, так или иначе, заложено это развитие. Мотив обладает моделирующими качествами» [Путилов, 1975, с. 149]. Известно, что мотив как предикат тесно связан с актантом (героем и персонажами повествования) и пространственно-временными характеристиками. «Хронотоп, если под ним вслед за М.М. Бахтиным, понимать сюжетогенное сочетание художественного времени и пространства, также обнаруживает структурную и функциональную близость к мотиву» [Силантьев, 2009, с. 14].

В бурятских эпических текстах ороним Алтай встречается множество раз по ходу повествования в виде формульных вставок: «Великая земля моя Алтая» 'Алтайхэ дайдам'. В мотиве пути ороним Алтай в первую очередь подчеркивается свое обжитое, реальное пространство проживания: «Он направил его [коня] / На великую землю Алтая» 'Алтайхэ дайда тээшээ / Харуулхан биеэрээ' [Абай Гэсэр-хубун. 1961, с. 1, 141]. В развитии сюжета актуальное смысловое значение имеет мотив движения из алтайского или в сторону алтайского пространства.

Основной сюжетобразующий мотив пути, связанный с оронимом Алтай, обозначает военный поход героя или поход с целью сватовства. Собственное пространство эпического героя противопоставляется чужому топосу, куда герой уезжает: «Из привольных алтайских кочевий / Отправился в очень далекие земли» 'Алтай өргөн нутгаасаа / Асар гол газар гарч' [Хан Харангуй, 2011, с. 172]. В мотиве пути ороним Алтай обозначает границу своего локуса.

Хотя ороним Алтай превагирует в эпических текстах, но зачастую встречается более развернутая формула: «По северной стороне Алтая, / По южной стороне Хухэя» 'Алтай дайдаая арааран, / Хүхэй дайдаая хубшөөрэн' [Еренсей, 1968, с. 13]. Следует заметить, что в этих примерах мотив пути связан с движением героя по всему Саяно-Алтайскому нагорью. В следующем примере пространственные ориентиры Алтай и Хангай дополняются третьим традиционным для монгольских эпосов оронимом Хухэй: «С родиной в тринадцать Алтая, / Двадцать четыре Хангая, / Тридцать три Хухэя» 'Арван гурван Алтай, / Хорин дүрвэн Хангай, / Гучин гурван Хөхийн нютагтай' [Ойрод монголын бичигч тууль, 2011, с. 237]. Все три оронима представляют реальное географическое пространство, но в эпосе равнозначно обозначают реальную и сакральную родину эпического героя.

В монгольских эпосах герой богатырь рождается конкретно в предгорьях Алтая, маркируя границы своего пространства в мотиве пути: «Ханом высокой богатой местности Алтая и Хангая / Был трехлетний Бум-Эрдэни» 'Өндөр баян алтаа хангаа нутгийн / Гурван настай Бум Эрдэнэ билээ' [Бум Эрдэнэ, 2006, с. 68]. В таких случаях семантика оронима Алтай сужается до определенного пространства.

«У каждого мотива в отдельной национальной традиции формируется некоторое количество вариантов-воплощений, которые непременно возникают во всяком эпическом сюжете, дополняя основной сюжетобразующий мотив» [Ершова, 2017, с. 18]. Одним из традиционных мотивов, связанных с оронимом Алтай, является поход героя в конкретный горный массив. В пространственной схеме фабульного события, уточняя значение мотива, используют вариативные формулы. Если герой едет на охоту, в смысловом аспекте актуализируется формула «Звери на одном Алтае / Словно черви и жуки / Кишмя они шисели» 'Алтай мэни анхан / Сохо хорхой дли / Бисалажа ябагша блэй' [Еренсей, 1968, с. 31]. А если герой едет смотреть свои пастбища, то употребляется константа «Пестрой

масти десяти тысячный табун, / Заполняющий Алтай» 'Алтай дүүрэн арван түмэн Алашаа бараан адуу' [Хан Харангуй, 2011, с. 171]. Горное пространство Алтая также маркируется как богатое пастбище, куда герой выпускает богатырского коня: «Теперь на Алтай обширной земле, / жиру нагуляйте! 'Одоо Алтай ехэ дайдаа / Атар таргай таргай» [Еренсей, 1968, с. 13].

Двойственность значения оронима Алтай как сакральной и реальной площади проявляется в пространственно-временных координатах. Следует иметь в виду, что на коннотативное значение мотива пути героя влияет мифологический компонент оронима Алтай. Восхваление сакрального пространства предполагает и мифологическое время: «Алтай, где пожилые люди молодеют, / Алтай, где на засохших деревьях листья распускаются» 'Өтөлсөн амьтан залуужаад байдаг Алтай гэнэ / Хувхай модноос навч дэлгэрээд байдаг Алтай гэнэ' гэнэ [Монгол ардын баатарлаг тууль. 1982. с. 41].

Итак, можно констатировать, что транслируются во времени и пространстве наиболее устойчивые ключевые кодовые слова, сохранившиеся в коллективной памяти в обрядовых повторяющихся событиях. Это касается и всего обрядового действия, связанного с почитанием священной горы Алтай: «Наиболее существенные для жизни коллектива прецеденты, определяющие соответственно ключевые ситуации, воспроизводились в обряде» [Байбурин, 2005, с. 15].

В итоге исследования приходим к выводу, что в сюжете эпического повествования многократно повторяющаяся формула «великая земля Алтая» «в зависимости от контекста может менять свою семантику, фиксируя обобщенное пространство вселенной, всей земли, отдельного родного края, государства, горного массива» [Дампилова, 2018, с. 17]. Ороним «Алтай», многократно используя во всех текстах, наиболее ярко высвечивает национальную специфику эпического текста и уточняет традиционный мотив пути в эпосе монгольских народов. В ходе развития сюжета повествования в мотиве пути ороним Алтай наиболее проявлен как обозначение реального своего пространства. В ходе анализа текстов выявлены основные сюжетобразующие мотивы пути с целью военного похода или сватовства героя. Также нами уточнены варианты-воплощения мотива пути.

ЛИТЕРАТУРА

1. Абай Гэсэр-хубун. Эпопея. (Эхирит-булагатский вариант). Ч. I. – Улан-Удэ: Бурят. кн. изд-во, 1961. – 230 с.
2. Алтайские народные сказки / составитель М.А. Демчикова / БРНУ РА «НИИ алтаистики им. С.С. Суразакова». – Горно-Алтайск: ООО «Горно-Алтайская типография», 2016. – 352 с.
3. Байбурин А.К. Жилище в обрядах и представлениях восточных славян. – 2-е изд. испр. – М.: Языки славянской культуры, 2005. – 224 с.
4. Еренсей. Подготовка текста, пер. и примеч. М.Н. Хомонова. – Улан-Удэ: Бурят. кн. изд-во, 1968. – 207 с.
5. Ершова И.В. К толкованию эпического мотива (постановка проблемы) // Новый филологический вестник. 2017. №2(41). – С. 18–20.
6. Дампилова Л.С. Семантика этноментальных оронимов в эпосе монгольских народов // Гуманитарный вектор. 2018. Т. 13, № 1. – 175-180.
7. Пушкарёва Е.Т., Бурькин А.А. Фольклор народов Сибири (культурно-антропологические аспекты). – СПб.: Петербургское востоковедение, 2011. – 390 с.
8. Силантьев И.В. Поэтика мотива. – М.: Языки славянской культуры, 2004. – 296 с.

Эрдэм шинжилгээний илтгэл. Гадаадад-1/

中国社会科学院丝绸之路文化研究中心筹备成立大会 首届丝绸之路传统文化国际学术年会

THE PREPARATORY SYMPOSIUM FOR THE FOUNDING OF THE SILK ROAD CULTURAL RESEARCH CENTER AT CASS
THE 1ST ANNUAL INTERNATIONAL CONFERENCE ON TRADITIONAL CULTURES ALONG THE SILK ROAD

CONFERENCE PROCEED

ING

Я—ф7Б:丝绸之路文化研究

“丝绸之路”作为方法

——联合国教科文组织“对话之路”系列项目的实践价值 巴莫曲布嫫 (1)

Epics along the Eastern Part of the Silk Road: Glimpses of the Mythic Imagery

Of Traditional Oral Poetry.....Lauri Harvilahti (22)

论中国各民族英雄史诗的共性 仁钦道尔吉 (23)

Peoples and Cultures on the Way from Russia via Mongolia to

Beijing in the Early 19th Century as Seen by Russian

Artists.....Nikolay Samoylov (32)

“Илжгэн чих хааны зам” хэмээх нэрийн учир.....С.Дулам (33)

A Study on the cultural identity of Mongolian heroic epic in the trans-boundary era

.....sun A, LEE (44)

Ойратские рукописи и ксилографы в Рукописном фонде Института

восточных рукописей Российской академии наук (ИВР РАН) в

Санкт-Петербурге.....Н.С.Яхонтова (47)

丝绸之路与婆罗米文——兼论《慧苏图鲁盖》

碑文 苏龙格德·勒·胡日查巴 (49)

Туулийн уламжлал: Руни бичиг бүхий ХеГЖМИЙН зэмсэг

(Epic traditions: Musical instrument in runic inscription).....

Ц.Батгулга (59)

伊利汗国的蒙古文传承及后期影响 (内容提要) 青格力 (62)

МОНГОЛ ТУУЛИЙН МОТИВЫН САН БҮРДҮҮЛЭХ

АСУУДАЛД.....А.Алимаа (63)

丝绸之路历史文化与蒙古史诗的产生、发展、传播及研究 斯钦巴图 (66)

Алтайчуудын тууль хайлах уламжлал дахь ид шидийн зан уулийн элементууд

.....Садалова Т. М. (75)

第二单元：《江格尔》及史诗学研究

Калмыцкий Эпос о Джангаре.....СЮ.

Неклюдов (91)

МОНГОЛ ТУУЛИЙН МОТИВЫН САН БҮРДҮҮЛЭХ АСУУДАЛД*

А.Алимаа (ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэн, Монгол Улс)

С.Байгалсайхан (ШУА-ийн Хэл зохиолын хүрээлэн, Монгол Улс)

Е.Э.Хабунова (Халимагийн Улсын Их сургууль. ОХУ)

Монгол аман зохиолын ноён нуруу болсон туулийн судалгаа эрчимжиж, амжилттай хөгжиж байгаа хэдий ч монгол туулийн мотивын санг бүрдүүлэх ажил эхлэл төдий байна.

Зарим улс оронд үндэснийхээ туулийн санг бүрдүүлсэн туршлага бэлээхэн байна. Тухайлбал, ОХУ-ын Якут улсад «Угсаатны хам орчин дахь "Олонхо" туулийн өгүүлэгдэхүүний сан ба хөгжим» (Фонд сюжетных отивов и музыка Олонхо в этнографическом контексте. А.П. Решетникова. Якутск., 2005) хэмээх ганц сэдэвт бүтээл хэвлэгдэн гарчээ. Гэхдээ монголчуудын хувьд туулийн сан баялаг, хэдэн зуун туультай боловч суурь шинжтэй ийм судалгаа өнөө хэр үгүйлэгдсээр байгааг дахин дурдалтай. Жишээ нь, "Жангар" туулийн бутцийг дахин нарийвчлан авч үзэж тогтоох шаардлагатай болжээ.

Энэ онд болсон "Дэлхийн тууль ба Жангар" олон улсын хурал дээр залуу судлаач Ц.Нямсүрэн "Жангар тууль дахь Догшин Шар Гүргэ мангас хааныг Дуут Улаан Шовшуур доройтуулсан бүлэгт энэ тухай нэн сонирхолтой, дэлгэрэнгүй өгүүлжээ. Энд өгүүлж буйгаар доод ертөнц нь долоон давхар, Хүйтэн хар тэнгис, Догшин улаан тэнгис гэсэн хоёр том тэнгистэй, доод талд тас харанхуйгаараа ялгарах ахиад нэг газар бий. Харамсалтай нь энэ туульд долоон давхар газрын газар зүйн дэлгэрэнгүй тодорхойлолтыг дүрслээгүй байна" гэжээ. Энд доод ертөнцийг долоон давхартайгаар дүрсэлснийг өгүүлсэн нь гол биш тэдгээрийг сэргээх боломжийг хэлж өгч байгаагаараа чухал судалгаа юм. Тэгвэл, Якутын судлаач А.Решетникова "Суулийн арван жилд хэвлэгдсэн Сибирь болон Алс Дорнодын ард түмний аман зохиолыг дурсгал" хэмээх 60 боть, академик хэвлэл нь шинжлэх ухаанд, түрэг-монголын тууль хамгийн эртний шинжийг агуулаагүй гэдгийг нотолсон" гэж үзэж байна.

Ийм нөхцөлд монгол туулийн нэн эртний шинж (архаичность), туурвилзүйн асуудлуудыг нарийвчлан тодруулах гол гогцоо нь туулийн мотивыг ангилан ялгах, системийг тогтооход орших бөгөөд үүний тулд мотивыг бүртгэх, сан байгуулах ажлаас эхэлнэ.

Бид, энэхүү илтгэлээ Монгол Улс, ОХУ-ын хамтарсан "Монгол угсаатны туулийн уламжлалт өгүүлэхүүний тайлбар толь" төслийн хүрээнд бэлтгэв.

Монгол туулийн судалгаанд өгүүлэгдэхүүн (сюжет), өгүүлэхүүний (сюжет) тодорхойлоход Монгол Улс (Ц.Дамдинсүрэн, Б.Ринчен), БНХАУ (Ринчэндорж, Цогжин) ОХУ-ын Халимаг Улсыгн (А.Ш.Кичиков, Э.Б.Овалов, Н.Ц.Биткеев) зэрэг эрдэмтдийн оруулсан онолын хувь нэмэр их юм. Жишээлбэл, тууль судлаач Цогжин туулийн хэв шинж, формулаг (хэвшил) тодорхойлох аргазүйг боловсруулсан бол Халимагийн судлаач Э.Хабунова болон Монгол, Буриадын эрдэмтэд “Монгол туулийн константын сан” бүрдүүлэх алхмыг хийсэн. Ийнхүү шат дараалсан судалгаанд үндэслэн монгол туулийн мотивын сан байгуулах дараагийн алхмыг хийх аргазүйн шинжтэй саналуудыг дэвшүүлж байна. Юуны өмнө нэр томьёо, зарим ойлголт жигд бус байгааг цэгцлэх саналтай байна. Тухайлбал, мотив, сюжет гэх гадаад үгийг оруулахгүй хэрэглэх буюу эх хэлнээ өгүүлэгдэхүүн, өгүүлэхүүн, сэдэл, өгуулэмж г.м-ээр янз бүрээр нэрлэж байна.

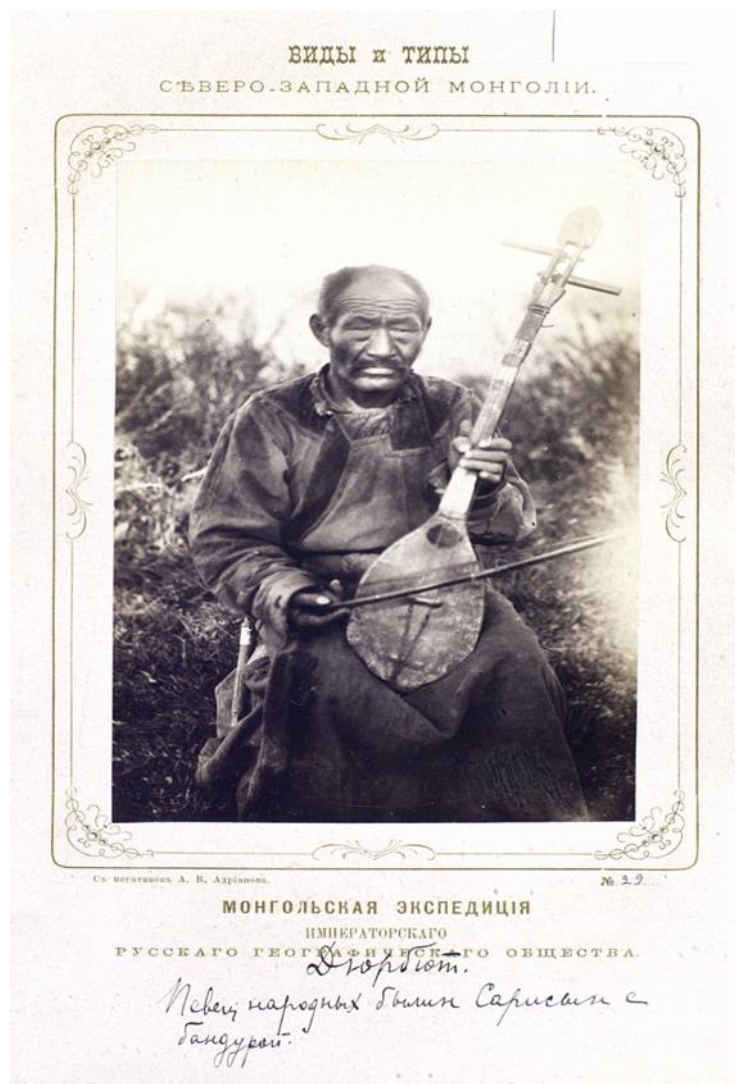
Бид төслийн хүрээнд монгол туулийн үндсэн бутцийн синтагматик, парадигматик судалгааг хийх замаар үйл явдлаас сюжетийг ялгах, дараа нь мотивуудыг тогтолцоотой илрүүлэх баримжааг боловсруулаад байна. Үүнд туулийн бичвэрийн түлхүүр үгс, мотивын үүрэг (функц), гол болон салбар шугамыг ялган бүртгэлжүүлэх ажлыг хийлээ. Чингэхдээ бид мотивын гол багануулыг үүсгэж, түүндээ үйл явдалтай уялдуулсан бүрэлдэхүүн мотивуудыг бүртгэн оруулах замаар шийдвэрлэж байна.

Туулийн баатар, түүний намтарт хамаарах өгүүлэгдэхүүнийг гол баримжаа болгон задлан авч үзэх нь хамгийн зохистой гэж үзлээ. Өөрөөр хэлбэл, үндсэн болоод гол мотивын томоохон багануудад агуулагдах бүрдүүлбэр мотив, түүний элементүүдийг бүртгэлжүүлнэ.

Монгол туулийн мотивын санг байгуулахад дэлхий дахины гол гол туулиудын сюжет, мотивын ерөнхий төлөв байдал, ялган тодруулах онол, арга зарчмыг харгалзан үзэх нь мэдээж учир бид Оросын академич В.Жирмунскийн “Түрэгийн баатарлаг тууль” /1974/ номыг монгол хэлнээ орчуулан судалгаандаа ашиглаж байна.

Мөн дан гагц аман зохиолоор мэргэшсэн эрдэмтэд байх бус хэл, утга зохиол, угсаатан зүйч, философич зэрэг мэргэжилтнүүд хамтрах, олон улсын судалгааны баг байгуулж нийт монгол үндэстний туулийн мотивын санг бүрдүүлэн ажиллах нь илүү үр дүнтэй болов уу гэсэн санал дэвшүүлж байна.

Орчуулга-/1/

ЭРИЙН САЙН ГУНАН НАСТАЙ МЭХЛЭЙ¹ (Дөрвөд тууль)

Сүм далай шалбааг байхад
Сүмбэр уул дов байхад
Хангай уулыг дэгнүүл байхад
Хайлаас модыг нахиа байхад
Хажир далайг намаг байхад
Ганжуур Данжуур бичигдээгүй байхад
Далай ламыг банди байхад

¹ Энэхүү туулийг Оросын нэрт аялагч, монголч эрдэмтэн Г.Н.Потанин 1879 онд Оросын Газарзүйн нийгэмлэгийн даалгавраар Монгол нутаг, баруун монголчуудаар аялан явж байхдаа дөрвөдийн нэрт туульч Сарисанаас тэмдэглэн авч орос хэлээр орчуулан “Баруун-Хойт Монголын тэмдэгдэл” хэмээх аялалын тайландаа хэвлүүлсэн. Дөрвөдийн нэрт туульч Сарисаны хэлсэн тууль, ерөөс “Гунан наст Мэхлэй” хэмээх гайхалтай туулийг эх монгол хэлээрээ унших нь чухал ач холбогдолтой болов уу гэж үзэж байна.

Тайван хаан (манжийн Энх-Амгалан хаан)-ыг хүүхэд байхад

Дархи бурхан нялзрай байхад

Гучин гурван хурмаст тэнгэр хэсэн нисэж явахад

Гурван эгчийн үеийн дараа

Лусын хаанаас өмнө гурван эринд Мөнх түргэл гэдэг эцэгтэй, Энхтүргэл хатан ээжтэй нэгэн хүү төржээ.

Хаан эцэг нь 999 сүүдэртэй, хатан эх нь 886 настай гэнэ. Адуун сүргээ 16 жил тоолж хүчрээгүй, албат нараа 36 жил бүртгэж чадаагүй юмсанжээ.

Хүү эхээсээ амандаа алмас (савдаг) зууж, баруун гартаа хонин чинээ нөж, зүүн гартаа зангидсан гарын чинээ эрдэнэ атган төржээ.

Хүүг төрмөгц арван таван настай хүүхдийн хувцас хэрэгцээтэй болжээ. Мэндэлсэн цагаасаа нум сумаар харваж, мэргэдтэй үг хэлэлцэж гэнэ. Даландаа далан лууны хүч, бүсэлхийдээ Хангарьдийн хүчийг бүрэлдүүлэн төрсөн ажээ. Хуруу гарт нь өртсөн бүхэн хугарч, дээд уруулд нь *дэ* үсэг, доод уруулд нь *то (to)* үсэг, магнайд нь *Махагал*, оройд нь *Очирваань* бурхан, шанаанд нь *Шагжимани* оршсон, Мянган бурханы ерөөлтэй төрсөн юм гэнэ. Аз хийморь нь атгандаа бүрэлдсэн түүний нэр алдар зүг бүртгээ түрхрэн цуурайтжээ.

Дай дайсан түүнээс хэрэв хол бол бодол санаагаараа устгаж, хэрэв ойр бол сүрээрээ дардаг юм гэнэ. Дөчин мянган мангасыг дөрөөндөө чирж, есөн мужийг алгаараа дарж ухаанд нь багтаж, зүрхэнд нь оршоогүй бүхийг хийж, болшгүй юмыг болгож, хүршгүй юмыг хүргэдэг юмсанжээ. Тэрхүү гайхамшигтай төрсөн хүүд Эрийн сайн гунан настай Мэхлэй гэдэг нэр хайрлажээ.

Гурван жил нутагласан Такийн аман (Тахийн ам) гэдэгт нь түүний таван аймаг улс нь Үзэмтийн голын адагт, Жаргалант уулын эхэнд Өлзий голын урсгал дагуу арвин их далайн хөвөөнд 66 гутлын түрийгээр татсан мөнх цастай, хөх Зандан уул нь хөхрөөд, марал буга нь сүлжилдээд, ангир галуу нь ганганалдаад, гандигар мод нь салхин дагуу гангаж найгаад байдаг тийм сайхан газар юмсанжээ. Хавар хаваржаанаасаа нүүдэллэж өвөл өндөр ууланд өвөлжиж зундаа найман голын савд зунжиж намартаа намжир их Говьд бууна.

Түүний суудаг өргөө гэр нь хэдэн бээрийн газрыг хамарч орших тийм сүрлэг агаад шижир алтан баганатай, дөчин дөрвөн ханатай, дөрвөн мянган уньтай, арслан зааны ясаар хийсэн далан таван тулгууртай, хараачиндаа Хань гарьдийг дэрвийлгэн хийссэн, дөрвөн талд нь бүргэд шувууг бэхжүүлэн сийлсэн, өрхөн дээр нь уран шувуу донгодуулан хийжээ. Баруун дээврийг нь хамбаар, дотор талыг нь аржгар эсгийгээр бүрхэж өмнө дээврийг өнгө бүрийн эдээр, дотор талд нь төлгөн хонины ноосыг төө зулж хийсэн эсгийтэй, хорин дөрвөн оосор бүчийг алтан мөнгөн могойгоор хийж, өрхний дөрвөн талаас нь Махаранзын ангайсан амаараа татаж тогтоодог юмсанжээ. Хаалганы нэг талыг нь бар, нөгөө талыг нь ногтлуулсан өтөг (баавгай), дөрлүүлсэн дөрвөн хар мангис хамгаалж байдаг юм гэнэ.

Алтан өргөөний өрх нь тэнгэрт арай хүрэлгүй шүргэж тогтожээ. Өргөө гэрээ байгуулахдаа 44 өвчин хуучин, 36 зовлон гамшгийг гал голомтон дороо дарж босгожээ.

Хангай уулын өвөрт бэлчсэн арван мянган адуун сүрэгт нь хувхай уургатан хуруугаа ч дүрж байгаагүй юм гэнэ.

Алтай уулын элгэнд бэлчсэн арвин их адуун сүрэг нь амар амгалан бэлчиж унага даага нь өмнө мөнхөд үржиж байдаг гэнэ.

Энэ уулын оройд эмнэг хангал адуу хүрээгүй боловч аагим халуун болоход адуун олон сүрэг нь өөдөө гарч, аштай сэрүүн болоход бэлдээ бууж бэлчдэг юм гэнэ. Тоосоороо тоглосон түг түмэн адуу нь айван тайван, арван түмэн адуу нь атар эмнэг юмсанжээ.

Баруун голын хөвөөний хөрс шороонд нь көк битэгэ, хотун золторгоно, агь шарилж бүрхэж ургасан учир арван түмэн алаг адуу, хорин түмэн хүрэн адуу нь уран хүзүүгээ нахийлган өргөн цагаан шүдээрээ хайч мэт хазаж, агт араандаа амтархан заглаад залгисан өвс нь урт сайхан хоолойгоор нь дамжин ходоодонд нь шимэгдээд хомоол болон гараад байдаг гэнэ.

Алтай уулын ар шилд нь дөрвөн зүйлийн мал сүрэг нь бэлчиж хулс дэрсэнд нь арван түмэн алаг үхэр бух нь урамдаад байдаг юм гэнэ.

Бух бяруу нь нэг талдаа, үнээ тугал нь нөгөө талдаа ялгаран бэлчдэг гэнэ. Хар, улаан үхэр нь харлан цуглараад том нь холдож, бага нь тоглож, 9 алд биетэй арван тохой эвэртэй араг улаан бух нь ахлаад байдаг гэнэ.

Түрэнтийн голд нь арван түмэн тэмээ нь өглөөний сэвшээ салхинд өөдлөөд ат, тайлаг нь тусгаарлаад, ингэ ботго нь ялгараад байдаг гэнэ. Голын адгаар хөх толгойтой тэмээн сүрэг, эхэн хэсгээр нь цагаан толгойтой тэмээ нь бэлчинэ. Тавин алд өндөр, тун нарийн гэдэстэй тэмээ нь араа шүдээ тачигнуулах агаад өмнө бөх нь уул хэвтэй, ар хондлой нь мөс хэвтэй гэнэ.

Заг ургасан хөндийд нь Зарык шувуу сууж араг үүрээ барина. Тавилгана буттай уулаар нь тоо томшгүй хоньтой гэнэ. Энэ айл Алтай уулаасаа буухад агаарт тулам тоос босож ишиг хурганы шингэн дуу, ирэг сэрхний цангинах дуунд нь юу ч үл сонсдоно. Их ямаад нь идшилж, бага нь тонгочин тоглоно.

Гунан настай Мэхлэйн морь нь Хийхөлөг юмсанжээ. Саарал гүүнээс төрсөн Хоёр мухартын дөнөн наст унага нь шүр сайхан сүүлээ сагсалзуулан тахь мэт хүзүүгээ тахийлган, тун нарийн гэдсээ татан зөв, буруу тал руугаа бусган бусган тоглодог гэнэ.

Хавиргандаа завсаргүй, үендээ зайгүй сэрвээ нь уул нуруу мэт, сүвээн дээр нь хоёр бух тогтом, хондлой дээр нь хоёр ингэ багтам, хун хүзүү нь өрөм (урмө гэжээ) мэт, ам нь бахь мэт чанга, хаш эрдэнийн шүдтэй, халиа мөнгөн уруултай, ар бие нь чоно мэт, араа шүд нь амандаа, хөлөг шинжийн хүзүүтэй, дун бүрээ хамартай, дуран хар нүдтэй энэ морийг унаад давхихад энгийн төмөр дөрөө тасарч, эгэл залуу хүн цус алдаад тогтошгүй, цуцалтгүй давхилттай, зогсож байхдаа өмнө хоёр хөлөө хэзээ ч сольж байгаагүй, уран сайхан толгойгоо уруу ер гудайлгаж байгаа юм гэнэ.

Аман дахь агсам цагаан хөөс нь төрсөн цагаас нь арилаагүй, сул арьс сулбайж байгаагүй, чөмөг тархи нь ясан дээрээ байдаг юмсанжээ. Шүр сайхан дэл нь хоёр талруугаа унжиж, хагалбар дундуур нь 80 тэмээний хоргол тогтом ховил үүсгэсэн, хонхон хоёр чихний дунд нь хорин тэмээ багтах уужим зайтай гэнэ. Жил бодсон юмыг чих хөдлөх төдий санадаг ухаантай гэнэ. Шилгээхэд нь тэнгэрийн үүлээс салхи гардаг ч хар сайхан туурайн доорхи өвс нь огт гэмтдэггүй гэнэ. Нуруун дунд нь таван том эмээл тохож болох Хангай сайхан биетэй, хилэн хар, догшин морь гэнэ л.

Гунан настай Михлэйн хуяг дуулгыг 88 настай Найтагтай мэргэний хүү дархан Мэтыл хар хийжээ. Мянган хүн энэ дарханд хандаж Онгон хөх уулын хүдрийг хайлж төмрийн хаан-түүхий хар гангаар их биеийг нь, шумуулын хоншоорыг нунтаглаж шар гангаар “Тарам цагаан”-ыг хийжээ. Гархин хуяг нь 75 товчтой, хайч мэт хадаастай, цээжин талдаа дөрвөн ган тольтой, торгон цагаан зөөлөвчтэй, ноолууран хаваастай, хормойд нь төмөр мангасын толгойг уруу харуулан сийлсэн, ард нь төмөр арслан барын амыг ангайлган шүдийг ярзайлган, хазах гэж байгаа мэтээр сийлж хийжээ. Цасан цагаан эсгийгээр нүднээс бусад нүүрийг битүү халхалсан чихэвчтэй өндөр малгай нь 33 бүслүүртэй, гурван мянган шургаагаар чангалагджээ.

“Лодунь”-ны арьсаар хийсэн гуталны нэг талд нь түмэн цэрэг явж орохуйц том бөгөөд хоншоорт нь Хангарьдыг байрлуулж, хиазыг нь төмөр могойгоор хийж, өсгийг нь мангисын эрүүгээр нааж хийжээ.

Гунан настай Мэхлэйн сэлмийг Далай дархан далан жил давтаж Ой дархан олон жил давтаж хийжээ. Гурван настай Шар дархан гурван жил хатааж, дөрвөн настай Шар

дархан дөрвөн жил хатааж хийжээ. Хоёр төмрийг харьцуулж хамгийн сайныг нь шилж хийгээд мөс мэт өнгөлж, агуй гангаар бүрхжээ. Сэлэм нь энгийн бус, ид шидтэй алмас эрдэнийг сэлэм гэнэ. Морины мөгөөрсөөр хатааж чулуун давсаар шүүлжээ.

Сэлмийг хуйнд нь оруулахад гал эвхэрдэг юм гэнэ. Хүний яс, хөх ган, хүдэр чулуу, хатуу шившлэгт ир нь мөлтрөхгүй гэж шившиж, хөвөлзсөн хөх далайн хүй дунд нь гурван удаа булхаж, ирээр нь гурвантаа барьж хатаажээ.

Нумны тэвхэн дээр нь тэх, аргал хоёрыг мөргөлдүүлэн хийжээ. Нумны дотор нь хулан тахь давхиж болох, гадна талд нь галуу нугас нисэм тийм аугаа уужим юмсанжээ. Нумны бариулд нь бар, өтгийг (баавгай) барьцалдуулан хийж, гадна талыг нь арван том хусны үйсийг нааж хийсэн, дээд талыг нь адууны шөрмөс, дотор талыг нь зуун зүрийн эврийг зүйж хийжээ. Нумын хөвчийг зуун хүний шөрмөс, зуун хүлгийн шандсаар хийсэн, хүдэр хүрэн цоохор нум юмсанжээ.

Галан тэвх гэгдэх сум нь бага шиг талын чинээ, цангис модны чилгэр хэсгээр хийж, цагцгай хөхөөний өдөөр өдөлжээ. 30 цагаан сумтай саадгийг нь Архыт хар гэнэ.

Зуун тохой улаан жадны үзүүрийн сууринд нь хүдрийн арьсан тасам уяж баатар хэр гилбэр зүүжээ. Түүхий улаан жадыг “шургуу” гангаар, гилбэр дээрх бүслүүрийг нь “шураг” гангаар, “хажиг”-ийг нь хар гангаар хийжээ. Өөрөөр хэлбэл өрсөлдөгч нь гилбэрээс нь барьж авахааргүй, жадны үзүүрийн дор хоёр хутга байрлуулжээ. Гилбэр нь гэрийн баруун талд гэрийн бүслүүрт хатгаастай байх тул үзүүрт нь тэнгэрт одод гялбалзаж, газарт туяа нь тусна.

Хутга хутганы дотроос ондоо, хүдэр зааны ясаар хавтаслаж, хүй зандан модоор өөрөө зорж хийсэн хутгатай юм гэнэ. Хутга нь 33 зурвастай, гурван мянган хадаастай бөгөөд Гульжин Цагаан хутга гэж нэрлэгджээ. Хар хурц ирнээс нь гал гялбалзаж, хортой далайгаас хор авч шингээсэн юм байжээ. 8 үе нугарч, 83 эвхэгддэг гэнэ.

Хэт бэлний баруун талд алтан эрвээхэй, зүүн талд нь мөнгөн эрвээхэй эргэлдэж байдаг гэнэ. Түүний дотор талыг нь мөсөн гангаар, гадаад талыг нь жинхэнэ гангаар хийжээ. Тэр хэтний улавчны таглаа нь гэрийн гадуур дээвэр шиг том юм гэнэ. Түүнд түргэн шар гэдэг нэртэй уул, хатсан цус шиг цахиур хийжээ. Тээгний мөнгөн толгой нь тормын толгойн чинээ хэмжээтэй гэнэ.

Эмээлийн бүүргийг зандан модоор хийж хижмийг нь (эмээлийн зөөлөвч) зааны арьсаар хийж, ар бүүргийг агар зандангаар, өмнө бүүргийг угурь зандангаар хийжээ. Хатуу зандан бүүргийн нүүрийг нь мөнгөөр бүрж мөнгөн бөгжөөр бөгжилжээ. Эмээл нь 66 олом, 66 жирэмтэй хангайн чинээ хар эмээлтэй гэнэ. Хазаар нь цалин мөнгөн товруутай, хар торгон хамжаартай. Ногт нь тайлаг (4 настай тэмээ)-т таарах ч гурван настайд таарчээ.

30 алдын цулбуурыг нь гурын арьсаар гурав давхарлан сүлжиж хийгээд алтаджээ. Загд модоор завсаргүй гөрсөн Ташуурын бариулыг алт, мөнгөөр гоёжээ. Гурын хүзүүний арьсан сагалдаргатай, хар гуныш (хангинуур) модоор их биеийг нь хийжээ. Ташаауурыг нь 40 бухын арьсаар бүрж, дотор нь гурван шуудай элсээр дүүргэж гунжин тэмээний шилбээр шилбэлжээ. Ташаауурыг нь Ихин Чихин модоор бүтсэн Мангыт хар малиа гэнэ.

Хар цоохор торгон лавшигийг нь хатан ээж нь хэмжиж, удма (нагац ээж) нь эсгэж, най дархан хавж, нажи дархан оёж, зуун найман эхнэр найман жил шаглаж, зургаан сайн эхнэр товч шилбийг нь шигтгэжээ.

Бөх улаан шалбуурыг зуун зургаан бухын арьсаар оёж зургаан бухын арьсаар бүчилжээ.

Өвдгөө хүрсэн буурал сахалтай Аг сахал өвгөн адуучин нь зүлэг болсон дэнжинд зуун алд эзлээ татаж зүмбэр цагаан гэрээ Орд цагаан уултай зэрэгцүүлэн зүүн өмнө зүгт үүд хаалгаа хандуулан бариад алтан тахаар тахалсан Аргуй морио эмээллэж “туруй” хэмээх гуруйлж зуун мянган алаг, арван мянган жороо даагаа цуглуулан зургаа

зургаагаар нь тасалж хоншоороос нь барьж суран ногтоор ногтолж дэс дараалуулан чагталжээ.

Жинтыр найман голын эхээс адаг хүртэл татсан зэлэндээ жараахай болсон даагануудаа зураа бие нь харагдахуйцаар зэрэглүүлэн уяж гэнэ. Гүү бүхэн нь нэг алхаатай, халх үс нь газар шүргэм ажээ. 25 бүсгүй хувин барьж очоод гүүнүүдийг нь саахад хорин таван залуу хошин унагануудыг барьж өгчээ.

Архадтай чигээ нь Цайлим цагаан нуур шиг шуугина. Чигээний архадыг арван түмэн хүн хөдөлгөж чаддаггүй, 9 мянган түмэн хүнд нь худаг шиг байдаг гэнэ.

Уурагт улаан чигээг бас бэлтгэжээ (цай бололтой). Газар зууханд чанасан гүүний мах талыг дүүргэн ханхална.

Хаан сайн эцэг, Хатан сайн эх нь хүүдээ “албат иргэдээ алагчлалгүй дуудаж дайл” гэжээ. Ингээд их бүрээгээ татаж ихэс хөгшдийг цуглуулж, бага бүрээгээ татаж бага залуусаа цуглуулжээ. Гуч хоног улс орон даяар их бага бүрээгээ татжээ. 80 настай хөгшнөөс 8 настай хүүхэд хүртэл гэртээ үлдэлгүй морьтой нь мориороо, морьгүй нь явган, өвчтэйг нь өргөж авчирчээ. Найм, есөн настай багачууд эмнэг даагаа барьж унаад давхиж иржээ. Хошууны хүүхэд хүүхнүүд зааны арьсан архадтай айраг архийг 10 мянган тэмээнд ганзгалж 12, 15 дахь өдөртөө хааны орд өргөөнд хүргэж иржээ.

Айрагтай жингийн тэмээ жин үдийн алдад өргөөний өмнө хүрч ирж зогсоход олон албат нь айраг цагааг зөөж гэнэ. Хүмүүс цугласны дараа Гунан эцэг “азтай, чинээтэй албат иргэд хурж, сайн муугүй сайхан цугларчээ. Гэрт морилогтун” гэжээ. Эрхэм хүндтэй өвгөд нь баруун хойморт тухалж, настай, залуу эрхэмсэг эмэгтэйчүүд зүүн хойтыг эзэлж, залуус багачууд үүдний хавьд гурван эгнээ болон сууцгаав. Аварга том зэс тогоонд аагтай улаан цайгаа чанаж, улаан зандан домбонуудад уудалж, шар алтан багварт аягалж агар модны үнэрт арвай гурил, шагайн чинээ шар тос хаяж өгчээ. Хөгшдийн магнайнаас хөлс дааварлаж, хөгшин залуугүй цай уув. Арван түмэн хүн хөдөлгөж үл чадах архадыг Аг сахал өвгөн адууч өвөр дээрээ тавиад аягалж чигээг түгээхэд анх эхлээд 75 залуу дамжилж даадаггүй, мөнгөн аяганд аягалж цацал өргөөд дараа нь залуу хөгшингүй барив.

Далан хүн дамжилж даадаггүй далан бариултай даргай улаан зандан аяганд дан арзыг дүүргэж хийгээд анхны дугарааг барив. Ард олноороо амсацгаав.

Хөгшдийн сахлаас арз шүүрч, залуусын хурууг даган тос урсаж баяр хөөртэй сууцгаав. Ингэж найрлах үед нар 25 удаа мандаж жаргасныг мэдсэнгүй 25 хоногийг нэг өдөрт тоохон наргижээ. Халамцсан хөгшинд үлгэр, дуугаар мэтгээ хэлэлцэж хуруу гараа гозолзуулан ярихад, настай, залуу эмэгтэйчүүд урлаж хийснээ магталцана, үүдээр суусан үеийн залуус үймж шуугин өдөж биеэ хатгалцана.

Хан хүү Гунангийн хонгорцог өрөвлөг нь урагшаа, хонгор гээг нь хойшоо унжиж байх агаад биеэсээ баринтгаа тайлж мөрөн дээрээ тохоод аргалын дөчин сахы (шагай бололтой)-гаар тоглож, угалзны дөчин тойг-оор харвалдан тоглосоор холдож одсон байжээ.

Хан сайн эцэг, Хатан сайн эх нь далан аяга улаан цайгаа ууж цайлаад албат нартаа “Алс хол амьдардаг хүмүүс минь, ойр тойронд чинь миний хүү харагдаж сонсогдвол үсний найрт шууд авчрагтун” гэжээ. Бүгдээрээ “Хааны үг үнэн. Энд хүрч ирээгүй байгаа Жигень Жильбын хар сайдыг хүлээж байгаад асуух үлдлээ” гэцгээв.

Жигень Жильбин Хар хоёр хиатайгаа шивнэлдэж байгаад эргэн иржээ. Тэр олны өмнө гарч найман олбог дээр сууж хоёр гараа түшлэг дээр тавихад түүнд цасан цагаан шаазанд хийсэн цай, мөнгөн хундганд дарс хундагалжээ. Тэр хундагны дөрвөн талд нь үхрийн чинээ тос түрхэж Жильбинд барьжээ. Жильбины хиа Гунанг хувцастай нь барьж авч ирээд Жильбинд өгч бас мөнгөн хайч барив. Жигень Жильбин хан хүүг авч цай амсуулаад толгойных нь дөрвөн талд тос түрхэж мялаагаад үсийг нь хөнджээ. Тэгээд “Эцэг эх, дөрвөн зүг, гучин зургаан зовхисын бүхэн энэ өрөвлөгийг хайчилсан

шиг хөндөгтүн” (энэ хэсэгт хэлсэн даахь үргээх ерөөлийг орчуулалгүй үлдээсэн болно. Потанин) хэмээсэнд олон хүн даахийг нь тэр мэт хайчилж оройд нь ассан гал мэт тэвэг үлдээжээ.

Зургаан эхнэр зургаан өдөр түүний тэвгийг шүүрдэн самнаж найман эхнэр найман өдөр илж гээг болгожээ. Үсний үзүүрт нь огторгуйн хүүхэн Онц гэрэл хатны олон жил сүлжсэн боодог, Саныл Хааны хүүхэн Гүргэм гоогийн наян найман зангилааг зүүжээ. Сайн өдрийг сонгож сампинг зангидаж азтай өдөр боож, тэгш өдөр дуусгажээ. Ховд гол шиг өргөн эрчилсэн хар торгон боодгийг үсэнд нь зүүж ар даланд нь унжуулжээ.

Энэ сайхан өдөр өмсгөл зүүлтээ бүрэн гүйцээхэд ширмэн төмөр нь өдрийн гэгээнд нар мэт, шөнө сар мэт гэрэлтэж байв. Энэ дуулгыг Гунан найман давхар олбог дээрээ сууж байхад нь найман албат нь арай гэж өргөж өмсгөж гэнэ. Сайн нь түүний өвдөгнөөс дээш, сул нь олбогноос нь дээр харж үл чадна. Түүний нүд нь хар нүүрс мэт улайж байх ажээ. Ингээд түүнийг моринд нь мордуулах болов.

Өлзийтэй сайн өдөр хан хүүг ууланд гарч алсын бараа харж, мөр үзэх болоход Адууч аг сахал өвгөн унадаг морийг нь авчрах болж гэнэ.

Аг сахал адууч хөгшин хүн учир далан таван аяга архи ууснаас хүч тамир нь суларсан ч “Таны хүүгийн сүрэг дэх унааг нь би барьж ирнэ” гэжээ. Өвгөн урт цагаан сахлаа нугалж боогоод далан долоон бүчтэй далан алд уургаа авч алтан тахтай Аргуй мухарт мориндоо мордож голын эхнээс морийг авчрахаар явжээ. Хангил Ташаа хээр халтар морь алаг хонгор сүрэгтээ байж байгаад сүүлээ буулгаж толгойгоо өргөн ийш тийш харж байгаад нэг сарын тэртээгээс адууч өвгөний айсуй чимээг сонсож, нэг өдөржин үнэрлэж хагас өдрийн газраас барааг нь олж үзэв гэнэ.

Аг сахал адуучийг ирэхэд Хангил Ташаа хээр даруй эргэж өмнө зүгийг чиглэн үзэгдэхгүй болон давхиж одов. Адууч өвгөн алдалгүй дагахад газрын хөрс Хангилын гүйдлээр хага ярагдаж байх юм гэнэ. Адууч тэр ховилыг дагаж хоо тоос босгон хөөжээ.

Алтайн гучин даваанаас Шоронгын хар даваан дээр тас шувуу шиг дэгдэн гарч Хангил хээрийн зүг харвал тэнгэр хатгасан тоосны үзүүрт хачгийн чинээ жижиг бараа болон одож явна гэнэ. Адууч өвгөн унаж яваа мориндоо хандаж “Хэрэв чи түүнийг хөөж гүйцэхгүй бол дөрвөн туурайг чинь тас цавчиж хаяна” гэжээ. Морь нь “Хэрэв чи түүнийг барьж авч чадахгүй бол арван хурууг чинь тас хазаж хаяна шүү” гэжээ.

Аг сахал өвгөн бодож гэнэ. “Морь арван жил, хүн дөчин жилийн хүчтэй төрдөг. Одоо би 50 насыг насалжээ. Миний морь түүнийг гүйцэх хүчтэй ч надад тийм хүч үгүй. Яаж барьдаг юм билээ” гэж бодож гэнэ. Өвгөн уйлж байгаад арван таван олом жирмээ чангалж дахин мориндоо мордож Хангилийн одсон зүгийг чиглэн явжээ.

Аргуй морь нь ч явсан зүгийг алдалгүй харж гэнэ. Адуучин өвгөн уулын өөд харж байхад харин морь нь түүнээс наана нь харж байжээ. Өвгөн адуучин уургаа аваад эмээл дээрээ хачиг хувалз мэт шигдэн мориныхоо баруун гуянд гурвантаа, зүүн Ташаанд зургаан удаа Ташаауурдахад морь нь жижиг уулыг алгасаж, их уулыг доргиулан ахар даваагаар алхан гишгээд, уйтан даваагаар ухасийн гишгээд эзэн тааваар бэлжин түшээд өөрийн тааваар бөгөн жороолоод шавартай газраас өм өм хаялж жижиг чулууг элс болгон шидэлж толгойгоо хаялан, сүүлээрээ тоглон давхижээ.

Адууч өвгөний унасан морины олом жирэм нь суларсан газар бууж чангалаад явжээ. Сүүл, дэл нь ширэлдэн бөөгнөрч, тохом нь эмээлийн дороос сугарч унамаар тийм хурдан давхиж гэнэ. Аг сахал адуучин өвгөн уусан архины ааг хүчийг арван хуруундаа мэдэрч, шүдээ зуун, уруулаа жимийн давхиж явлаа. Хангил Ташаа хээрийн удсан мөрөн дээр нь ирээд зугадсан морь холгүй гэдгийг мэдэж, шинэ мөрөн дээр ирж бүр ойрхон байгааг мэдэж гэнэ.

Хангил Ташаа морины барааг харах цагийг барагцаалбал чулуу элс болж, том чулуу жижиг болж туурайнаас нь шидэгдсэн чулуу өдрийн газарт хаягдаж байхаар

бодвол 13 хоногийн газар ажээ. Дөрвөн туурайны тачигнах чимээ нь дөрвөн том бух давхих адил чимээтэй байх юм гэнэ.

Хангилыг хөөж Их Хай говийг тойроод Ганжуур цагаан уулын бэлийг хөндлөн гарч гэтлэшгүй хөндийг гэтэлж, Арслан цагаан уулын бэлийг туулж Албин цагаан говийг гэтэлж Мэргэн шар тогой гэдэг хөндийд гүйцэв. Гэвч Хангил Ташаа дахин бултаж гараад Гэлэг Арыгба-Чүлтүм-Тунжир, Инсык Ган уулын бэлээр давхижээ. Адуучин өвгөн морио арьс болтол ташуурдан Гилгэр сайхан Аргай гэдэг газарт гүйцэн очиж цалмаа хаяжээ. Цалмаа шидэхэд уул хангай доргих шиг болов. Цалмаа татахад хөл дороос нь мянган адууны тоос босож газар нь сайр мэт хуурай болж байжээ. Адууч өвгөн, Аргай морь хоёр арагшаа хад чулуу мэт гэдийн татаж гэнэ. Хангил морины хүзүүнд хатуу цалам ороход илүү ихээр цочин цовхчив. Аргай морины хөлийн доорх хөрсний чулуу гишгэлтэнд нь будаа мэт бутарч байлаа.

Аг сахал өвгөнд унасан морь нь: “За би энэ морийг гүйцэж чадлаа. Чи ч түүнийг цаламдаж чадлаа. Харин одоо надад хүч үгүй болов. Ам минь хатаж, хөл минь шандлаа. Хүн-чи ямар нэг арга залиар түүнийг тогтоо. Харин надад ямар ч тэнхээ байхгүй болов” гэжээ. Гэвч морь нулимсаа урсган байвч Хангилыг уул, говь, нуур давуулан татсаар байжээ. Адуучин Бурхандаа залбирав.

Бэлийн ойролцоо нэг жижиг толгой байхаар нь адууч өвгөн цалмаараа ороож татсан боловч ховхорчээ. Тэгээд хартал их тоос босч морь алдууран одсон боловч түүнийг Аргай хүлэг нь дахин хөөж гүйцэжээ.

Адуучин өвгөн итгэлт мориндоо “Чи эзнээ явгалж хаясангүй, их говьд хатааж үхүүлсэнгүй. Харин надад тасарсан аргамжнаас өөр юм үлдсэнгүй” гэжээ.

Мориныхоо сүүлийг боогоод зүүн шанхыг нь илбэн байж мордоход тэр цагаан үнэг шиг давхиж Аг сахалыг харцага мэт авч явжээ. Тэр давхисаар Хангил Ташаа морийг газар тэнгэр нийлэх зааг, Хан гарьдийн нутаглах газарт хөөж гүйцжээ. Түүнийг тасарсан цалмаараа цаламдан татсан гэнэ. Тэгээд өөртөө болон мориндоо “Хааны албанд ертөнцийн хязгаар хүртэл ингэж зүтгэлээ. Энэ эмнэг морийг сургах үүрэг надад ногдох байх” гэжээ. Ингээд Аг сахал өвгөн Хангил морины нуруунд эмээл тохож мордоод авчээ. Хангил Ташаа харвасан сум мэт давхиж арын туурайгаараа тэнгэр шүргэх шахам бухжээ. 26 өдөр бухаж булгисан ч Адууч өвгөн гартаа оруулж авчээ.

Өвгөн уургаа барьж өөрийн Аргай морио унан Хангил морийг хөтлөн хааны өргөөнд авчирчээ. Энэ зуур тас хар чулууны дээр зандан мод, түүнийг тойрон зулзган зандан ургасан байжээ.

Адууч өвгөн Хангилыг модноос уяад хөлийг нь тушаад гэрт оров. Гунан баатар түүнээс “Тэр морийг барьж чадав уу?” гэж асуув. Адууч өвгөн “Тийм эмнэг хангал амьтантай таарч байсангүй” гэжээ. Тэгээд аяга нэрмэл уугаад Гунанд хандан “Арван таван жил аавд чинь зүтгэлээ. Зуун гүүтэй саарал унага, мянган гүүтэй унага болж зуун цоохор даагатай гүү мянга болж үржүүллээ. Энэ унагыг би чамд хадгалсан юм” гэж хэлээд амрахаар хэвтжээ.

Гунан гэрээс гарч Хангил морийг хараад түүнийг унаад хошуу нутгаа тойрч уулан дээр гарч үзэхийг хүсчээ. Ингээд гэртээ эргэн орж жижиг хайрцагнаас хадаг авч эцэг эхдээ чигээтэй хамт барьж хүү чинь гэрээс гарч газар үзэхийг хүсч байгаагаа хэлжээ. Тэр “Малгайн чинээ үүлнээс боловч нэлгэр их бороо ордог, нэвсгэр их үүл байвч нэр нь их аадар ороод зогсдог. Аягын чинээ хөрөнгөнөөс айраг цагаа бүрдэж архад дүүрэн болоод архи түүнээс гардаг билээ. Аав ээж хоёр минь аугаа сайн болох тул алаг үр чинь болж төржээ, би. Өмнө зүгт мордож өвөг дээдэст минь хор хүргэгчдээс өс хонзонгоо авмаар байна” гэжээ.

Эцэг эх нь “Ачит үр минь чи архадтай айраг шиг өсөөгүй билээ. Алс холд мордоход чинь ард олон хүн чинь хайран гунан настай Мэклэ минь гэх бус уу” гээд

нэмж хэлсэн нь: “Талын салхи шиг эр ганц хүү билээ, чи. Ах, эгч үгүй билээ, чамд. Дахин нэг жил өнж” гэжээ.

Гунан хариулж хэлэхдээ “Хэрэв эр хүн санаа санаж, санасанаа хийхгүй бол үхсэн нь дээр. Зандан мод үндэс юутай болж салаалж ургахгүй бол унаж булгарах нь дээр” гэжээ. Эцэг эх нь “Хүүгээ хуурч аргалья” гэж бодоод “Чамайг төрөхөд нэг лам энэ хүүхдийг гурван нас хүртэл нь гадагш бүү явуул, зөвхөн дөрөвтэйд нь явуул, Тэгсэн цагт баатар эр болно гэж айлдсан билээ” гэжээ. Тэгээд эцэг эх нь морийг нь сэмхэн тавьж явуулжээ.

Гунан гэрээсээ гарч харахад морийг нь тавьж явуулсан байв. Тэр юу ч хэлсэнгүй далан хүн дамжилж даадаггүй, гийчинд барьдаггүй гангар аягандаа айраг дарс хийж уухаар болов. Зочид түүнд ерөөл хайрлаж “Явах болбол хэрэг үйлсээ бүтээж яв. Мянган мангасыг дөрөөн дороо дарж, арван аймгийг атгандаа оруул” гэжээ. Зочид ийнхүү баясан найрлаад таржээ. Мехлэй ч унтаж гэнэ.

Эртийн нэгэн цагт арын наран шингэх зүүн нутаг Замба тивийн эзэн-бүхний эзэн мэндэлж долоон галавт долоон гүрнийг доройтуулах хаан төрсөн байжээ! Тэр Долоон хатан баатрыг толгойгоор нь залгих учиртай төржээ. Дээд гучин хан хурмастын гурван өвдөг бурхад түүнтэй байлдаад дийлж чадаагүй, Дээд гучин хаан Хурмаст гурав дахиж аянга буулгаад ядаж орхисон. Газрын лус хаан галаараа шатаах гээд чадсангүй, хөх цагаан чулааг үхэр хар чулуу болгож орхисон тийм нэг баатар байжээ. Тэр бол арван түмэн олзны (тэнэмэл) баатар, хорин түмэн согтуу баатар дагуулсан Зан Хаясан нэртэй хар хээр морьтой Харьдайн хүү Хатан хар Хурмугчин баатар гэгч байв.

Бас зүүн хойт зүгийн Хайр Чөдөр нутагт арван түмний эзэн Хүйтэн Зэв баатартай, хөх бор морьтой Килпк* гэдэг баатар төрсөн юм байжээ.

Хар Хурмугчин Хүйтэн Зэв баатартай дайн хийж ирээд түүнийг алж орхиод нар мэт гэрэлтэй Наран хүүхэн Наглын хоог олзлон авч арван түмэн албатай нь авч явжээ. Тэгээд 80 алд нүх ухах Хүйтэн зэвийг хийж таглаад явжээ. Хар Хурмугчин өөрийн согтуу, тэнэмэл баатаруудаа гэртээ оруулалгүй Наглын хоо эхнэрийг баруун гартаа барьж эргүүлэн байж “Чамайг би ирэх гурван жил, ирээдүйн гурван жилийн хэргийг тааж мэддэг гэж сонссон. Надад одоо аль зүгт явж ямар баатартай тулалдаж илүү их эд баялагтай болох бол?” гэж асуужээ. Наглын хоогийн дотор түүний эр нөхөр Хүйтэн зөв дайнд явахынхаа өмнө түүнд түүнд Гунан настай Мэхлэй гэдэг дүү байсан. Нялх бага түүнтэйгээ уулзаж чадсангүй гэж хэлж байсан нь бодогдож гэнэ. Тэр хатан жирэмсэн байхдаа олзлогдон ирээд хүүхдээ сэмхэн төрүүлээд төмөр өлгийд нууцлан тавиад сэмхэн хооллодог байсан юм байжээ. Эмэгтэй “Хэрэв Хар Хурмугчинг аль болох хол явуулбал хүүхдээ тэжээж байхад санаа амар байх болно” гэж бодоод хар Хурмугчинд хандаж “Зүүн зүгт Гунан настай Мэхлэй гэж баатар бий” гэжээ. Хар Хурмугчин түүний бодож байсныг таасан мэт гэнэт босож яваад нууж тавьсан хүүхдийг олж өлгийг хага шидэн хүүхдийг алах гэжээ. Наглын Хоо дагина хүзүүгээ сунган хэвтээд “Бөөсөнд хутга гагчээр баатар эр бяцхан хүүхдэд эр бяраа гаргаж алах гээ юу? Ийм нэр зүүснээс намайг ал. Хэрэв энэ хүүхэд бүстэй хүүхэд юм бол би түүнийг тэжээж өсгөө. Чиний адууг маллаж, аргал хоргол түүг, бүсгүй хүүхэд байвал үнээ мал сааж үнс тоос гаргаг” гэжээ.

Хар Хурмугчин арван мянган тэнэмэл, хорин мянган согтуу баатраа цуглуулаад “Олз дайрсан эмийн үгийг сонсов уу” гэвэл баатрууд нь “Өөрөө мэд” гэжээ. Хар Хурмугчин “За, за энэ хүүхэд надад ямар хор хүргэв гэж” хэмээгээд өршөөжээ.

* Үлгэрч энэхүү Хүйтэн зэвийн Гунангийн том ах байсан. Хоёулаа Тэнгэр хааны хүүд юм гэв. Тэнгэр хаан хүйтэн зөв, хүйтэн Арслан, Эрийн сайн гунан настай Мэхлэй гэсэн гурван хүүтэй байсан. Хамгийн бага нь Мэхлэй юм. Цаашид энэ тайлбар батлагдана.

Ингээд Хурмугчин Мэхлэй баатартай тулалдахаар баатруудаа дагуулан явжээ. Арван мянган тэнэмэл баатар нь нэг тийш, хорин мянган согтуу баатар нь нөгөө тийш харин Хар Хурмугчин дунд нь явж гэнэ.

Тэднийг явсны дараа Наглын Хоо бүсгүй хүүгээ элгэндээ тэвэрч толгойг нь илээд “Ямар ч гэм хоргүй хүү минь, Эцгийг чинь Хар Хурмугчин гэдэг энэ хүн алж, ээжийг чинь олзолж ирснийг мэдэхгүй шүү дээ. Хэрэв чи азтай бол чиний нагац ах Гунан мэхлэй Хар Хурмугчинг дийлнэ. Харин дийлэгдвээс чамайг Хар л хар Галзан мориндоо мордуулаад Хар Хурмугчний араас явуулна” гэжээ.

Хар Хурмагчин өндөр их уулыг давж үхмэл хуурай говийг гатлахад хурц нар саад болсонгүй, хуурай салхи саатуулсангүй, сав их далай тогтоосонгүй. Хар Хурмагчин өмнө зүгийг барин явсаар байлаа.

Түүний унасан морь гөлгөр газарт хальтирсангүй, гажуу газарт хазайсангүй. Жилийн газрыг сараар, сарын газрыг өдрөөр товчлон давхиулна. Хар хээр Зан Хайсан морь нь дөшин толгойгоо буулгасангүй, дөчин цагаан шүдээ яралзуулан, төмөр ганзгаа цацлан давхиж гэнэ. Хар Хурмугчин араасаа ууланд ургасан уран нарийн мод шиг, салхин сум мэт эрчилсэн тоос босон явж байжээ. Арван түмэн тэнэмэл баатар, хорин түмэн согтуу баатар хоёр талд нь давхиж гэнэ.

Ингэсээр долоон жил, долоон сар, долоон шөнө болоод Гунан хүүгийн нутгийн захад байдаг Эрдэнэ тор хар уулын оройд гарчээ. Баатар эрчүүд уулын оройд эгнэн жагсаад Гунан Мэхлэйн нутгийг харвал Цайлуур цагаан нуур, Цэнхэр цагаан хадан хошуу, зуун мянган ус гол мяралзан урсаж Будмал зандан уул нь хөхөрч, Хөх зандан уул нь цэнхэрлэж хөхөлжиргөнө, ангир галууны дуу нь ялгарч сонсогдоно. Гандигар мод нь ганхаж, хөхөө шувуу нь донгодоод, хөх зулзгана өвс нь халиураад хамаг шувууд нь чуулж, хаврын цэцэг нь дэлгэрч хавтай сайхан байжээ. Зуны зусланд нь модод нь ногоорч уулнаас нь найман зүгт найман рашаан урсан Хатан хөх гол болон урсана.

Хар Хурмугчин тэр уулын оройд гурван өдрийн турш Гунан настай Мэхлэйн нутгийг харж суужээ. Арван түмэн олзны баатар, хорин түмэн согтуу баатрууд нь “Бид нааш ирэх замдаа өлсөх ундаасах, халах хөрөхийг үл ажран тэсвэрлэн явсан билээ. Одоо энд юунд биднийг барьж байлгаад байгаа юм бэ? Хаашаа явж юутай тэмцэлдэх вэ?” гэжээ. Хар Хурмугчин “Би энэ газар дэлхийн хаа сайгүй явсан. Хүрэн зандан уул шиг ийм сайхан газрыг урд өмнө үзээгүй юм байна. Энэ уул уул биш, харин төмөр цайз ажээ. Би энэ тухай олзны хатнаасаа сонсож байсан. Гунан баатар одоо хаашаа ч яваагүй, унтаж байгаа. Одоо яаж хүрч түйвээх билээ гэдгээ бодож байна. Олзны хатан ямар нэг юм бодож л ийш ирүүлсэн болохыг одоо ойлгож байна. Тэр цэцэн ухаантай ажээ. Намайг ийш ирүүлээд одоо хүүхдээ тайван сайхан өсгөж байгаа. Гунан баатар унтаж байгаа. Унтаж байхад нь дайрч устгавал муу нэр надад ирнэ. Эрийн хуншгүй хэрэг. Түүнийг сэртэл бид гэртээ буцаж хариад тэр олзны эмийг алаад дахин буцаж ирнэ. Энэ үед Гунан боссон байх болно” гэжээ.

Ингээд уулнаас буужээ. Гунан мэхлэйн адуу нь бэлчиж явав. Тэд гурван өдрийн турш адууны зүүн талаар, дахин гурван өдөр баруун талаар тойрох гээд барсангүй, эцэст нь бүтэн өдөр хомоол дундуур нь гатлах гээд чадсангүй. Баатарууд нь Хар Хурмугчинд “Бид долоон өдөр хүчээ барлаа. Базаасан хоол унд ч дуусаж байна. Хүнс бэлдэе” гэжээ. Ингээд далан гүү унагаж арьсыг өвчин уул мэт овоолж түүдэг асааж нүүрс шатаан тэр хөндийд махыг нь шорлож иджээ. Ингээд цааш адуунаас нь туусаар явжээ. Тэд өмнө нь сарын хугацаанд явж байсан газраараа хагас жил явжээ.

Гунан Мэхлэйн Хангил Ташаа морь нь ижил сүргийн хамт харийн баатруудад хөөгдөн явж байгааг эхэндээ мэдсэнгүй, хариулж байна гэж бодож байжээ. Эцэст нь тааварлаж мэдээд “Миний эзэн унтаж хэвтсээр адуугүй үлдэх нь, сэрээд хазаараа бариад явган байх юм байна” гэж бодоод унага болон хувирч цуцсан болж хэвтжээ.

Гэвч Хатан Хар Хурмугчин түүнийг мэдээд шүдээ хавиран, нүд нь нүүрс мэт улайгаад Мангыр хар цалмаараа маш хүчтэй савж мах, ясыг нь нийлтэл ороолгон дөрвөн жил хөөжээ.

Морьдыг хөөсөөр Элстэйн даваан хүрэхэд Хангил Ташаа морь элс болон алга болов. Хар Хурмагчин дахин 70 шүдлэн байдас, 70 соёолон гүү алж арьсыг нь хуулж элсэн дээр дэлгэж арьсанд наалдуулан авч өөрийн мориндоо ачин “Энэ элсийг Халх голд аваачиж асгах болно” гээд явжээ.

Дахин дөрвөн жил морьдыг хөөсөөр Зостын даваанд хүрчээ. Хангил Ташаа зос болон хувирчээ. Хар Хурмугчин элсээ гүвж унагаад харин зос наалдуулаад дахин аваад явжээ. Дахин дөрвөн жил хөөж цатгалан шумуул багтаж үл чадах тийм шигүү ой руу шахан туужээ. Хангил Ташаа хөх марал болоод ойд шурган оржээ. Тэгтэл Хар Хурмугчин доороос нь хөөж дээрээс нь гал тавьжээ. Гал Хангилын байгаа газарт хүрч ирэхэд нь морь тарган тарвага болоод тарваганы нүхэнд оржээ. Хар Хурмугчин урт сүүлтэй хүрнэ (өмхий хүрэн) болж нүхний араас оров. Тарвага өөр нэг нүхээр гарч 3 сажин сүүлтэй 30 тохой гурангай шар үнэг болж алга болов. Тэгтэл Хан Хурмугчин гурван алд сүүлтэй гучин тохой хар хүрэн улаагчин үнэг болж араас нь хөөв. Хангил Ташаа морь Алтай уулыг 24 удаа тойрч, Хангайн нурууг 23 удаа тойрч зугтаагаад Амгай цагаан хөтөл дээр гарахад түүнийг гүйцэж иржээ. Морь үнэгнээсээс хувирч хар эрээн харцага болоод Хан Тэнгэрт хөөрчээ. Тэгтэл хар Хурмагчин өөрийн дүрдээ хувираад Далай шар Чөхүр нумаандаа Тансаг хар сумаа онилж нумаа биеийн хэмжээгээрээ, байдаг чадлаараа дэлэн татаж гэнэ. Нум нь нумрах хэмжээндээ хүрч, Хар Хурамчийн хүзүү нь гэлжийж, тавхай нь газарт шигдэж, цээж нь чичилзэн, дал нь нийлж, гэдэс нь татагдаж, араа шүд нь хавиралдаж “түй” гэх шүлсгүй болж, эрхий, долоовор хуруу нь зүү мэт шургаж, зусаг хонины чинээ хөөж час улаан цус дуслав. Мандахын улаан нарнаас татаж, жаргахын улаан нар болох хүртэл нумны хоёр үзүүрийг нийлтэл татаж байгаад “Чамайг хөх үүлний цаагуур орсон ч хөлний үзүүрийг чинь алдахгүй” гээд сумаа тавьжээ. Нум нь “танг” гэж дуугарч сум нь “жинн...” хэмээн исгэрч одов. Сум Хангилийн урд хөлний өвдөг, ар сэрвээ гэмтээжээ. Морь унаж далан их нугыг биеэрээ халхлан унажээ. Хар Хурмагчин баатрууддаа хандаж “Одоо Гунан настай Мэхлэй морьгүй боллоо. Морин дээр очих гээд яахав, зовж хэвтэг” гэжээ. Морь толгойгоо өргөж гурвантаа зүтгэж үзээд байрандаа үлдэв.

Мэхлэй сая сэрж аав ээжээ хандан “Би аль хэр удаан унтав? Ёр муутай зүүд зүүдэллээ. Хар Хурмагч гэгч Эрдэнэ Тор хар ууланд гарч манай адууг хөөв, миний хүлгийг алав гэж орж ирлээ. Хэрэв тэр миний морийг алсан бол албатуудыг минь хурааж авснаас доор хэрэг болно” гэжээ. Ингээд баривчтайгаа гэрээс гарч өндөрлөгийн шатаар өгсөн гарч алсын бараа харав. Адуу нь байсангүй. Зуун бухын ширээр хийсэн шалбуураа өмсөж, гансаа зуугаад адуу байсан газраа ирэхэд зөвхөн баатар эрийн мөр л үлдсэн байжээ.

Гунан Мэхлэй мөрийг даган явав. Хар хурмугчны дөрвөн жил явсан газрыг дөрөв алхан явж даваан дээр гарч Хангил Ташаа унага болон хувирсан газар иржээ. Тэр Хар хурмагчны хийсэн хэрэг гэдгийг бүгдийг ойлгож шүдээ тас зуун нүд нь шатаж буй нүүрс мэт улайн баривчныхаа хормойг шуун дөрөв алхаад Элстэйн даваанд хүрчээ. Үхсэн гүүнүүдийг хараад улам цааш явж Зостын даваанд хүрч цуглуулсан зосыг харж бүгдийг мэдэж доош сууж нулимс дуслуулан байж “Би эцэг эхийнхээ үгийг сонсоогүй бол архи уусандаа үхэх байжээ. Мориныхоо ясыг ч болов хараад Хар Хурмугчийг 9 хэсэг болгож албат иргэд, адуу малыг нь авч ард олондоо тарааж өгнө” гэжээ. Ингээд гурван алхаад шатсан ойд хүрэхэд утаа нь уугисаар байжээ. Гунан “энэ чинь одоо юу болж байна?” хэмээн бодоод “Энд их шигүү ой байсан, одоо алга болжээ” гэж өөртөө хэлэв. Тэгээд зандан ууланд гарч гансаа гаргаж тамхи татан суулаа. “Морио хэрхэн олох билээ?” хэмээн бодож байгаад “Ер нь нэг хашгираад үзье, Миний дууг сонссох

газар байна уу, үгүй юу” гээд гуруйлан хашгирав. Түүний дуунд уул доргин хад нурж чулуу үсрэн Хангил морины чихэнд эзнийх нь дуу сум мэт хүрчээ. Морь амаа ангайн янцгаав. Газар чичирч хад чулуу уулнаасаа унав гэнэ.

Гунан босож морио хайн доош Гурван Өлзийт, дээш Найман Чигистэй (Зэгэстэй?) хүрч хайж явтал аварга том мөр олж харав. “Алив, алив” хэмээсээр сайтар харвал мориных нь мөр мөн байжээ. Ингээд морио олж хараад хүзүүгээр нь тэврэн унажээ. Морь нь “Чи миний эзэн болж, чи чиний хүлэг болж төрсөн билээ. Чи задгай хөлсийг минь гартал унаж, зандан уяанаасаа уяагүй билээ. Харзны усаар усалж, хангинах эмээлээ тохоогүй билээ. Яах гэг нааш ирэв, эзэн минь. Миний хөлийг харсны хэрэггүй...?” гэж хэлээд Хангил морь эзнийхээ зөөлөн газраас нь аяга хэрийн мах өм тасдан хазжээ.

Мэхлэй мориныхоо хөлийг харвал урд хөл нь үгүй болж шархнаас нь булаг мэт цус урсан тэр цуснаас нь мод, чулууны ёроолд байх үнэг чоно ундаалж байж гэнэ. Мэхлэй мориныхоо тасархай хөлийг олж газарт шигтгээд морио өргөн ай гэж өвдөгцөө хүртэл, чүү гэж бүсэлхий хүртэл тэврэн тасарсан хөлийг нь залгаж үд хүргэдгүй өндгөн цагаан эмийг өгч жинхэнэ цагаан эмээ арьс маханд нь түрхэхэд яс мах нь бүрэлджээ. Амтат цагаан эмээ түрхэхэд мориных нь хөл шилбэ нь өглөө болоход бүрэн эдгэрч туурайгаараа цавчлан зогсчээ. Гунан мэхлэй мориныхоо дэлийг самнаж 88 хөхөл болгон 40 туг үсээр нь дөрөө болгож, 48 гогцоогоор нь чулбуур хийгээд явжээ.

Тэр “Эргээд гэртээ харих муухай, энэ мөрийг дагах хэцүү” гэж алсад одсон мөрийг харж эргэцүүлэн бодож байгаад Хар Хурмугчнийг нэхэхээр шийджээ.

Гунан баатар өндөр уулын бэлд ургасан гурван улиас модыг булга татан аваад мориныхоо баруун гуяар Ташааурдан давхин оджээ.

Хар Хурмугчны дөрвөн жил явсан газар дөрөв харайгаад явж гэнэ. Эзэн нь мориноосоо “Чамайг харваад нутгаа аль хэр хол гэж ярьж байсан бэ?” гэж асуужээ. Морь нь “Хэрэв үлгэр шиг ярих юм бол гялалзсан хөх нүдтэй, бөгтөр махир нуруутай, өрвөгт духтай, өргөн хар толгойтой, мөнгөн хошуу, судалт далавчтай, эрдэнэ таван өдтэй, урт шулуун 12 өд бүхий сүүлтэй бүргэдийн нисэлттэй, нуруунаас сүүл хүртэл нарийн, цээж нь өргөн, шаламгай хурдан тийм шонхор гурван жилийн дотор нисээд хүрдэг гэлцсэн” гэжээ.

Ингээд Мэхлэй мориныхоо зүүн гуяд зөөлөн зөөлөн Ташааур өгч жижиг толгойг алгасаж, том толгой дээр гишгэн явж байв. Баруун гуянд нь Ташааурдахад сум мэт шуугин дөрвөн хөлнөөс нь өглөөний сэрүүн салхи сэрвэлзэх мэт санагдаж байв. Уул байвал дээшилж хар уулсны дээгүүр, хөх тэнгэрийн доогуур ниснэ.

Мэхлэй морио бүрэн эмчлэх гэж 15 өдөр явган явж 15 хоног эмчилж 10 хоног унаж явсаар Хар Хурмугчны нутагт хүрэв. Мэхлэй түүнийг мөн гэж мэдээд өндөр уулан дээр гарч хашгирчээ. Гучин гурван Хурмастын хаан түүнийг дууг сонсоод “Бидний өвөг дээдэс Хар Хурмугчинтай тэмцэлдээд дийлж байгаагүй юм. Одоо Гунан мэхлэй морьгүйгээр гүйцэж иржээ. Одоо туслах цаг болжээ. Хар Хурмагчны арван түмэн цэргийг нь Гунан мэхлэйн 9 түмэн жороо, хорин түмэн Тэрэгтийг нь хорин түмэн хүрэн морины хөлд шигүүүлье” гэжээ.

Мэхлэйн дууг сонсоод адуун сүрэгт нь байсан жороо болон хүрэн морьд эргэн давхихдаа Хур Хурмагчны 10 түмэн тэнэмэл баатар, 20 түмэн согтуу баатрыг нь туурайгаараа цавчаад гарчээ. Хавийн уул баатруудын хүүрээр бүрхэгдэж цусан нуур тогтжээ. Хар Хурмагчин мэлрэн зогсож байгаад ухасхийн хөдөлжээ.

Мэхлэй морьдоо тоолбол 88 гүү нь байсангүй. Тэр 10 модыг булга татан авч 9-ийг нь бүснээсээ зүүгээд нэгийг нь гартаа барьсаар Хар Хурмагчийн араас одов. Түүнд хүрч очоод бүх модоо толгой дээрээ барьж байгаад “Хэрэв чи миний тэнгэрийн өвөг дээдэс, лус, газрын өвөг дээдсийг дийлсэн тийм хүчтэй баатар мөн юм бол миний адуун сүрэг, хүлэг мөрийг хурга хөөсөн чоно мэт хулгайлан авахын хэрэг юун. Чи

баатар эр биш харин хулгай хар нохой ажээ” гэж хэлээд Хар Хурмагчны толгой руу цохиод авчээ. Мод үртэс залтас болон бут үсрэв гэнэ.

Толгой нь эргэсэн Хар Хурмагчин морио Мэхлэй рүү эргүүлээд “Чи хэн гээч вэ? Эцэг эх нь хэн бэ? Яах гэж ирэв?” гэжээ. Мэхлэй “Адуу хөөсөн чиний араас гэрээсээ гарч ирэв. Мунхаг чи өөрөө мэдэж байгаа. Хэдийгээр надад алдар нэр үгүй боловч эцэг эх минь чамайг үгүй хийх тэнхээ өгсөн юм” гэжээ. Хар Хурмагчин “Залуу хүү чи ийм үг хэлж болдоггүй юм. Эмээл үгүй зайдан, хазаар ч үгүй ногттой, хуучин муу баривчтай ирснийг чинь харвал бадриун эр бололтой. Би чамтай тэмцэлдэхгүй. Цаг нь ирэхээр үзэлцэмэ” гэжээ. Хар Хурмагчин дотроо “Эхлээд энэ хүүгийн уурыг нь хүргэж болохуй. Харин урьдаар уур хилэн, хар хүчийг сааруулах хэрэгтэй” гэж муу санаалсан хэрэг байжээ. Тэгээд “Ам чинь цангавал хүрээд ирээд ирээрэй, цай цутгаад өгнө. Атаа маргаан байгаа бол дараа нь шийдье. Том ахынхаа өшөөг авах гэж ирэв үү, түүнтэй уулзах гэж ирээ юу? ” гэжээ. Мэхлэй “Хэрэв чи ахыг минь алсан бол өсөө авна, Хэрэв тэр амьд бол уулзана” гэжээ.

Тэгтэл Хар хурмагчин огцом уурлаж шүдээ бутаргал зуугаад морио Ташаауурдан Мэхлэйн баруун хавирганд жадаа тулгахад хэнхэрцэгт нь гурван тохой хэртэй шигджээ. Ингээд гурван жил тэд давхилдаж гэнэ. Жаданд хатгуулсан Мэхлэйн хүч барагдаж алсын юм харж үл чадан толгой нь эргэж эхлэв. Тэр “Би эцэг эхийн гэрт төрж, эзгүй хээр үхэх байжээ. Эцэг эхийн үгийг авч, архи дарс уулгүй, урт удаан унтаагүй бол...” гэж харамсан бодож байжээ. Түүний нүдэнд тал шарлаж харагдав. Тэгээд “Хар Хурмагчны уур хилэнг хүргээд яахав, хүлцэж өнгөрөөе” гэж бодоод “Би чамайг гүйцээд очье. Шуудхан хэлэхэд би ахынхаа өшөөг авахаар ирсэн. Надад алдар нэр, эмээл хазаар гэж үгүй. Зэр зэвсэггүй гурван настай хүүд жад шаагаад гурван жил хөөнө гэдэг чинь ичгэвтэр хэрэг биш үү. Энэ чинь эмгэд муудалцаад хайч гаргахтай адил биш үү” гэжээ. Хар хурмагчин “Тэр үнэн. Би нэрээ боддог хүн” гээд жадаа суга татан авахад шархнаас нь дусал цус ч гарсангүй.

Хар хурмагчин “Цэргийн талбайд очье” гэжээ. Ингээд тэд нэг уулын бэлд очив. Хар Хурмагчин хорон санаа гаргаж мориныхоо дал, сүүлнээс дөл гартал нисжээ. Харин Мэхлэйн морины дөрвөн туурайнаас талын түймэр мэт гал бадарч шүдний хавиралтаас нь цахилгаан гялбалзаж байжээ.

Баатар эрчүүд эмээл дээрээсээ бие биенээ татаж унагахыг оролдон наадаж явав. Тохирсон газраа ирээд морьдоосоо бууж Хар Хурмагчин эмээлээ авч цагаан толгой мэт дуулгаа авч сумаа хад түшүүлж тохмон дороосоо гурван мянган бухын арьсаар хийсэн шалбуур өмдөө гаргаж өмсөж гэнэ. Мэхлэй торгон бариувчаа тайлж газар дэлгээд дээр нь тормон чинээ ээмгээ тавиад хуйлжээ.

Хар Хурмагчин дүрээ хувиргахад түүний тэргүүнээс таван бүргэд гарч нисчээ. Мөрнөөс нь 21 луугийн дуу гарч хүзүүнээс нь аварга могой тэнгэрт цоройж, гэдэснээс нь өнгө бүрийн могой гарч биеийг нь ороожээ. Бүсэлхийгээс нь найман луус гарч цээж нь хөөж томрон ойр байгаа ухаа толгодод гал авалцжээ.

Мэхлэй ч дутсангүй даланд нь далан лусын хүч оршиж, бүслэхий хавьд нь 70 Хан гарьди бүтэж, оройд нь Очирваань, магнайд нь Махагал, шанаанд нь Шагжимуни тодорч, арван хуруунд нь хор гүйжээ. Сайн галбын мянган бурхан хүрээлж, 44 шөрмөстэй хар нүд нь хоёр хар нүүрс мэт, урагшаа биш арагш харж байх болжээ.

Хар Хурмагчин Очирваанийн дүрийг хараад зүрх нь шантарчээ. Хоёр эр асар том тойрог үүсгэн хялайлцан алхаж, уулан дээрээс бие биесээ харж зөөлөн газар зогсож, гараараа газрын хөрс эргүүлэн цацалсаар ойртвол царайнууд нь хүрэн улаан болж гар гар дээрээсээ барилцаж буур мэт түшилдэн зогсжээ. Бие биенийхээ дал мөрөн дээрээс хүрзийн чинээ мах хуулан хаяж, булчин махнаасаа тогоон чинээ мах авч шидэлжээ.

Амгай цагаан уулын тогоон дээр хоёр тамгат баатар элээ шувуу мэт эргэлдэж тоодог мэт тойролдоод явж байлаа. Уулын оройн мөнх цасыг хайлтал хөдөлгөөнгүй зогсож гэнэ. Тэгээд аянга буух мэт тасхийтэл барьцалдан авчээ. Тэднийг “ай” хэмээн хашгирахад нь алтан дэлхий чичирч, “ой” хэмээн орилоход нь орон замбатив доргиж гэнэ. Ус байсан газрыг хуурай сайр болтол, хуурай байсан газраас ус шүүртэл ноцолдож чулаан хад бутарч, навчит ой хугарч гэнэ. Тэдний гарт чулуу элс мэт үйрч байгааг ч анзаарсангүй. 15 өдөр барилдаж бие биенээ ноцож гэнэ. 25 өдөр барьцалдаад хэн хэнийхээ байр байдлыг мэдэлцэж эхэлжээ.

25 хоног тэмцэлдээд хэн нь хэнийгээ дийлэхгүй байлаа, 85 хоног хэн нь ч хэнийгээ байсан байрнаас нь хөдөлгөсөнгүй. Тэдний мөрний мах барагдаж хурууны яс нь ил гарчээ. Хоёр баатар хэн нь хэнийгээ хаялцсангүй. Тэгээд Мэхлэй, хар Хурмугчин хоёр Бурханаас тусламж гуйжээ. Тэдний мах дахин төлжөөд хувцсандаа багтах болов. Харданы хүү Хатун хар Хурмагчин нэг гараараа Мэхлэйн шалбуураас барьж аваад нөгөө гараараа хүзүүн дээрээс нь барьж өвдгөн дороо дараад авчээ. Мэхлэй “Чи муу хүчинтэй хамсарч намайг унагалаа. Гэвч би чиний дор хэвтэхгүй” гээд бул хар чулуу мэт булт үсрэн гарч бух мэт дайран нэг гараараа Хар хурмагчны өмднөөс барьж, нөгөө гараараа шилэн хүзүүн дээрээс нь дугтран өвдөг дороо дараад авчээ.

Гурван үе тэмцэлдээд Хар Хурмагчин Мэхлэйн дороос гарч ирж чадсангүй. 80 удаа Мэхлэй түүний цээжин дээр дарсаар байсан тул ам, хамраас нь цус бургилан гарч ирэв. Мэхлэй “Хэрэв чи тэмцэлдэх санаатай бол тэмцэлд, эвсэх санаатай бол түүнээ хэл” гэжээ. Хар хурмугчин “Би алаг хорвоогоор 12 удаа явж аавын олон баатарыг алж дийлж явсан. Энэ үгийг би хэнд ч хэлж байсангүй, одоо чамд хэлье. Би долоон баатрыг ялаагүй юм. Долоон баатрын эхнэр надад “Чи гурван настай хүүд алагдах юм байна. Хар цусаа асгаруулан хайр өршөөл гуйх юм байна” гэж зөгнөн хэлж байсан юм. Үнэн хэлжээ. Намайг албал ал, өршөөвөл өршөө” гэжээ.

Мэхлэй өвдгөөрөө дарсаар байсан ч түүний амийг таслах юм юу ч байсангүй. Харин Хангил Ташаа морь нь хутгыг нь хуйнаас нь авчирч өгөв. Гэвч Мэхлэй “Чи залуу хүн. Тийм болохоор муу юм олныг хийгээгүй биз. Харин би дөнгөж амьдарч эхэлж байна. Хүн алаад яахав. Алив бос” гэжээ.

Хар Хурмугчин “Би олон баатартай тэмцэлдэж явсан, Хэзээ ч өршөөл эрж байгаагүй. Чам шиг хүүхдээс бүр үгүй. Хэрчвэл хэрч” гэжээ. Гунан Мэхлэй “Хэрэв үнэхээр Долоон баатрын хатад чиний тавиланг хэлж Эрлигт очихыг чинь таасан юм бол намайг муугаар бүү бод гэж хэлээд Гунан настай Мэхлэй гучин тохой хугаараа Хар хурмугчны толгойг авчээ. Толгой нь хол нисэж, бие нь газартаа үлдэв. Мэхлэй цээжин бие дээр нь чулуу тавиад Гучин гурван хурмаст хаанд хандаж “Та олон жил тэмцээд Хар Хурмугчныг ялж чадаагүй гэдэг билээ. Би таны хүчээр түүнийг үгүй хийлээ. Танд энэ махыг авчирлаа” гэжээ. Тэгтэл тэнгэрээс 33 хэрээ нисэж ирээд Хар хурмугчны биеийг тоншиж идээд тэнгэртээ буцжээ.

Гунан настай Мэхлэй Хар Хурмугчны эд зүйлийг уул мэт овоолж байгаад тал мэт их гал тавьж юу ч үгүй болгов. Хоёр баатрын морь энэ зуур модноос уяатай байсан тул арь яс болж нүд нь ухархайнаасаа унахаар болсон байжээ.

Гунан Мэхлэй Хар хурмугчны морийг алах гэснээ тийм сайн морийг хайрлаад үлдэх гэж бодов. Гэвч “энэ морийг сул тавьбал замд саадтай, адуундаа тавьбал сүрэгт гэмтэй” гэж бодоод үгүй хийхээр болов. Тэгээд

Зааны ясан толгойтой
Зандан модон бариултай,
33 хадаастай,
33 зурвастай

Гулжин цагаан хутгаа авч дайсны морины зүрхэнд хатгаж гэнэ. Ийнхүү Мэхлэй баатрын анхны ялалт тэр болж морийг нь түймэрдэн Дээд гучин гурван хурмастанд тахил болгон өгвөө.

Мэхлэй өөрийн Хангил Ташаа мориндоо эмээл үгүй мордож Хар Хурмугчны нутагт очив. Жилийн газарт гүйж явтал өмнөөс нь өрөвлөгтэй хүү хүрч иржээ. Мэхлэй “Энэ одоо хэн бэ? Миний дүү юу, Хар хурмугчны хүү юу?” гэж боджээ. Хоёр настай тэр хүү Харал хар халзан баатрын морийг унаад хар торгон цамц өмссөн цэнхэр шар өрөвлөг нь ар шилэндээ бөөгнөрч, жижигхэн гартаа 100 тохой урт жад барин давхихад ард нь оч үсрэн, тоос босож явна гэнэ. Тэр Мэхлэйд ойртон ирээд цэнхэр цагаан зүрхэнд нь жадаа тулгаад “Хэний хэн гэгч вэ? Хаанаас хаашаа явж байна? Эмээлгүй морь унасан элмэр минь. Мориныхоо хоолойд молцог уясан хэний хүү вэ?” гэжээ. Гунан Мэхлэй мориныхоо хүзүүнээс Хар Хурмугчны морины толгойг зүүсэн байжээ. Мэхлэй “Би Хан Хурмугчныг алаад Хардайн нутагт нь хүрч явна. Чи юунд намайг шалгаагаав? Би бол Эрийн сайн гунан настай Мэхлэй гэдэг байна” гэжээ. Тэгтэл хоёр настай хүү уйлж “Би бол цэнхэр саарал Хийлэв морьтой Хүйтэн зэвийн хүү юм. Нарны хүүхэн Нагилган гоо ээжтэй би. Хардайн хүү Хар Хурмугчин хайр эцгийг минь алж албат иргэд адуу малыг авч эхийг минь ч олзолсон юм. Ээж минь надад хэлэхдээ миний ах гэж Гунан гэдэг баатар бий гэсэн. Хар Хурмугчныг түүн рүү явуулсан. Ээж минь намайг Харал хар халзанд мордуулаад түүнийг алагдаж уу, амьд байна уу гэдгийг үзээд ир гээд явуулсан нь энэ” гэжээ. Хүү ингэж хэлээд нулисаа урсгасаар мориноосоо унажээ.

Мэхлэй мориноосоо бууж хүүг өвдөг дээрээ авч амных нь шороо тоосыг арилгаж зулай дээрээс нь үнэрлэж түүнийг өвөртөө дүүрээд эхэд нь хүргэж явахдаа хүүд “Заа, чи ээждээ очоод намайг дайснаа дараад ирж явна гэж хэлж баярлуул” гэжээ.

Хоёр настай хүү гэртээ ирж мориноосоо бууж ээждээ хандаж “Өрөм цай бэлтгээрэй. Миний ах Эрийн сайн Гунан настай Мэхлэй ирж явна” гэжээ. Ингээд Мэхлэй ирж мориноосоо бугаад сэрүүн булгйн усаар сайтар услаад гэрт ороход хүйтэн Хүйтэн Зэвийн хүү цай барин угтав. Нагилган гоо түүнийг хараад шууд таньж уйлан хайлан байж “Амьд эсэхийг чинь мэдэлгүй зовж суулаа” гэж хэлжээ. Ингээд гурван өдөр амарч суув.

Мэхлэй бэргэндээ “Би 25 жил гэртээ харьсангүй. Эцэг эх минь хөгшин. Хариад ирье. Ард олноо цуглуулаад хамтдаа миний нутаг руу явья” гэжээ. Хоёр настай хүү, түүний эх хоёр “Чи Хар Хурмугчныг дарж ач болсон учир бид дагаж явалгүй яах вэ? Зөв” гэжээ. Ингээд Мэхлэй Хар Хурмугчны албат иргэд, адуу малыг нохойн гөлөг үлдээлгүй цуглуулан нүүлгэж авч явжээ. Хоёр настай хүүг тэдний эзэн гэж өргөмжлөн Мэхлэйн нутаг руу явна гэдгээ хэлжээ.

Хар хурмугчны ард олон харь нутагт очоод үхнэ гэж уйлж байхад Хүйтэн Зэвийн албат иргэд эх нутагтаа очихоор явж байгаа мэт баярлаж байжээ. Мэхлэй тэднийг найман хар голын урсгал мэт нарийн тоос босгон нүүлгэсээр өөрийн нутгаадаа зүглэжээ. Хар хурмугчны эцэг Хардай хааныг аргалчин болгож мал хариулгав. Хар Малжин Гоо хатан эхээр нь үнээ мал саалгаж, үнс хог хаяулах болжээ. Алт, мөнгийг атан тэмээнд ачиж Нагилган Гоогийн ачаанд явуулав. Ийнхүү арвин их хөрөнгийг нь авч огторгуйд тулам тоос босгон нүүжээ.

Өндөр уулын өргөн их даваа, уудам говь хоолой, Албин цагаан говь, Арслан цагаан хөтлийг даван даван нүүжээ. Он жил, сар өдөр үргэлжилсээр...Найман Хүйтэн хар говь, Нажир харын давааг өнгөрч Алтан Шат ууланд иржээ.

Гунан настай Мэхлэй хоёр настай хүүд хандаж “Миний дүү энэ ачаа нүүдлээ аваад энэ уулын давааг давж эцэг эхэд минь очоорой. Миний зураас зурсан газарт яваад, дугуй зурсан газар үдлээд яваарай (хавчиг газарт зогсолтгүй, тойрог газар

хоногло гэж орчуулсан байлаа. Үүнийг тайлбарлахдаа хөндий газар яваад, хотгор газар хоноглоод яв гэжээ. А.А).

Ингээд Мэхлэй нүүдлээс таван жилийн өмнө түрүүлэн одож Эрдэнэ Торхул ууланд ирж өөрийн нутгаа харжээ. Тэгтэл өвс нь сэрмүүн, ус нь тунгалаг боловч өөрийн гэр нь үгүй, өндөр сүм нь нурсан байлаа. Мэхлэй ойртон ирвэл өргөө гэр байсан газраас нь үнэг чоно гарч гүйгээд, сүм байсан газраас нь хэрээ шувуун нисэн гарч байна гэнэ.

Гэр байсан газраа буухад хараач тооно нь хамхарч унааад хогшил юмс нь ундуй сундуй болсон байв. Мэхлэй миний эцэг эх надад ямар нэг юм үлдээсэн л байх ёстой, унд хоол, бичиг захидал юу байх билээ хэмээн хайж байгаад голомтны тулганы (болтолго) хөл дор, үнсэн дундаас богцтой бор ирэгний мах олов. Түүнийг амсваас үхрийн хатсан аргал мэт болжээ. Хатан тулганы өөр нэг хөлийн дороос борви дүүрэн ээжийнх нь хөхний сүү гарав. Ууваас ус шиг болсон байлаа. Ноён тулганы өөр нэг хөлний дороос шарласан хайрцагтай захидал олов. Захидалд:

“Гунан хүү чамайг явснаас 7 хоногийн дараа 10 түмэн алагчууд адуутай, 20 түмэн хул шаргал адуу чинь буцаж ирсэн. Дараа 7 хоногт нар мандах зүүн зүгээс

Эрээн морь эрчилж хүршгүй,
Элээ шувуу нисэж хүршгүй,
Туурайт морин давхиж хүршгүй,
Тураг шувуун нисэж хүршгүй
Тийм хол газраас
Талбиун цэнхэр нүдтэй
Тунжир мөнгөн хоншоортой
Эрээн цоохор шонхор шувуу
Торгор өрөөл талтай
Өрвөс гэсэн өрвөлгөтэй
Өлөн манхан толгойтой
Туулин гардийн дэвэлгэтэй,
Бэлхүүсээр нарийнхан
Эгц арван хоёр сүүлтэй,
Тийм сайхан бүргэд шувуу
Гурван гучид
Гурван жил болоод
Гуйваж хүрэх тийм хол нутагтай ах дүү таван баатар:
Бор цоохор морьтой
Талын элхэн хар,
Хад чулуунаас төрсөн
Хорин таван толгойтой
Хар мангас,
Дөрөнхэй морьтой
Дөчин таван толгойтой
Дөнөн хар мангас,
Гунан саарал морьтой
Гунан хар мангас,
Хоо саарал морьтой
Хорин таван толгойтой
Хотгор хар мангас,
Алаг морьтой
Арван таван толгойтой
Атгар хар мангас хүрч ирээд

Гүн их төрийг олзлоод
Гурвалжин их байшинг балбалаад
Хаан их төрийг олзлоод
Хавтгай их байшинг балбалаад
Хаан, хатан, хамаг албатыг
Хуу хамж аваад явлаа.
Чиний хазаар эмээл,
Хангинах зэр зэвсгийг
Хадат Цэнхэр цагаан уулын агуйд нуусан,
Хаан эцгийн чинь
Хар зандан аягыг
Хавтаст эмээлийн баруун талд тавьсан,
Хатан эхийн чинь
Алтан шар уураг, кэрэс \дурсгал\ -ийг

Хатсан хар борвинд хийж зүүн талд нь тавьсан. Хүү минь, эрүүл энх, алдар цолоо дуудуулан ирээрэй. Биднийг авч явсан ах дүү таван мангас бол дээгүүрээ ниссэн дэвдэг шувууг гаргадаггүй, урдуураа гүйсэн уран гөрөөсийг үлдээдэггүй тийм хүчтэй. Өмнө зүгт ойрхон, умар зүгээс холгүй чиний эцэг эхийг барьж аваад явсан. Эрийн сайн Мэхлэй минь, хүлэг морио эмээллэн биднийг энэ муухай мангасуудаас чөлөөл. Чиний эцэг эх хоёр өвөртөө эрхиэ хийгээд явж байна. Хайртай төрсөн Гунан Настай Мэхлэй минь, бид ийм дайныг үзээгүй. Чиний хаан эцэг, хатан эх чинь 25 жил мангасын гарт байна. Одоо бид дахин 5 жил хүлээнэ. Илүү хүлээх хэрэг гарвал дийлэхгүй болов уу” гэсэн байжээ.

Гунан Мэхлэй энэ захидлыг уншаад хэсэг уйлаад захидлыг өвөртлөн Хангил Ташаа мориндоо мордож эхлээд эмээлээ олохоор явжээ. Эмээл хэрэгсэл нь зэврээгүй, шинэхнээрээ байхыг олоод ихэд баярлан эмээл хазаар, ногт ташуур, нум саадаг зэрэг эр хүний толгой зэвсэгтэй болж “Одоо мангасуудыг дарна” хэмээн эрс шийдмэг бодож эцгийнхээ аяганд эхийнхээ уураг сүүнээс хийж дав даруй гурав уугаад бас дахин нэг уйлжээ.

Хангил Ташаа морь нь хүний хэлээр “Чи сайн эр больё гэвэл санаа сэтгэлээ чанд барь. Чи миний эзнээр төрсөн, харин би чамаас арай түрүүхэн төрсөн. Миний нуруунд эмээлээ тавиагүй байхад би

Хангай газраар давхиагүй
Хар усан дээгүүр харайгаагүй,
Хагд өвс талхалж амжаагүй
Хатуу хүтүүг амсаагүй
Харгис дайсантай тулаагүй,
Хар цусанд минь хатан жад дэвтээгүй билээ.
Хавтай төрсөн Гунан настай Мэхлэй минь
Хар жалганд сууж хархан нүдээ цавчлан уйлж суухын хэрэг юун?
Хайртай эцэг эхээ Хар мангасын гараас авах тухай бодож байна уу?
Таваг шар туруу минь хатуужлаа
Таван хоног ч хүлээх хэрэггүй.
Даруй түргэн мордье” гэжээ. Мэхлэй:
Хүлэг чиний үг үнэн.
Хаан аав, хатан ээжийн алд шар захиаг уншаад
Хар нулимс минь аяндаа урслаа.
Инжир элкэн шиг

Элэг минь аяндаа эгшлээ гэжээ. Ингэж хэлээд Мэхлэй нөгөө агуйдаа орж аяга, сүү хоёроо байранд нь тавиад эргэн гарч ирж эр морио эмээллэн алсын аянд мордохоор цэхэв.

Дөмөг сайхан мориндоо
Дөнжин тэмээн чинээ тээгтэй
Гунжин тэмээн чинээ хээтэй
Хамжаар нэртэй
Хар торгон ногтыг
Хоёр чихийг нь давуулан тааруулаад,
Хүдэр сайхан хүзүүнд нь
Хар торгон туузтай
Хонхот таван мянган шигширгийг зүүжээ.
Хангил Ташаа мориныхоо
Хайрханы нуруу шиг
Зоо сайхан нуруунд нь
Зулзган хангай чинээ
Зандан эмээлээ эмээллэхээр зэхжээ.
Зургаан мянган хонины ноосыг
Зургаан хүнээр эвлүүлж хийсэн
Цэвцгэр тал шиг сайхан тохмыг тохож гэнэ.
Зандан модон бүүрэгтэй,
Зааны ясан хяртай,
Арын хавтас нь агар зандан,
Урд хавтас нь ургаа зандан модоор урласан
Уужим сайхан эмээлээ тавьжээ.
Зүүн талын 65 олом,
Баруун талын мөн тооны жирмийг нийлүүлэн
Жавхайтал нь татаж
Жаран таван алтан шигшрэгийг жингэнүүлэв.
Зэгд модоор зүйж хийсэн
Зэгзгэр малианы их биеийг
Зэс мөнгөөр бүрж,
Зүр гурын арьсаар гогцоо хийж,
Гунш модоор голлож хийсэн
Гол биеийн дотор талыг
Дөчин бухын шириийг сүлжиж гадарлаад
Гучин бухын арьсыг гүрж
Гурван шуудай элсээр дүүргэж хийжээ.
Тэмээн чинээ тэвэг шархал мөнгөөр
Товчийг нь хийсэн
Ихэн үехэн иштэй
Мангит хар малиа гэнэ.
Наран алтан жолоогоо
Ногт юунд нь бэхэлж
Ар болон өмнө хавтаснаас нь
Ариун ганзага юуг нь цацаглуулж,
Наран замба нэртэй модноос
Найгал Хангил морио уяжээ.
Хар хамбан лавшигаа тайлж
Хунгийн улбөөр (өд сөд) хийсэн

Хөвөн сайхан лавшгаа өмсөж
Галууны өдөөр хийсэн
Хөнгөн сайхан лавшгаа өмсөж
Элгэн талыг хар торгоор,
Ар талыг нь хөх торгоор хийсэн
Эвтэй сайхан цамцаа өмсөж
Давхарлаж дээр нь
Далан товчтой
Дардгай цагаан элгэвчтэй
Даамай хуягаа өмсөж,
Тонгорог мэт тохойвчоо зүүж,
Толь дөрвөн халхавчаа
Тун чийрэг ар, өвөртөө асаажээ.
Гучин гурван луу сийлсэн
Гэрэлт өдөртөө нар,
Гэгээн шөнөдөө сар мэт цацарсан
Гялгар цагаан дуулгаа өмсөж
Өмнө талын халхавчаа сөхөөд
Оройд нь хархираагаа (киргизүүд шар шувууны өд зүүдэг) бэхлэхэд
Өрвөлзсөн гал асах мэт харагдана.
Гурван мянган хадаастай
Ган дуулгаа ийнхүү өмсчээ.
Зуун бухын зооны арьсаар
Зүйлгүй хийсэн
Зүлэгт Ховдын гол шиг
Өргөн улаан шалварыг өмсөж
Зургаан бухын арьсаар хийсэн
Өлкө тэлээгээ бэхлэн татаж
Түмэн цэрэг ширж хийсэн
Түүхий ширэн гутлаа углаж гэнэ.
Тэгээд ар биендээ сум саадгаа
Арын харгай мэт асаагаад
Тэнхээрт бахим гартаа
Түүхий улаан гилбэрт
Зуун алд жадаа барьжээ.
Цэгц алтан жолоогоо эмхлээд
Цул мөнгөн дөрөөндөө дөрөөлөөд
Таван сур дөрөөвчөө дөрөөвчлөөд
Баруун гартаа Мангит хар малиагаа бариад
Зүүн зүгийг чиглэн мордож гэнэ.
Арван тавны сар
Агаар тэнгэрт мандсан мэт
Атар газрын цэцэг
Алаглан ганхалзах мэт
Эрийн сайн Мэхлэй
Эрчлэн давхиж
Хангил Ташаа морь нь
Хорин хөлтэй мэт жороолон
Давирах чөлөө өгөлгүй
Давхин давхин явжээ.

Хангил Ташаа морь
Ухун даваагаар
Ухасхийн давж
Уйтан даваагаар
Уйдах завгүй гарч
Толгой дээгүүр,
Цээж тэнэгэр жолоолон
Өргөн цагаан цээжинд нь
Шингэн хөөс цацарч,
Урт сайн дэл нь
Салхины аясаар намирч,
Хөл нь тэнийж
Чих нь соотойн давхижээ.
Шил сайхан хүзүү нь
Уулын нуруу шиг гэвийж,
Гуна, дөнөн настай
Гур зүр, ботго, тором
Гүйдэн тоглосон ч болохоор ажээ.
Хөхөл сайхан үс нь
Хөх тэнгэр тулам хээнцэрлэнэ.
Өндөр уулыг давж
Өргөн говийг гатлан
Найман хар говийг өнгөрч
Нажир хан уулыг хярлан
Албин цагаан говийг туулан
Арслан цагаан ууланд гарав.
Тэр морины гишгэдэлд нь
Томбогор чулуу бутран
Туурай хар уланд нь
Дэлгэсэн алга мэт тэгшрэн
Тургилахад нь
Төгрөг зандан тасран унаж,
Эзнийх нь саадагны суманд
Исгэрэх салхи шуугин
Газрын тоосыг
Тэнгэрт хадаан хатируулан явжээ.
Хангил ташаа морь нь
Дөчин цагаан шүдээ тас зууж,
Ганзага цацгаа хангинуулан
Дөрвөн туурайнаас нь оч бутарч
Дэл үс нь дэлхий бүрхэх мэт сэвэлзэн,
Алтан туурайных нь тачигнах чимээ
Алс холд дээр, доод тивд сонсогдоно.

Мэхлэй тавин таван жил хайртай эцгээ харсангүй. Ингэж явсаар таван жилийн газрыг зорин таван хар мангасын нутагт ойртов. Тэр мориндоо хандаж “Би чамайг ийм их хүчтэй гэж мэдсэнгүй. Жинхэнэ итгэлтэй хань байна даа” гэжээ. Ингэхэд морь нь улам хүч орон хурдалжээ.

Задын чулуу барьж салхи үүсгэн түүнтэй зэрэгцэн урагш ахив. Хангил Ташаа морь нь хурдаа хагас өдрөөр нэмжээ. Тэр гайхалтай хүлгийн туурайн чимээг Мангасууд сонсоод хоорондоо “Арын наран шингэх зүгээс дөрвөн туурайн чимээ гарч

байна. Биднийг чиглэн ирж явах шиг байна. Мэхлэй нутаг улсаа гэж ирж байгаа нь энэ юм болов уу. Өмнөөс нь очиж хилийн дээс давуулалгүй тулан байлдая” гэжээ. Ингээд тэд мордов.

Хангил Ташаа морь нь “Надад зөн оров. Бидний өмнөөс Мангасууд тосон ирж яваа шиг байна” гэжээ. Мэхлэй “Тэд ирж байвал надад сайн хэрэг. Тэднийг хайх хэрэг гарсангүй, өөрсдөө ирдэг... Чи давхихын сайнаар давхи, би хяргаад өгье” гэжээ. Ингээд морь нь ч ухасхийжээ.

Мэхлэй баатар далан мянган хүний толгойг таслах толь мэт гялалзсан далан алд жадаа ташаа юундаа долоон удаа арчаад авав.

Ар хангай уулын орой дээр
Арван таван толгойтой
Арзгар мангас тосож байлаа.

Баатар эрийн барааг хараад өвдөг хөл нь чичрээд арван таван толгой нь салгалжээ. Мэхлэй 9 толгойг нь тэр дор нь тасалж 5 толгойгоор нь зүлд хийж зүсээд уул давуулан чулуу мэт тараан шиджээ.

Дахин нэг жил явав.
Хойт Хангайн орой дээр
Хоо хул морьтой
Хорин таван толгойтой
Хотгор мангас тосож ирэв.
Тоосон багана босож ирэв.
Хангил морьт Мэхлэй
Хорин толгойг нь
Хоромхон зуур таслаад
Таваар нь зүлд хийгээд
Хул морийг нь
Хорин хэсэг хувааж
Ар хангайг давуулан
Араар нэг тарааж хаяжээ.
Дахин нэг жил явжээ.
Гурвалжин хангайн оройд
Гуйвгар эгц тоос татаж
Гунан хул морьтой
Гучин таван толгойтой
Хар мангас тосон ирэв.
Хангил морьтой Мэхлэй баатар
Бүх толгойг нь нэг цавчилтаар тасалж
Таван толгойгоор нь зүлд хийгээд
Гучин хэсэг болгон унасан морийг нь цавчаад
Гүрвэлжин хангайгаар тарааж хаяжээ.
Дахин нэг жилийн зайг туулж байтал
Дөрвөлжин хангайн оройд
Тун эгц тоосон багана татаж
Дөнөн хул морьтой
Дөчин таван толгойтой
Дөрөнхэй хар мангас хүрч иржээ.
Дөчин толгойг нь нэг цавчаад тасалж
Таван толгойгоор нь зүлд хийгээд
Дөнөн хул морийг нь
Дөчин хэсэг тасалж

Дөрвөлжин хангайд тараан шиджээ.
Мэхлэй баатар тэдний
Улаан цусыг ууж,
Улайх махнаас нь амссангүй
Урагшлан явж гэнэ.
Хангил Ташаа морь нь
Харгис мангасын цусанд будагдан
Хар улаан зүстэй болжээ.
Дахин нэг жил явж байтал
Данагар хар уулын орой дээр
Дагнан хүрэн-шар морьтой,
Ерэн есөн толгойтой
Идэр хар мангас зогсож байгаа нь харагдав.
Мэхлэй баатар
Мэндлэлгүй хүрч

Мэт сэлмээрээ гурван хэсэг цавчсан боловч сэлэм нь даахгүй байжээ. Тэгэхээр нь зуун алдын жадаа цээжинд нь тулган чичихэд нэг алхам хойшлов.

Идэр хар мангас хар хүрэн илдээ сугалж Мэхлэйг морьтой нь тэг дундуур нь тас цавчив гэнэ. Мэхлэй “Ха, ха” хэмээн инээхэд дахин бүтэн болжээ. Тэр хоёр илд сэлмээр бүтэн жил цавчилдан бие биенээ хэн нь ч дийлсэнгүй гэнэ. Ингээд тэд “Нэг жил тэмцэлдлээ. Тэнцүү юм байна. Одоо зэвсгийн хүчээр биш эцэг эхийн хайрласан эрийн чадлаа үзье” гэж хэлэлцжээ. Ингээд мориноосоо бууж сэлэм жадаа шидэж, хуяг дуулгаа тайлаад зөвхөн өмдтэйгээ барилцаж авчээ.

Мэхлэй зуун бухын арьсан өмдөө, Хар мангас арван мянган бухын арьсаар оёсон өмдөө янзлаад үзэлцжээ. Тэд нүцгэн гараараа сондуул алгадсан мэт бие нь улаан хүрэн болж шуурга мэт мөрөөрөө түлхэлцэж бие биений арьсыг хуулалцан, мах булчингаа тасдаж гэнэ. Тэднийг амьсгаагаа авахад нь Алтан дэлхий “аах” хэмээн алтан уураа гаргаж, амьсгалаа гаргахад нь “оох” хэмээн оройн модод найгаж байна гэнэ.

Баатарын зүрхэн дэх хилэн нь шазлан буцалж гартаа чулуу атгахад арван хурууныг завсараар нь шүүс дуслах мэт. Тэд

Чийгтэй газрыг хуурай болтол,
Чулуутай уулыг тал мэт тэгшилж,
Модтой газрыг халзан болтол

Хадтай газрыг чулуу болтол барилджээ. Ингэж 15 өдөр барилдаад бас л хэн хэнийх нь бие халсангүй. Дахин хорин өдөр барилдаад хэн хэнийхээ барьцыг тавилцсангүй.

Хөлс нь Ховдын гол мэт урсаж
Хөх мах нь уул мэт товойн хөөж
99 толгойтой Идэр хар мангасын хүч нэмэгдэж
Гунан настай Мэхлэйн хүч барагдаж байжээ.

99 толгойтой Идэр хар мангас Мэхлэйг шүүрч аваад ардаа ачин хатуу газар шиджээ. Мэхлэй хөл дээрээ босоо бугаад эргэж мангасыг барьж аваад толгойгоор нь бүсэлхий хүртлээ шигдтэл газар руу шийджээ.

Мангасын хар хүч нь хар чулуу мэт орж босоод ирэв. Хангил Ташаа морь нь 71 хувилгаан шидтэй төрсөн юм санжээ. Нэг хувилгаанаа гаргаж Хар мангасын морин дээр очиж хүний арьсан жолоог нь таслаж аваад Мэхлэйд ойртон очоод “Мангас хүчтэй юм байна. Энэ янзаар хэзээ ч дийлэхгүй. Үхэл нь хол байна. Эхлээд үүгээр түүнийг хүл, дараа нь түүний сүнсийг хай” гэж шивнэжээ. Мэхлэй тасархай цулбуурыг авч гогцоо хийж тавиад мангас хөлөө түүнд хиймэгц татаж унагаан хүлж орхижээ.

Мангасыг баглангуут морь нь эмээлээ хөглөрүүлэн эзнийхээ сүнсэнд аюул учрах нь гэдгийг хэлэхээр зүүн тийш давхижээ. Хангил ч эмээлээ шидэж орхиод араас нь хөөж одов.

Мангасын морь зөгий болж хувирахад Хангил тэмээлзгэнэ (*тэгнүүр, дамнуурга libellula*. Дөрвөдөөр тэмээжиргэнэ, халхчууд Алтан сум гэнэ) болж гэнэ.

Мангасын морь шүлс болон хувирахад хүрсэн өвс нь шатаж байжээ. Хангил Ташаа морь Гучин гурван хурмастаас тусламж эрж мангасын морийг устгаад өгөөч гэж хүсэхэд хурмаст аянга буулгад түүнийг устгажээ.

Мэхлэй хуяг дуулгаа өмсөж, мориныхоо шанаанд хадаг зүүж өгөв. Тэгээд мориндоо гурвантаа мөргөж “Мангасын сүнс хол байна уу” гэж асуув. Морь нь “Зүүн өмнө зүгт Хорон далай, Шүү далай, Давсан далай гэсэн ийм гурван далай байна. Сүүлийн далайн дунд мөсөн уул байна. Тэнд хүрэн байшин, зэс байшин хоёр бий. Түүний дотор гунан хар үхэр бий. Гунан хар үхэрт алтан, мөнгөн хоёр хайрцаг бий. Хайрцаг бүрд 12 болжуухай бий. Тэднийг цусыг нь гаргалгүй алах хэрэгтэй. Тэгэхгүй бол нэг болжуухайнаас түмэн мангас гарна” гэжээ. Мэхлэй морио унаад зүүн зүгийг тэмцэн явжээ.

(Цаашид үйл явдал Ханги Ташаа морины явдлыг Мангасын нутаг руу явсан шигээр өгүүлсэн).

Мэхлэй таван жил яваад Хорон шүү далайд хүрч 99 шившлэг шившиж их зад үүсгэжээ. Шуурга дэгдэж хүйтрэн далай мөсөөр хучигджээ. Мэхлэй түүгээр явж далайн дундах нүүрс мэт хар мөсөн толгойд хүрчээ. Тэнд цонх, хаалгагүй зэсэн болон ширмэн хоёр байшинд хүрчээ.

Мэхлэй байшингуудыг юугаар эвдлэх билээ гэж бодож байгаад дахин их зад үүсгэтэл аягын чинээ мөндөр бууж төмөр байшинг эвдлэв. Дотроос нь дөрвөн хар бух гарч иржээ. Тэдгээрийг барьж аваад гэдсийг нь хагалтал хайрцагнууд унаж таг нь нээгдэж дотроос нь болжуухайнууд нисэн гарч далавчаа дэвэн жиргэж гарчээ. Мэхлэй болжуухайнуудын дуунд нь согтож төрөлх нутаг, эцэг эх, гэр бүл нь санагдаж эхэлжээ. Ингэмэгц 12 болжуухай нь 12 зүгт нисэн оджээ.

Мэхлэй гэнэт сэрж дахиад л их зад барьж долоон өдөр хүйтрүүлэхэд тэнгэр хар улаан болж, нар зөвхөн Мэхлэйн эмээлийн өмнө, хойно бүүргэнд нь нуугдаж харин ертөнцийн бүхий л шувууд эмээлийн хойно өмнө нь цугларч хөлдөхгүй болов. Харин 12 болжуухай л алга байлаа. Мэхлэй дахин 7 хоног хүйтнийг үргэлжлүүлэв. Хан гарьд шувуу хөлдөх шахан нисэж ирээд саадаг дээр нь сууж бүлээцэв гэнэ. Харин түүний далавчин дор 12 болжуухай нуугдан дулаацаж байжээ. Мэхлэй тэднийг олж аваад эмээл дороо хийж байгаад хэсэг давхисанд үхэв. Дараа нь зуун алд гүнзгий хар там ухаж түүнд далдлав гэнэ. Тэгээд Гучин гурван Хурмастад мөргөн залбирч нүхэнд байгаа 12 шулмасыг дарж өгөөч гэж хүсчээ. Хурмаст ч аянгаа буулгаж гэнэ.

Дараа нь байгаль цаг уур таатай сайхан болж бороо орж Мангасын сүнсийг дарсан газар Аршаан нуур тогтжээ. Мэхлэй мориндоо мордон давхин оджээ (Энэ хэсэгт морины давхилтыг мөн давтан хэлсэн).

Мэхлэй Мангасыг орхисон газраа 15 жилийн дараа очиход мангас үхсэн боловч бие нь хөрөөгүй байжээ. Тэгэхээр нь талын чинээ их гал түлж мангасын биеийг үнэг шинжих үнэр ч үгүй болтол шатаажээ. Үнсийг слахинд хийсгэжээ.

Мэхлэй Мангасын нутагт ирж ямар нэг зүйл тохиолдохоос сэрэмжилж борвиороо бор эсгий, шагайгаараа шар эсгий цувуулсан хавчаахай нумтай хожгор муу хүү болж, морио хамуутай хар даага болгон хувиргаж гэнэ. Нусан жур хүү болоод Мангасын нутаг хүрч ирэхэд улаан бух унасан нэг хөгшин буман үхэр туугаад явж байжээ. Тэр үхрүүдийн нэг эвэр нь дээшээ, нөгөө эвэр нь доошоо ургасан байх юм гэнэ. Хөгшин Мэхлэйгээс “Нүдэнтээ галтай, нүүртээ цогтой хүү чи хэний хэн гэгч вэ, Хэт нутаг хаана вэ, Хэрэг зориг юунд вэ?” гэж асуужээ.

Мэхлэй “Нар жаргах зүгт нутагтай Гарди Церби хааны тэмээчин хүү байна. Салхи шуурга дэгдээд тэмээгээ алдаж тэнэж төөрсөөд энд ирлээ” гэжээ. Хөгшин “Ямар тэмдэгтэй тэмээд вэ?” гэж лавлав. “Хамар, хошууг нь цоолоогүй, төд гэх тоогүй, хар хүрэн тэмээнүүд юмаа. 99 жил хайгаад олоогүй байна” гэвэл “Чи нар жаргах нутгаас ирсэн хэрэг үү?” гэж асуугаад “Мэхлэй гэдгийн тухай сонсоогүй биз. Тэр Мангасуудыг дийлсэн болов уу” гэжээ. Мэхлэй “Та өөрөө хэн гэгч вэ?” гэжээ. Өвгөн “Би түүний эцэг нь байгаа юм аа. Намайг мангасууд олзолж авчраад үхэр хариулагч болгосон юм. Би хүүдээ захидал бичиж 5 жилийн дотор ирээрэй гэсэн юм. Хэрэв тэр ирэхгүй бол би чөлөөлөгдөхгүй. Олон жил өнгөрлөө. Нас минь хөгширч байна. Хийдэг ажил минь хүнд” гэжээ. Мэхлэй “Би хэдийгээр хожгор муу хүү боловч Мэхлэй Мангасыг дараад наашаа ирж яваа гэж сонссон шүү. Өнөөдөр эс бол маргааш өглөө ирэх байх. Хараарай” гэжээ. “Ямар сайхан үгтэй хүү вэ, чи. Манайд очиж ууж идэж амар, морийг чинь ч гэжээ” гэжээ. Тэгээд тэр өвгөн өөрийн гэр гэж нэг муу өл хар хатгуур гэрийг заажээ.

Мэхлэй тэр урцанд орвол ширэлдсэн үстэй, цөөрсөн шүдтэй нэг хөгшин байна гэнэ. Тэр “Нүдэндээ галтай, нүүрэндээ цогтой хүү чи хаанаас хаашаа явж байна даа? Чамайг хараад зүрх минь дэлсэж, сарьсан хөх минь саамших шиг болох чинь. Юун хүүхэд вэ” гэжээ (Мэхлэй тэр хоёрын дунд өвгөнтэй ярьсан яриа өрнөнө). Хөгшин эмгэн “Мэхлэй гэдгийн тухай сонссон юм байна уу?” гэж Мэхлэй “Сонсоон. Таван жилийн өмнө Мэхлэй баатар Мангасыг дарж удахгүй ирнэ гэссэн шүү” гэжээ. Хөгшин хүүд цай чанаж өгөөд “Бид түүнийг дахин хоёр гурав хоног хүлээгээд үхнэ. Одоо бидний нар гарах нь” гэжээ. Хүү хар зандан аягандаа цай уух зуур сэмхэн уйлж байжээ. Тэгтэл үхэрчин өвгөн ирж “Одоо чамайг сайхан хооллоно. Дуртай үхрээ сонгоод ид” гэжээ.

Мэхлэй гарч үхэр сүргийн дундаас өвгөний унаж явсан түнтгэр улаан үхрийг алж гурав тоншоод унагааж гурав зүсээд мах арьсыг нь салгаж, цэвэрлээд махыг нь ширэнд нь боож, толгойг нь урцанд барьж оржээ. Өвгөн түүнийг хараад уйлж “Энэ миний хамгийн хайртай үхэр байсан юм. Хамгийн хурдан, хамгийн зөөлөн явдалтай, хөгшин би үүгээр нь үхрээ хариулдаг юмсан. Одоо би үхрээ хариулж дийлэхгүй боллоо. Мангас намайг алах байх” гэжээ. Гунан настай Мэхлэй “Та чинь хүүгийнхээ төлөө харамсаагүй мөртөө үхрийн төлөө уйлж байх чинь...” гэжээ. Ингээд махыг чанаж хуваажээ. Өвгөн, эмгэнд хамгийн зөөлнийг өгч, өөртөө хамгийн хатууг үлдээж том ясыг нь амаараа тургиж, бага ясыг хамраараа гаргаж иджээ.

Ингээд тэнд хонож Мэхлэй өвгөнөөс “Мангаст үр хүүхэд, эгч дүү бий юу. Би явж Мэхлэй ирж яваа гэж сануулах юмсан” гэжээ. Хөгшин “Мангаст эхнэрээс нь өөр юу ч байхгүй. Гэвч эхнэр нь тун зальтай. Хүний бодож санаж байгаа мэддэг юм. Хүний толгой дээрх үсийг малгайг нь авалгүй тоолч чаддаг увидастай” гэжээ. Мэхлэй Хангил морио унаад тэр чигээрээ Мангасын гэрт очжээ.

Мангасынд орвол таван эхнэр нь шатар тоглоод сууж байжээ. Тэд “Хэт нутаг хаана вэ? Хэрэг зориг юунд вэ” гэж асуув. Мэхлэй эцэг эхдээ хэлсэн шиг хариулав гэнэ. Том эхнэр нь “Чи баруун зүгийн хүн байна. Хар Мангас, Мэхлэй хоёрыг хараагүй биз? Хэн нь дийлсэн бол?” гэжээ. “Эрт цагт би Мэхлэй Хар Хурмугчныг ялж хүүрийг нь шатааж үнс болгоод цацсан гэж л сонссон” гэжээ.

Мангасын эхнэрүүд баярлаж зааны арьсаар хийсэн зандан модон бүлүүртэй архаднаасаа айраг хийж өгчээ. Тэгээд “Баян айлын айрагнаас 77 аяга уу, үлдсэн нь арвижих болтугай” гэжээ. Мэхлэй айргийг нь бүгдийг нь уучихжээ.

Эхнэрүүд их гайхаж “Энэ хожгор хүү мөртөө баатар эр шиг уух чинь” гэлцжээ. Мэхлэй баатрын хүчийг нь мэдэж байна гэж болоод хүчээ мориндоо шилжүүлжээ. Нөгөө айхавтар эхнэр хүчийг нь дагаж моринд нь очив. Тэр эхнэр илүү сайн мэдэх учир Мэхлэй хүчээ дахин өөртөө шингээв. Дараа нь тэр “Амар сайхан амьдраарай.

Гурван бүтэн, нэг хагас өдөр хүлээж байгаарай. Би тэмээгээ хайж байгаад ирнэ” гээд явжээ.

Тэр Долоон гол дээр ирж мөн биедээ ороод Хангил мориноосоо “Хэнээс нь болгоомжилмоор байна?” гэж асуужээ. Хангил морь “Энэ таван эхнэрийн нэг нь жирэмсэн юм байна. Нэг сартай хүү байна. Түүнийг л даруй устгах хэрэгтэй. Хэрэв тэр хоёр сартай болбол чи бидэнд байтугай хэнд ч дийлдэхгүй ороолон болно” гэжээ.

Мэхлэй өндөр уулын орой дээр гараад “Миний албат иргэдээ. Би таван Мангасыг устгаж ард түмнээ чөлөөлөө. Эх нутагтаа буцацгаая” гэж хашгирчээ. Ард түмэн баяр хөөр болж хувцастай, хувцасгүй гарч ирцгээн цугларч гэнэ.

Баатар Мэхлэй мангасын таван гэрт нь хүрч очин жадаараа гэрийг нь уруу харуулан хаялж гэнэ. Эхнэрүүд нь хашгиралдан “Энэ чинь юу болж байна аа? Бидэнд хөлөөрөө гүйдэг бүхнийг урдуураа гаргадаггүй, жигүүрээрээ ниссэн бүгдийг дээгүүрээ гаргадаггүй Хар мангас нөхрүүд минь бий шүү” гэжээ. Мэхлэй “Таван Мангасыг алсан Мэхлэй гэдэг би байна. Тэдний махыг нь идэж, цусыг нь уусан” гэжээ. Ингэж хэлээд эхнээс нь аваад гэдсийг нь жадаараа зүсэн явсаар тав дахь жирэмсэн эхнэрийг үлдээж гэдэснээс нь юу гарахыг хүлээж хүлж орхижээ. Тэгээд эцэг эх дээрээ ирж ээжийнхээ мээмийг хөхөж аваад эцгийнхээ баруун, эхийнхээ зүүн гараас хөтлөн гоёмсог сайхан тэргэнд суулган өөрийн ард иргэдээ дагуулан эх нутаг руугаа явжээ. Мангасын ард олон, адуу малыг ч өлөгчин нохой үлдээлгүй тууж гэнэ. Нутаг дээр нь зөвхөн хэрээ шаазгай, үнэг тэргүүтэн үлдэж өвс нь гандаж мод нь үхэж ус нь булингартаж ус нуур нь ширгэсэн байлаа.

95 толгойтой Идэр хар мангасын хүлсэн эхнэрийг мухар хар даагатай холбож уясан байжээ. Даага урагш ухасхийж Мангасын эхнэрийг гишгэлж орхитол хөл дороос нь нэг сартай хүү гараад гүйжээ. Тэр хүү Мэхлэйн морины цулбуураас барьж морийг нь чангаан тогтоов. Мэхлэй түүнийг алах гэснээ “Нэг сартай хүүг юунд алах билээ? Жолоогоо авах минь” гээд толгой руу нь гурав ташуурдсан боловч цулбуураас нь атгаад тавихгүй байжээ.

Хангил морь нь “Ай, Мэхлэй минь энэ амьтныг гэдсэнд нь үгүй хий гэж хэлсэн биш үү? Түүний толгойд гурван алд шар эрээн могой бий. Үлдээвэл чамд төдийгүй Гучин гурван Хурмастад хортой болно” гэжээ. Тэгэхээр нь Мэхлэй илдээ сугалан Мангасын хүүг гурав цавчин гурван хэсэг болготол шар эрээн могой гарч иржээ. Хангил морь туурайгаараа мангасын хүүг давтан давтан гишгээд могойн үлдэгдлийг залгижээ. Энэ цаашид хэрэг болно гэж хэлжээ.

Гунан Мэхлэйн нохойнууд Мангасын хүүгийн үлдэгдлийг тасчиж, хэрээ тоншиж иджээ. Мэхлэйн эцгийн 9 муж хошуу, мангасын 5 хошуу цөмөөрөө 95 жил Мэхлэйн удирдлагаар явсаар Хангайн өндөр уулыг давж нутгаа харжээ.

Хоёр настай түүний дүү гурван их баатартай тулалдан ард түмнээ хамгаалан хашгиран тэмцэлдэж байх юм гэнэ. Мэхлэй түүний хэлэх үгийг сонсвол “Галын дунд сэрүүн үгүй, орчлонгийн дунд амар үгүй. Хаан аав, хатан ээжийн нутаг хаана вэ, Мэхлэй ах хаана байна вэ? Гурван их баатар над руу довтоллоо” гэж байна гэнэ. Ингэж хашгираад уйлаад байжээ.

Мэхлэй түүнд уулан дээрээс хариу хашгирав. Дүү нь баярлаж Хайван хар хүрэм гэдэг баатрыг дийлжээ. Бусад хоёр нь айсандаа зугтахдаа Мэхлэйн зүг иржээ. Мэхлэй тэднийг угтаж очоод үгүй хийжээ. Хоёр настай хүү мордож яваад гурван баатрын нутаг орныг олзлон иржээ.

Ингээд Мэхлэй баатар хар Хурмугчны арав, Мангасын тав, Хүйтэн зэвийн 9, Хайван хар хүрэм, түүний дүү нарын 3 муж хошууг цуглуулан Алтай нутагтаа байрлуулан өнчин ядууг баянд хүргэж, өлөгчин нохойг эзэнтэй болгожээ.

Хүйтэн зэвийн хүү Цагаан далай өргөөний суурь, тугийг Мэхлэйг ирэхээс өмнө байгуулсан байсанд өөрийн эцэг эхээ оруулан ерөөл тавиад хүүгийн эхийг Цагаан

далай өргөөний баруун талд өөрийн гэртээ оруулжээ. Сүрэг малаа хоёр хуваан хагасыг нь хоёр настай хүү, эх хоёрт өгөв. Өөрийн сүргээ дөрвөн хар уулын бэлээр талд бэлчээжээ.

Мэхлэйн мал сүрэг Гурван хар ууланд явах болж онгон хөх тэнгэрийн сахиусанд ороо таван хөх морийг сэтэрлээд тавив гэнэ. Өөрийн улсдаа найман хурал хуруулжээ. Хүлэг морио уядаг хоёр зандан мод нь дахин ургаж цэцэрлээд өвс ногоо нь сэргэж, шувууд нь хуран чуулаад сүү цагаа нь дэлгэрчээ.

Хангил морьтой Мэхлэй, хоёр настай дүүтэйгээ хоёул эмээлээ авч хүлэг морьдоо ижил сүрэгт нь тавив гэнэ. Ард олноо цуглуулан айраг дарсаа сөгнөн найрын дээдийг хийжээ.

Мэхлэй зүүн мөрөндөө шар шоохор лимбийг тавьж улаан уруулаа салгалгүй уяруун сайхан үлээж, зургаан хурууг наадуулан 12 айдам, 60 жаргал, 82 шашдирыг тасралтгүй дуулж гэнэ. Хөгшдийн сахлаас дарс дусалж, залуусын арван хуруунаас нь тос гоожиж найрлав гэнэ.

70 хүн дамжилж даадаггүй аяганд айраг дарсыг сөгнөж найман настнаас эхлээд 80 настангууд амсаж ууж гэнэ. Задьтай улаан цайг хүрэн зандан домбонд уудалж амтат цагаан арвайн гурилыг алтан багварт нь хийж амтлаг шар тосыг алтан халбагаар хутган эцэг эх, ахмад настан, аугаа хүчтэнгүүдэд барьжээ. Хөхтэй улаан цайг өвгөд хөгшдөд, аагтай улаан цайг авгай хүүхдэд аягалахад хөлсөө гарган ууж гэнэ. 80 өдөр найрлаад 95 өдөр хөөрлөн үргэлжилжээ.

Мэхлэй хоёр настай дүүдээ “Ээждээ болон төрөл садандаа дарс барь” гэжээ. Дараа нь “энэ хүүд нэр хайрлая” гэжээ. Ингээд хурсан олноос хүүд нэр хайрлаж мал хөрөнгө, албат иргэн өгнө үү, гэжээ.

Хэн ч дуугарсангүй байтал гагц баруун талд суусан адууч Аг сахалын хүү Алтач мэргэн “Би сайхан нэр өгье” гэжээ. Далан хүн дамжилж даадаггүй далгай цагаан аяганд айраг хийж барихад тэр “Хоёр настай хүү чи, алдалгүй сонсож бай.

Хоёр даландаа далан луугийн хүч оршоосон,
Хосгүй бүсэлхийдээ далан Хан гарьдийн хүчтэй,
Цээжиндээ аргатай, арван хуруу нь хортой төржээ.
Атаатныг сөгтгөх,
Айлт хүмүүсийг сөхрүүлэх хүчтэй.
Далан жадаар хатгаж байвч
Дальдрахгүй зоригтой
Алс хол явлаа ч
Алзахгүй туулах
Барьсан тугаа алдахгүй,
Бүсэлхийд нь далан алдын жад мөлтрөнө.
Дайны үед хэн нэг цавчвал
Дахин ургаж босох
Даамай баатар сайн эр болоорой.
Магнай дээр чинь Махагал оршиг
Орой дээр чинь Очирваань оршиг
Цус чинь бүү урсаг
Яс чинь бүү цайраг.
Хэвтэй төрсөн
Харын хар Галзан үрээтэй
Хавхан шүдэн хайрт хар Хөхөл гээ” гэжээ.

Аг сахал адуучийн хүү ингэж хэлжээ. Хаан аав, хатан эх, Мэхлэй, бүгдээрээ “Тэр бэлгээр болтгой” гэж ерөөв.

Хүүгийн мал сүрэг, албат иргэдийг хоёр хуваагаад нэг хэсгийг нь алдар нэр хайрласан адуучийн хүүд өгч засаг гэж дуудах болов.

Мэхлэй өөрийн эцэг эх, ард олондоо хандаж

Далан хоног найрлаж

Ерэн таван өдөр хөөрлөө.

Эцэг та уургаа барьсангүй,

Эх та зүүгээ сүвлэсэнгүй

Хүүгийнхээ гэрийн утааг үзэх цаг чинь болоогүй юу? Аль зүгт хэдий хэр явж сүйт хүүхнээ авах билээ” гэж асуужээ. Эцэг эх нь “Чиний үг үнэн” гээд эцэг нь:

Зүүн зүгт, нар мандах зүгт байдаг,

Өдөт шувуу нисэж үл хүрэх

Үст араатан гүйж үл хүрэх тэр газарт

Тотурхай ялгасан хааны

Толь Зандан дагина гэгч бий.

Тэр чиний заяаны хань.

Арван зүгийн эрчүүд

Хорин зүгийн баатармууд

Эрийн гурван толгой мөрий наадаан хийж тэмцэлдээд түүнийг авах юм. Тэдэнтэй мөрий хийж авагтун” гэжээ.

Мэхлэй цагаан сахалт Аг сахал адуучинд хандаж “Миний Хангил Ташаа морийг минь барьж өгнө үү” гэжээ. Аг сахал адуучин хазаарыг нь авч өндөр уулан дээр гарч хазаараар нь даллахад Хангил морь нь хараад толгойгоороо тоглосоор давхиад иржээ.

Агсахал адууч толгой юунд нь тааруулаад өргөн их өргөөний үүдэнд аваад иржээ. Тэгээд тохмыг нь тавьж зандан модноос нь уяж гэнэ.

Хавхан хөхөл хүү ч өөрийн морио мөнчлөн эмээллэж гэнэ. Хөхөл хүү:

Эцгийн гархин хуягийг

Эрдэнийн хайрцгаас гарган

Энхрий Мэхлэй ахдаа хадагтай хамтаар барьж “Би таны морийг бэлтгэж замд чинь хань больё” гэжээ. Мэхлэй “Би ганцаар явж бэр эгчийг чинь авчирна. Харин миний дүү эндээ үлдэж эд мал, гэр ахуйгаа хамгаалж бай” гэжээ. Ингээд Мэхлэй эцэг эхдээ хүж бариад сахиусаа авч гэнэ. Хөхөл хүү дүү нь “Би ахыгаа нутгийн хил хүргээд үдэд эргэн ирнэ” гэж эхдээ хэлэв. Харин Мэхлэйн эцэг эх хол явах гэж буй хүүдээ хандаж “Чи цаг болзоо хэл. Бид хэдийд ирэхийг багцаалж байя” гэжээ. Мэхлэй “Би 25 жилийн дараа эргэн ирнэ. Энэ хугацаандаа эргэж ирэхгүй бол цус минь урсаж, яс минь салхинд цайрсан гэж мэдээрэй” гэжээ.

Ингэхэд түүнийг далан хүн мөрөн дээрээ суулган гэрээс гарч гэнэ. Тэр нэг харайгаад Хангил мориндоо мордож салхи мэт давхихад Хөхөл хүү ч Хар л морио унан араас нь дагалджээ. Тэд мянган хуралд мөргөл хийгээд зүүн зүгийг чиглэн явж. Ингээд долоон жил, долоон сар, долоон өдөр явж нутгийн хилд хүрч ирэв. Хөхөл хүү ахдаа хандан “Ах минь, Бидний газар нутаг ийм өргөн уудам гэж үү?” хэмээн асуухад Мэхлэй “тийм” гэж зөвшөөрч гэнэ. Хөхөл “Та үнэхээр газар дэлхийд цуутай өргөн уудам нутагтай ажээ. Таны алдар яруу юм. Тэр харагдаж байгаа уулыг давтал тантай явдаг болоосой” гэвэл ах нь зөвшөөрч дахин нэг жил хамт явжээ. Ингээд мөнөөх өндөр ууланд хүрч ирээд Мэхлэй дүүгээ буц даа гэвэл Хөхөл “Энэ уулын энгэрт хоноод салья” гэжээ. Дахин нэг жил явж нөгөө уулын энгэр талд хүрч ирээд хоноглож гэнэ. Тэгээд Мэхлэй дүү минь чиний буцах цаг болсон гэвэл Хөхөл дахин “Ах таны үг үнэн. Эндээс манай нутаг хол. Харин Тотухай ялгасаных ойрхон байна. Таны нутаг өргөн уудам болохоор хэн ч зүрхэлж хүрэхгүй байх. Хамт явахыг зөвшөөрөөч дээ. Морийг тань бариад байж чадна. Уралдаан тэмцэлдээн болбол би таныг орлож чадна” гэж гуйв.

Мэхлэй “Холын хүмүүс сонсож, ойрын хүмүүс харж байна. Хүчтэй төрсөн Мэхлэй авгайгаа авах гэж ганцаараа ирээгүй гэж хэлэх болно. Ингэвэл нэрд минь муу. Харин миний дүү гэрээдээ харь” гэжээ. Тэгтэл Хөхөл “Ганцаараа явах хэцүү шүү дээ. Хэн таныг морийг барьж өгөх юм” гэвэл Мэхлэй “Хүн ард чинь ахтай захтай байдаг юм. Хөдөрсөн дээл чинь богино байна” хэмээн зандраад хүнд малиа ташуураа далайжээ. Хөхөл өмнө нь сөхрөөд “Цээж минь өргөн, нуруу минь бат билээ. Дуртай газраа цохь” гэжээ. Мэхлэй ташуураа буулгаж “Гэртээ харь, гүрэн улсаа хамгаал” гэвэл дүү нь “Би яаж хамгаалах билээ? Би барилдаж ч үзээгүй болохоор чадахгүй. Яаж барилдахыг зааж өгөөч” гэжээ. Мэхлэй мориноосоо бууж хувцасаа тайлаад дэвж дэлэн өржээ.

Мэхлэй эхлээд дүүгээ барьж авав. Аажуу тайван байхад харин Хөхөл ширүүн довтолж байсан тул аргагүйн эрхэнд үнэнээсээ барилдахаар өөр аргагүй болов. Тэгтэл Хөхөл дүү нь түүнийг хамж аваад дээр өргөн газарт шиджээ. Мэхлэй арай чамай хөл дээрээ босож амьсгалаа чадан ядан аваад дээлээ өмсөхөөр шүүрэв. Үүний дараа Хөхөл “Та урагшаа явна, харин би арагшаа буцна” гэж хэлээд исгэрэн давхиж гэнэ. Ингээд тэр Мэхлэйн нутгийн хилийг 14 жил бүхэлд нь нэг тойроод эцэг эхтэйгээ золгожээ.

Мэхлэй баатар
Өндөр уулыг давж
Өргөн голыг гаталсаар
Өдөржин шөнөжин давхиж
Найман хүйтэн говийг туулан
Нажир хар уул

Альбин цагаан говь
Арслан цагаан уулыг өнгөрч
Алтан шат даваан дээр гарахад
Хан арзага уулын шовх оройт том хад харагджээ. Тэр давааг давахын тулд хавцал дундуур гурван өдөр, гурван шөнө морио хөтлөн явсаар аман дээр нь гарч иржээ. Тэгтэл

Товлож яваа зам дээр нь
Таван тохой хүзүүтэй
Арван таван алд урт
Хөдөөгийн хөх загал чоно гарч ирээд
Дөчин цагаан шүдээ ярзалзуулж
Дөрвөн төмөр тавагнаасаа оч бутрааж
Саарал үсээ арвайлган
Сүүл юугаа агсан зогсож гэнэ.

Мэхлэй “Хөөе чи, замаас зайл” гээж хашгираад хар цалмаараа цаламдаад чоныг гурвантаа ташуурдаж гэнэ. Тэгтэл Мэхлэйн гар өвдсөнөөс бус чоно яасан ч үгүй. Тэгэхээр нь зуун алдын жадаараа чичихэд огло үсэрч гэнэ. Сэлмээрээ сэлэмдэхэд бас л үсрэв. Чоно хавцлын амны ойр очоод Мэхлэй рүү дайрав. Мэхлэй урагш ч үгүй, арагш ч үгүй хөдлөх аргагүй болж сэлмээрээ, жадаараа хатгасан боловч чоно яах ч үгүй байлаа.

Ийм байдлаар гурван өдөр чонотой тэмцэлдэж эцэст нь морио цулбуураараа тушаад зэвсгээ хаяж улаан гараараа тулав. Чоно Мэхлэйн махыг хүү татан, баруун, зүүн мөрний арьснаас аягын чинээ тасчин хаясаар уул овоо мэт овоорч цус нөж нь гол болон урсаж гэнэ.

Устай газрыг сайр болтол
Усгүй газрыг булагтай болтол
Уулыг тал болтол
Талыг там болтол

Авсан, гаргасан амьсгал нь
Агаараар дүүрч
Араатан амьтан
Тураг гөрөөс,
Тархай шувуу
Төөрч тэнэн
Идэш хоолоо олохгүй болжээ.
Таван жил
Таг барьцалдан үзэлцэж гэнэ.

Лусын хаан (усны эзэн) гэнэт харанхуй бүрэнхий болж нар сар харагдахгүй болоход нь ихэд гайхаж “Хоёр хувилгаан тэмцэлдээд тэнгэр нурааснаас гарцаагүй боллоо” хэмээгээд Гучин гурван номт тэнгэрт хандан “Хоёр баатар-хувилгаан тэмцэлдэж байна юу? Магадгүй бие биенээ танихгүй ах дүү хоёр бизээ. Тэгвэл нэгийг нь дийлүүлсэн нь дээр буй заа” хэмээсэн утгатай захидал бичжээ. Тэнгэр Лусын хааны захидлыг аваад өөрийн түүхэндээ үзвэл “Хүйтэн Зэв, Хүйтэн Арслан ба Гурван настай Мэхлэй гурав ах дүү” гэж гарав. Тэдний нэг нь газар дэлхийд Мэхлэй нэрээр мэндэлсэн юм байжээ. Хүйтэн Арслан гэдэг чонын дүртэй байгаа ахтайгаа тэмцэлдэж, арьс махаа уралцаж байгаа нь тэр юмсанжээ.

Тэнгэр Дээдэх тэнгэрээсээ хэрхэх ёстойг асуувал “тэдэн рүү аянга сум буулга” гэжээ. Тэр сум нь гурван талтай бөгөөд нэг хацар дээр нь “Бид бол та хоёрын эцэг эх байна. Хүйтэн зэв, Хүйтэн Арслан, Мэхлэй та гурав бол бидний гурван хүү юм. Ах дүү та хоёр тэмцэлдэж байна” гэжээ. Нэг нь нөгөөгөө энэ талын уулнаас нөгөө талын уул руу хаялцан тэмцэлдэж байгаа ах дүү хоёрын дунд аянган суум бууж ирэв.

Чоно захидлыг олж авч уншаад тэр даруй нэгэн сайхан эр болон хувирав. Тэгээд Мэхлэйд хандан “Чи миний бага дүү юм байна. Би энд эцэг эхийнхээ нутаг орныг илбэч шулмас, эвгүй муу хүмүүсээс хамгаалж байдаг юм. Энэ амнаас нааш ямар ч муу юмыг нэвтрүүлээгүй. Харин чи хэнээс ч илүү надтай тэмцэлдлээ. Өөр хүн байсан бол хэдийнээ тонилгох байсан юм” гэжээ. Ингээд ах дүү гэдгээ хоёр баатар мэдэлцээд ах нь Хангил морийг нь авчирч дүүгээ мордуулаад Хан Арзага уулыг давуулан уруудаж дээвэр өрхгүй бүтэн чулуугаар хийсэн өргөөндөө авчрав.

Тэрмэн дээр нь шулмасын толгойнуудыг өлгөсөн байжээ. Хүйтэн Арслан Мэхлэйн шархан дээр нь үд хүргэлгүй эдгээдэг үен цагаан эмийг түрхэж үдэш хүргэлгүй эдгээдэг хонин цагаан эмээр эдгээж авчээ.

Ах дүү хоёр баатар гурван өдөр найрлан цэнгэжээ. Мэхлэй ахдаа “Би эхнэр авахаар явж байна. Та энд 85 жил амьдарч байгаа болохоор миний явах зам зуурт саад тотгор байна уу?” гэжээ. Хатан Арслан энэ асуултын хариу болгож “Чи даваад гарнаа. Санаа бүү зов. Таван жил яваад Их Өндөр улаан уулын бэлд хүрнэ. Багахан шиг зандан хар ой дахь жижиг хар усны хажууд цагаан аргаль хэвтэж байгаа. Хэрэв түүнийг алж чадахгүй бол даруй буцаж ир. Харин агнаж чадвал түүний хоёр нүд, дөрвөн шагай, найман шөрмөсийг ав. Цааш жил гаран яваад хоёр хон хэрээтэй таарна. Нэг хэрээ нь нөгөөдөө “Чи мориных нь нүдийг ид, би баатрын нүдийг иднэ” гэж маргалдах байх. Тэдэнд аргалийн нүдээ өөрийн сайн ухаанаар өг. Хэрэв авахгүй байвал буцаж ир. Дахин нэг жил яваад зээрэн шилбэтэй, зэсэн хоншоортой, Зэгц цагаан хоёр эмгэнтэй тааралдана. Нэг нь нөгөөдөө “Чи морины шөрмөсийг ид, би баатрын шөрмөсийг иднэ” гэх байх. Тэд нарт чи аргалийн шөрмөсөө өг. Хэрэв авахгүй бол буцаад ирээрэй. Дахин нэг жил яваад хоёр хүүхэдтэй тааралдана. Нэг нь нөгөөтэйгээ “Чи морины шагайг ав, би баатрын шагайг авна” гэж маргалдаж байх биз. Тэдэнд аргалийнхаа шагайг өгөөрэй. Хэрэв тэд авахгүй гэвэл буцаад ирдэг юм шүү. Дахин нэг жил явахад Хоо цоохор гэдэг дээд эрүү нь тэнгэр тулсан, доод эрүү нь газар хүрсэн Ховд голын чинээ том могой байгаа. Тэр 23 жил болоод нэг удаа хөрвөөдөг юм. Тэр аварга могой хүнийг нэг

өдөржин харж хагас өдөр амьсгалаараа өөртөө татдаг юм. Оюун санаагаа хөвчилж түүнийг алах хэрэгтэй. Цааш нэг жилийн газар яваад дээгүүр гарах өрх үгүй адгаар нь гардаг адаг үгүй, тэг дундуур гардаг завсар үгүй, тийм шигүү хар бут (шугуй) бий. Өөрийн ухаанаа зарж гарах хэрэгтэй. Цааш дахин нэг жил яваад эхэн адаг үгүй давдаг даваа үгүй, тэнгэрт хүрэм Мөсөн цагаан уул бий. Бас л ухаанаа зарж давах хэрэгтэй. Дахин нэг явтал чинь үүр сүүлтэй, 9 алд эвэртэй, 900 алд Хар лусын хөх бух тааралдана. Түүнийг ялж гараад нэг жилийн дараа тэнгэрийн сэтгэртэй Үр цагаан буур байна. Тэр буурны дээр уруул нь тэнгэр хамж, доод уруул нь газар бүрхэж дөрвөн таваг дороос нь утаа суунаглаж байдаг. Түүнийг оюун билгээрээ давж гараад дахин нэг жилийн газарт Хорон шүү далайд тулж очино. Бас л ухаанаараа гэтэлж гараад цааш нэг жил явж эцэст нь Тотурхай ялгасан хааныд очно (энэ 9 саад нь Ялгасан хааны есөн их харуул юм гэж туульч ярив)” хэмээн зааж сургаж өгөв.

Мэхлэй энэ бүхнийг сонсож тогтоож аваад Хангил мориндоо мордоход Хүйтэн Арслан баатар ч өөрийн мориндоо мордон нэг жилийн газарт хүргэж өгөөд эргээд явжээ.

Мэхлэй эргэн харвал ах нь урт саарал чонын дүрдээ хувираад давхиж байгааг үзжээ. Тэр Мэхлэй ахыгаа “өвөг дээдээс маань хүнд үүрэг ногдуулжээ” хэмээн өрөвдөн боджээ (энэ хэсэгт баатрын морины явдлыг дүрслэн хэлэв).

Мэхлэй таван жил яваад ахынхаа хэлсэн анхны даваа болох ус ууж хэвтээ аргалыг (бор гөрөөс гэж хаалтанд тэмдэглэжээ) олж үзэв. Тэр хүний үнэр аваад хадны үзүүрээр далдран орох гэхэд нь амжиж 25 сум зоож гэнэ. Гөрөөс хадыг тойрох гэхэд нь дахин 75 сум харвахад тэр үхжээ. Тэр бол алтан цээжтэй, мөнгөн бөгстэй Ам цагаан аргал гэгч байжээ. Түүний хоёр нүд, дөрвөн шагай, найман шөрмөсийн аваад цааш явж гэнэ.

Цааш явсаар хон хэрээнүүдтэй тааралджээ. Мэхлэй тэдэнд хандаж “Би эцэг эхээ алчихаад нүдийг нь та нарт авчирлаа” гэж хэлээд аргалийн нүдийг өгчээ. Хэрээнүүд “Бидэнд Хар лусын хаан зарлиг буулгаж хүүхдүүдийнхээ тоглоом болгон баатрын хоёр хар нүд, хүлэг морины хар нүдийг авчир” гэсэн билээ. Ашгүй чи “Атан тэмээ ацтай, айлын хүмүүн олзтой” гэгчээр амар мэнд хэрээнүүд бид гээд нүдийг аваад явжээ.

Мэхлэй явсаар хоёр шулам эмгэн дээр хүрч ирэв. Нэг нь “Чи баатрын шөрмөсийг, би мориныхыг авъя” гэхэд нөгөө нь “Үгүй би баатарынхыг, чи морины шөрмөсийг ав” гэж маргалдаж байжээ. Мэхлэй тэдэнд ойртож ирээд “Би хоёр ахыгаа алчихаад шөрмөсийг нь аваад ирлээ” гэжээ. Эмгэнүүд “Бид Лусын хааны хатны элч билээ. Тэр үйл оёх сайн шөрмөс олоод ир” гэсэн юм. “Атан тэмээ аатай, айлын хүмүүн олзтой” гэгч боллоо гээд аваад явжээ.

Нэг жил яваад Мэхлэйтэй хоёр хүүтэй тааралдав. Тэд мөн л шагай булаалдан маргаж байжээ. Мэхлэй “би хоёр ач жич хоёроо алаад явж байна. Тэдний шагайг ав” гэжээ. Тэд ч аргалийн шагайг аваад “Бид бол Хар лусын хааны элч юм. Тэд биднийг тоглоом хийх шагай олж гэсэн юм. “Атан тэмээ ачаатай, айлын хүмүүн бэлэгтэй ирдэг” гэгч үнэн юм” гээд аваад явжээ.

Мэхлэй дахин нэг жил яваад Ховд голын дайтай аварга могойтой тааралджээ. Түүнд үдийн газрын чинээ ойртоход түүнийг сорон залгихаар татаж эхлэв. Мэхлэй дээд эрүүнд нь жадныхаа үзүүрийг, доод эрүүнд нь мухар ишийг нь тулгаж тэвхдээд морио түүнээс уяж орхиод өөрөө гэдсэн дотор нь яваад оржээ. Тэгээд дотор талаас нь илд сэлмээрээ таслан авч ийш тийш нь тараан шидэлж байтал ходоодноос нь Хошууд, Өөлдүүд цуваад гарчээ.

Тэд “Атан тэмээ ачаатай, айлын хүн бэлэгтэй” гэж хэлж хошууд нь хоороон нүүгээд, өөлд нь өмөөрөөн нүүгээд гарчээ. Мэхлэй могойг ийнхүү дийлээд дахиад нэг жилийн газар явжээ.

Явсаар гэтэлч гаршгүй битүү шугуйд хүрч гэнэ. Ямар ч орц гарц тааралдахгүй байлаа. Тэгэхээр нь хөдөөгийн чинээ эхтэй, хөтлийн чинээ оньтой нумаа гаргаж сумаа хийгээд алдлан татаад харваад орхив гэнэ. Тэгтэл ой дундуур 89 цэрэг зэрэгцэн явах зам гарч түүгээр явж өөрийн харвасан сумаа олж аваад саадагтаа хийгээд явжээ.

Жил өнгөрч тэнгэр шүргэм уулын оройд хүрэхэд хэн ч явж үл чадах гөлгөр гөлчгөр бөгөөд, гарц гарам гэж байхгүй байжээ. Мэхлэй дахиад л хөдөөгийн чинээ эхтэй, хөтлийн чинээ оньтой нумаа гаргаж сумаа сумлаад бөгснөөс нь Хангил мориныхоо жолоог холбон уяж өглөөнөөс эхлэн үдэш хүртэл татаж үдшээс үүр цайтал татаж нум нь хашгирч, сумнаас нь утаа уугих үед тавьжээ. Сум Хангил морь, эзэн хоёрыг хамтад нь авч уулын орой дээгүүр гаргаж цаана нь буулгаж гэнэ.

Морь хүн хоёр дахин нэг жил явж 9 алд сэвэртэй Лусын хөх бух дээр очиж гэнэ. Мориноосоо бууж ханцуйгаа шамлан шуумгаа дээшлүүлээд гархин хуягаа бүсээ хүртэл татаж өмсөөд бат зогсон хүлээж байжээ. Бух урамдан түүн рүү довтлон хүрч ирээд 9 алд эврээрээ 9 удаа мөргөсөн боловч нэг ч дусал цус гарсангүй. Бух ухарч байх зуураа “Хэн ч миний эврийг дийлдэггүй, ямар ч байгаа би алдаггүйсэн” хэмээгээд нэмж “Хатуу төрсөн эр тамгатай Мэхлэй гэгч биш үү, чи?” гэж асуув. Мэхлэй “Одоо миний ээлж” гэжээ. Тэгээд нүдээ эргэлдүүлэн, шүдээ зуун хүрч очоод 9 алд эвэр дээрээс нь барьж аваад хоёр хэсэг болгон таслаад хаяжээ.

Мэхлэй дахин нэг жил явж. Дээд уруул нь тэнгэр, доод уруул нь газар цохиж нэг нээгдэж, нэг хаагдсан аймшигтай буур тааралдав. Тэр буурын хавших дуунаар хад хангинаж чулуу нурж модны навч гөвөгдөж байна гэнэ. Мэхлэй тэмээний довон болсон хоёр бөхнөөс барьж аваад газар дугтран урд хоёр хөлийг нь сөгтгөөд хар хамарт нь хатуу буйл хийгээд Хангил морины дэлнээс хэсэг үс аваад бурантаг томж буйлнаас нь уяж буурыг хөтлөөд Хорон шүү далайд хүрч гэнэ.

Далайн хөвөөнд их зад барьж гэнэ. Салхи шуурга дэгдэн босож тэсгим хүйтэн болж нуурыг 9 хуваасны дөрвөн хэсэг нь тас хөлджээ. Мэхлэй түүгээр гарахад Хангил Ташаа морь нь цаад эрэгт нь тулж очоод хорт далайд хойд туруу нь хүрснээр түлэгдэж гэнэ. Тэгэхээр нь Мэхлэй мориныхоо хөлд түргэн зуурт эдгээдэг эмээ түрхэн эдгээж авчээ.

Мэхлэй цааш дахин нэг жил яваад байтал өмнө зүгээс нь

Хангай уулын чинээ

Хоо саарал морьтой

Хүйтэн хар нүдтэй

Жирэвгэр хар сахалтай,

Жин дугуй нүүртэй

Ухаа ягаан царайтай

Эр нүдэн торц Зол гэдэг баатар 900 хагас жилийн тэртээгээс уулзахаар хүрч иржээ. Тэр алд алд хадаг дэлгэн угтаж гэнэ.

Мэхлэй баатар “Хэт нутаг хаана вэ? Хэн хүний үр вэ?” гэж асуувал тэр “Би таны зээ болдог хүмүн билээ. Таныг Ялгасан хаан руу ирж яваа гэж сонссон. 25 жилийн тэртээгээс арван зүгийн арван баатар эр, хорин зүгийн хорин баатар сонсоод цуглаад эрийн гурван наадам наадаж Хаданхуй гэртэй, зоо дээгүүр нь толгойноос нь сүүл хүртэл нэг хоног явж хүрдэг Зүрхэн зандан морьтой Догшин хар Хүрэл гэдэг хааны охиныг маргаашийн мандах нарнаар авч явна. Би тантай уулзахаар яарч ирлээ” гэжээ.

Ингээд тэд мэнд амраа мэдэлцээд морь нь амгай зуузай нийлүүлэн жороо булаалдан хурдлан давхихад нь хүлэг морьдын хамар амнаас утаа, дөл бургилан явж гэнэ. Мэхлэй бурантагласан тэмээгээ хөтлөн явжээ. Тэднийг ийнхүү явахад

Айлын хүмүүн гарч,

Явган хүн суун харж

Сүр жавхаанд нь дарагдаж байжээ.

Хааны ордонд хүрч ирэхэд өмнө хүн, морьд багширч харуул цэргүүд нь хашаа шивээ мэт зогсох ажээ.

Уяатай морьдын дунд Догшин хар Хүрлийн хүрэн зүрхэн зандан морь, Төмөр бүсэн гэгчийн хүний гар халирдаг Чилин хар халзан морь байх ажээ.

Мэхлэй тэр морьдтой унаагаа зэрэгцүүлж уяхад гурван хүлэг гурвуулаа тэнцүү харагдаж Мэхлэй тэмээгээ зандан модноос уяад жадаа хатгаж, түүнээс зэр зэвсгээ өлгөөд Илгасан хааны өргөөнд оржээ. Хаантай мэнд мэдэлцэж гурван алд хадаг барьжээ.

Хаан түүнийг хамгийн дээр, Догшин Хүрэлийн дээр суулгажээ. Мэхлэйн хажууд Торц хүү сууж гэнэ. Хаан “Нүдэндээ цогтой, нүүрэндээ галтай хүү хаанаас хаа хүрч явна” гэжээ. Мэхлэй:

Мөнх тэнгэрээс угтай

Мөнх түргэл хааны

Энх түргэл хатны хүү

Хар Хурмугчинг дарж

Талын таван хар Мангасыг дарсан

Эрийн сайн Гунан настай Мэхлэй гэдэг би байна гэж хэлэв. Хаан “Чи миний нутгийн сахисан 9 сахиурыг яаж давав?” гэвэл Мэхлэй тэдгээрийг хэрхэн давж гарсан тухай өгүүлээд тэмдэг болгож буурыг тань авчирсан гэв. Тэгэхэд нь хаан “Ямар хэргээр ирэв?” гэж асуув. Мэхлэй “Миний хаан эцэг, хатан эх хоёр минь “Ганц цуцал гал болдоггүй, гагц хүн хүн биш. Үрээр нь хүн гэдэг, үрээгээр нь морин гэдэг” гээд чиний заяа Илгасан хааныд байна гэсэн билээ. Тэгээд нааш зорьж ирэв” гэжээ.

Түүний заяаны хань Толь дагина гарч яваад эзэн нь юуны төлөө ирснийг мэдэхээр Хангил морь руу очиж гэнэ. Хангил Ташаа морь нь туурайгаа цавчлаад ойртуулахгүй байхаар нь эргэж гэртээ оржээ. Мэхлэй гэрт байгаа баатруудыг алаг нүдээ эргэлдүүлэн харахад тэд сүр хүчинд нь дарагдаад ханараад унаж гэнэ.

Толь дагина Мэхлэйг хараад түүнийг хэдэн дүрд хувилдгийг мэдэх гэж хичээж байжээ. Тортухай хэлжээ “Энд арван зүгийн арван баатар, хорин зүгийн хорин баатар цуглаж Хүрэл баатар бүсгүйг авах болсон. Гэхдээ нар мандах зүгээс өрсөлдөгч байсангүй. Одоо баатар эрс та нар дахин эрийн гурван наадам хий. Хэн түрүүлсэнд нь охиноо өгнө. Морины хурд, арга ухаан, сумны мэргээ онцлон харуулаг” гэжээ.

Хүрэл “Хааны зарлиг нэг билээ. Би гурван наадмаар наадаж болзол биелүүлсэн. Надад охиноо соёрхоно уу. Би дахин тэмцэлдэхгүй. Эхнэрээ аваад явах минь” гэжээ. Мэхлэй тэгэхэд нь: “Би 25 жилийн тэртээгээс энэ дагиныг залах гэж гарсан. Зам зууртаа олон саадыг давж туулаад явж байх тэр цагт миний авах ёстой бүсгүйг авах болсон гэж байгаа чинь шударга хэрэг биш” гэвэл арван зүгийн баатрууд, хорин зүгийн баатрууд дэмжиж “Хаан болоод Мэхлэйн үг үнэн билээ. Та хоёр л хоорондоо авхаалж самбаагаа сорьцгоо. Бид хөндлөнгөөс харж байя” гэжээ.

Мэхлэй баатрууд руу харахад Хүрэлийн хажууд Төмөр бүс тэнгэрийн хүмүүн гэгч, түүний хажууд холын хол нутагтай Хэйн хүрэн морьтой Хээ Замбал, түүний ард Эрийн сайн хан бүргэдэй морьтой Хаан Чинкэйн хоёр баатар, түүний цаана Эргийн тохой хоёр морьтой Хатуу ширүүн гэдэг хоёр хүчтэн, түүний цаана Хээ цоохор морьтой Хэвис Буйдар хоёр хүчтэн, түүний цаана Гунан хонгор үрээтэй, гал мэт харанхуй Эрх баахан Сөнкэ, түүний цаана Цагаан шар морьтой Цахилгаан баатар тэргүүтэн сууж байжээ.

Мэхлэй “Танайх уралдааны морийг аль хэр хол газраас тавьдаг билээ?” гэжээ. Хүрэл “Миний морь Арслан уулын бэлээс бага ус гэдэг их Гун хар усыг хөвөөлөөд даваа үгүй Гүш зандан уулыг давж Их өндөр уулыг арлан их талыг туулан Халыб гэвэр ойн доогуу Кай дээврийг гэтэлж Ганжуур цагаан уулын бэлд барьдаг” гэвэл Мэхлэй “Хүүхэд, нохойн тоглоом байна даа” гэвэл хаан болоод баатрууд “Чинийхээр бол

тэгээд хэдий хэрийн газар уралдуулах болж байна?” гэж сонирхжээ. Мэхлэй “Би өөрийнхөө хүлэг морьтой та нар шиг айван тайван байсангүй 25 жилийн газар морины туурай, төмөр тахыг элэгдтэл явсан. Гэвч уул даваа, ус гол таарах түүнд хамаагүй. Морьд тэнгэр газар нийлэх савлагт хүртэд, тэндээсээ эргэж уралдъя” гэжээ.

Хангил Ташаа морь нь эзнийхээ үгийг сонсоод “Арай л бага зай хэлчилээ. Арзага улаан хүртэл давхихын тулд таван жил нэмж хэлэх байсан юм” гэж дотроо боджээ. Торц баатар “Үнэн үг” гэв. Хүрэл баатар “Хэрэв түүний үг үнэн бол дагиныг авч болох юм” гэж боджээ. Мэхлэй “Би алс холын нутгаас нааш тэмцэн ирсэн билээ. Намайг дагаж яваа хүн байхгүй. Торцыг надад өгнө үү. Тэр миний морийг унаж уралдаг, харин түүний морин дээр бас нэг хүдэр хүнийг мордуулна биз” гэжээ.

Хаан Барчин хар бүргэдийг дуудаж түүнийг илгээх болов. Барианы газар хүрэхийн тулд 50 жил явж хүрээд буцахдаа ямар ч уул, замгүйгээр морьд нисэж ирэх учиртай. Ингээд уралдаж буй морь газар тэнгэр нийлэх тэр газарт хүрээд амрах зав өгөлгүй эргэжээ.

Мэхлэй уралдааны морьд тэнгэрийн хязгаараас гарсан гэдгийг тааварлаж хувилгаан чанараараа тавин таван жилийн хол газрыг таван сард, таван сарын газрыг таван өдөрт товчилж гэнэ. Морио тавин жилийн газрын хагаст хүртэл нисгээд дахин газарт буулгаж гэнэ.

Хангил Ташаа морь нь хамгийн түрүүнд давхиж түүний араас Торцын морь, түүний араас Төмөр бүс тэнгэрийн хүмүүний морь давхиж, Хүрэлийн морь тэдгээрээс жилийн газарт хоцорч сүүл барьж явав. Дараа нь гэнэт урагшилж Хангилаас бусад морьдоос жилийн газарт түрүүлж хөлс нь сад тавин харвасан сум мэт давхиж гэнэ. Мэхлэй гарч өөрийн морио олж хараад ханцуйгаа шамлан хүлээсэнд морь нь хамгаас түрүүнд давхин ирэхэд нь цулбуурдаж авахад дээр нь суусан Торц баатар хамжиж байж морийг арай гэж тогтоож гэнэ.

Хангил эзэндээ хандан “Яах гэж зогсоов. Бие минь дөнгөж халж байлаа” гэж гэнэ. Морио шонгоос уяж эмээлийг нь аваад хөлсийг нь эгшээж байтал Хоо морь давхин ирж түүний араас хэсэг хугацааны дараа Төмөр бүс тэнгэрийн хүмүүний морь ирээд хөлс нь эгшсэний дараа Хүрэл баатрын морь арай чамай иржээ. Ингээд баатар эрс цугларан архи ууж гэнэ.

Хаан Мэхлэйд хандаж “Харваа харвах газрыг чи сонгогтун” гэжээ. Мэхлэй “долоон давхар цэнхэр цагаан хадын хага бут харваж түүний ардах үнэгний нүхийг юу ч үгүй болгож, түүний дараа үен цагаан дэрсийг хуга харваж түүний цаанах тэвнийн нүхээр гаргаж, түүний цаадах тэмээний хомоол (хоргосон)-ыг үнс болгож, түүний цаана Арслан уулын навчит модны дээрх шувууны үүрийг үртэс ч үгүй харвая. Харин би эдгээрийг оноод сумаа газар унагалгүй барьж авна” гэжээ. Баатар эрчүүд ч зөвшөөрч гэнэ.

Хүрэл эхлээд харвах болжээ. Тэр долоон цагаан чулууг хага бут харваад үнэгний нүхэнд ороод зоогдож гэнэ. Дараа нь Мэхлэй хүдэр шар цоохор нумаа тал мэт цээжээрээ алдлан татаж гэдэс нь эвхэгдэн, хөлийн өсгий нь газар далд ортол шигдэж хоёр дал нь уулзаад давж, зооны булчин нь тэнийж зулайн арьс нь намалзахад чигчий хуруунаас нь дусал цус унаж энэ цагт сумаа тавьжээ. Нум нь тан хэмээн дуугарч, сум нь жинн хэмээн нисэж оджээ. Долоон давхар чулууг үртэс ч үлдээлгүй харваад үнэгний нүхээр сүвлэн гарч үен цагаан дэрсийг хуга харваж тэвнийн нүхээр гарч тэмээний хорголыг үнс болгох үед Торц баатар Хангил морийг унан сумны араас шунгинан оджээ. Мэхлэйн харвасан сумтай зэрэгцэн давхих цагт сум уулын бэлд ургасан улиасан модны дээрх шувууны үүрийг үнс болтол шатаах үед гарсан гал хажуугийн баян айлын өвөлжөөнд авалцаж эхэлжээ. Сумыг газар унахаас нь өмнө Торц баатар түүнийг барьж аваад хааны өргөө рүү хүрч иржээ. Торц мориноос буухад баатрууд мориноосоо бууж хааны өргөөнд оров гэнэ.

Торц “Эрийн гурван наамдын хоёрыг нь манайх авлаа. Одоо нэг үлдсэн. Би ахыгаа төлөөлөн барилдах зөвшөөрөл олгох болов уу?” гэжээ. Хүрэл “Би энд 25 жил амьдарч байна. Үүний өмнө бүх болзлыг биелүүлж авхайг авах эрхтэй болсон. Харин би Мэхлэй гэгч үл мэдэгдэх газраас гэнэт хүрч ирчихээд хоёры наадам минийх болов гэж байна. Хэрэв чи усаар ул хийгээд цаасаар цахиур хийгээд мөсөөр гал түлж бухан бярууны махыг бүхлээр нь нэг цагт багтаан чадвал чинь Дагина авхай чинийх болог. Хэрэв чадахгүй бол би аваад явна” гэжээ.

Мэхлэй гэрээс гарч мориндоо хүрээд “Би үүнийг хийж чадах болов уу. Чи чинь 71 хувилгаан эрдэмтэй биз дээ?” гэж асуужээ. Хангил морь нь “Чулуу өр, тогоо тавь, усаа хий. Махаа эвдэж тогоондоо аргал өрдөг шиг мөсөө тавьж усанд цаас дэвтээгээд түүндээ гал өг. Харин би нэг хувилгаанаараа чамд дээр очиж толгойд чинь шингэнэ. Харин чамайг нүдээ чавчлахад гунан үхрийн чинээ оч гарна. Өөр нэг хувилгаанаар өөхийг мөс болгоно. Мөс хайлахад өөхөнд оч үүсэж шатаж эхэлнэ” гэжээ.

Ингээд баатар эрсүүд өргөөнөөс гарч ирэхэд морины хувилгаан дүр Мэхлэйн толгойд шингэж түүнийг гурвантаа цохиод авчээ. Мэхлэй нүдээ цавчлахад нүднээс нь оч гарч байлаа. Удалгүй бүх зүйл морины хэлснээр болж өөх шатаж гал авалцжээ. Ингээд нэг цагийн дотор мах болж Эрийн сайн Гунан бүх баатруудыг дайлав.

Мэхлэй ингэж эрийн гурван наадмаар наадан түрүүлээд “Одоо Зандан толийг авах болзлыг ч хангалаа” гэвэл Хүрэл “Зандан толь минийх биш чиний заяа ажээ” гэж хэлэв.

Илгэсэн хаан Мэхлэйд хандаж “Миний охиныг авахын өмнө бас нэг даалгавар биелүүлэх учиртай. Өмнө зүгт хилийн заагт хэвтээ хар буур гэж байдаг. Түүнийг олон баатар босгох гээд чадаагүй юм. Газар тэнгэр хараахан хуваагдаагүй байхад буур тэр газарт байжээ. Би Дээд тэнгэрээс босгож өгөхийг хүссэн боловч бас дийлээгүй. Түүний хөл нь газартай барилцаж ургажээ. Түүнийг татаж босгоод миний сүрэгт тавьж өг” гэжээ. Мэхлэй “Таны хэлснээр болог” гэж хэлээд мориндоо мордож Торц баатар хүүд “Чи эндээ үлд” гэж хэлээд явав.

Жилийн газар яваад нэгэн их далайн хөвөөнд хэвтэх асар том буурыг харжээ. Тэгээд “энэ амьтныг чинь арга ухаанаар босгохгүй бол дийлэшгүй юм байна” гэж боджээ. Тэгээд Мэхлэй буур болж хувираад, Хангил морио бас нэг буур болгоод хэвтэж байгаа буурын өмнө нь бие биенээ тойрон хөөцөлдөн эхэлжээ. Тэгтэл нөгөө буур хамаг тэнхээрээ хүчлэн босож хамаг холбоос, гинжээ тасар татан хөл дээрээ зогсжээ. Тэнгэр газар шинээр бүтэж байх цагт энэ тэмээ тэнгэрийн ганц хүүг алах гэсэн учир ийнхүү газарт гинжлэгдэн шийтгэгдсэн юмсанжээ.

Далайд өвс ч үгүй, ус ч үгүй байдаг учир тэмээг Лусын хаан арчилж тэжээж байсан ажээ. Мэхлэй тэр буурыг чөлөөлтөл далайгаас Хар Лусын хааны элч гарч ирээд “Бид энэ тэмээг олон жил тэжээж хамгаалж байсан юм. Чамайг Илгасан хаанд ам өгч авхайтай гэрлэх хүртэл ингэсэн юм шүү. Чи бол Лусын хааны садан, тэнгэрийн хүү билээ. Тиймээс Лусын хаан чамд энэ тэмээг өгч байна” гэжээ. Мэхлэй талархал илэрхийлээд тэмээг хөтлөөд явжээ. Мэхлэй тэмээг хөтлөн даалгаварыг биелүүлээд ирэхэд баатар эрс хангир жингэр гэсэн гинжтэй тэмээг ихэд гайхан харж байжээ. Тэмээг шон модноос уяж илдээрээ гинжнүүдийг таслаж хаяав. Тэгээд Мэхлэй дурсамж болгон сэтэрлэн хааны тэмээн сүрэгт тавьж төмөр гинжнүүдийг сайн газарт тавьж гэнэ. Хэрэв энэ гинж хэн нэгнийг бөхлөх хэрэгтэй бол хамгийн бат бөх гинж тэр болжээ. Баатар эрс “Эрийн гурван наамдын түрүүг авч бэрх даалгавар биелүүлсэн. Одоо дагинаа залж гэртээ харих цаг чинь болсон. Бид ч орон нутагтаа буцъя” гэжээ. Ингээд тарж одов.

Эрээн нүдэн Торц “Би өөрийн гэрээсээ 25 жилийн өмнө гарч ирсэн билээ. Эцэг эхтэйгээ энэ зуур уулзаагүй. Түргэн шиг хурим найраа хийх болов уу” гэжээ.

Илгасан хаан “Миний охин Зандан Толь бөөсний хуурс шиг шигүү, шалз мэт бат бөх оёдог. Хэрэв өмнө зүгт хараад хэвтвэл тэр талын улс үүр цайж нар гарлаа гэж үнс тоосоо цэвэрлэдэг, наашаа хараад хэвтэхэд наад талын хүмүүс үүр цайж нар гарлаа гэж үнс тоосоо гүвдэг тийм үзэсгэлэнтэй” гэжээ.

Зандан толь “Тотурхай Илгасан хааны гэрт миний охин нас өнгөрсөн. Сүүлийн насаа Эрийн сайн гунан настай Мэхлэйн гэрт өнгөрөөх болжээ” гэжээ. Хаан Мэхлэйд хандан “Чиний нутаг орон алс хол. Манай хүмүүс хүрсэн ч буцаж ирэхгүй. Мөнгөн буйлтай, алтан тохоштой атан тэмээдийг аваад яв” гэжээ. Мэхлэй миний нутаг үнэхээр алс хол билээ. Өөрийн ухаанаар л хүрнэ. Зандан Толийг түнгэрцэгтээ хийгээд нөгөө богцондоо эрдэнэс хөрөнгийг хийгээд хар нүдний цөцгий мэт хайрлан аваачна гэжээ.

Ингээд Мэхлэй хэлсэн ёсоор бэлтгээд таван жилийн газрыг таван сар, таван сарын газрын таван өдрөөр товлон хурааж явсаар Хан Арзага Улаан ууланд дөхөж ирэв. Хүйтэн Арслан ахых нь хугацаат алба дуусаж Мэхлэйн ирэх цаг болсон хэмээн орд гэрээ далайгаас гарган дэлгэж тавиад хүлээж байсан ажээ.

Мэхлэй чонын дүрд хувирдаг ахдаа хүрч ирээд түнхэрцэгнээсээ Зандан толь гоо дагинаа гаргаж ах дүүс уулзалджээ. Гурван өдөр тэндээ найрлаад Мэхлэй дагинаа мөн түнхэрцэгтээ хувиргаж хийв.

Хүйтэн арслан ах нь “Миний эцэг Тэнгэрийн зарлигийн хугацаа дууссан. Шулмын үндсийг тасалсан. Сая чиний эхнэр надад мөргөлөө” гэж хэлээд тэр таван өнгийн солонгыг татуулан түүгээр дамжин тэнгэрийн өргөөндөө заларчээ. Мэхлэй цааш газар болон хугацааг товчлон явсаар арван таван жил өнгөрөхөд Илгэсэн хааныхаас гарч өөрийн нутгийн хилд хүрч ирсэн байжээ.

Хөхөл дүү нь ч түүнийг хүлээж байсан ажээ. Тэр 15 асар босгож олон хүн цуглах байх хэмээн бодож далай мэт их айраг, цай бэлтгэжээ. Ингээд удаан хүлээсэн уулзалт болж тэндээ гурван өдөр найрлаад олон хүмүүстэй хамтаар Цагаан далай өргөө рүүгээ явжээ. Эцэг эх нь нь өргөөнийхөө өмнө талд таж магнаг торгон хөшиг татаж 12 эгнээ олбог давхарлан бэрээ суулгажээ. Хаан эцэг, хатан эх, хамаг ирсэн бүгдээрээ шүтээн бурхандаа (сахиус) залбирч найрлав.

Нар мэт бурхан Шагжийн өмнө хаш эрдэмчин төрд мөргөхөд ард нь хөхөө донгодож, өвс ногоо найган, нугас ангир ганганалдан, гандигаар мод ганхан ард олноороо найрлаж айраг тараг, архи чигээ, өөх тос, улаан цай, эд бүгдээр элбэг дэлбэг хоолложээ.

Мэхлэй таван жил гэртээ байлаа. Үр хүүхэд гарсангүй. Эцэг эх нь “Чамайг эхнэр авч, өргөө гэртэй болж утаагаа уугиулахыг харлаа, харин үрийн зулай үнэрлээгүй байна. Үр хүүхэд заяах арга чарга хай” гэжээ. Мэхлэй “Тийм ямар юм байдаг юм?” гэжээ. Эцэг эх нь “Зүүн өмнө зүгт Арслан уулын агуйн 70 жил бясалгасан Дамба цагаан лам гэж бий. Эрдэнийн зүйл аваад оч” гэжээ.

Мэхлэй эцэг эхийн хэлсэн ёсоор эрдэнийн зүйл аваад Хангил мориндоо мордож заасан зүг рүү морджээ. Арслан ууланд хүрч агуйд орж ламд алд хадаг, алт мөнгө барьжээ. Лам “Алдар цуутай баатар чи Зандан толь дагиныг аваад үр хүүхэд заяасангүй юу? Гучин гурван хормустад залбирваас тэр чамд үрийн хутаг заяах болно” гэжээ. Ингээд Мэхлэй гэртээ харьж Их өндөр ууланд гарч их овоо босгоод таван өнгийн зургаан хэсэг бөс уяж тэнгэрт хандан “Далан жил бясалгасан Дамба цагаан лам танд мөргө гэж хэлсэн билээ. Гучин гурван хормуст минь хишиг буянаа хайрла” гэжээ. Тэнгэрээс нэгэн дуу гарч “

Эвтэй төрсөн баатар эр чи

Эрлигийн 18 тамыг суллаж

Эрлиг номун хааныг доройтуул. Энэ даалгаварыг биелүүлбэл хүү төрнө” гэжээ. Мэхлэй энэ зарлигийг сонсоод Хангил мориндоо мордож гурван алд шар хадаг авч эцэг эхдээ мөргөн Эрлигийн хаан руу явах болсноо дуулгажээ. Тэд “Эрлигийн хааныд

88 жил явж хүрдэг юм гэсэн” гэжээ. Мэхлэй “Би тэгвэл 16 жил явж ирнэ” гэж хэлээд гарч ар нар шингэх зүгийг чиглэв (Морины гүйдэл явдлыг тоочин бичсэн).

Замын салхийг үүсгэн салхитай хамт нисэж явжээ. Хангил морины урд хоёр хөл нь далавч болон үд хэртэй нисэж хойд хөл нь живэр болон дахин хагас өдөр нисчээ. 8 сарын газрыг найм, хугас өдрөөр товчлон явсаар Эрлиг хааны нутагт хүрч түүний гурван давхар орд өргөөний дээгүүр нисэн явахад тэргүүлэгч баатар нь “Дөчин мянган цэрэг гүйж яваа мэт байсан чинь нэг хүн явж байжээ. Манай энэ газарт яваа энэ хүн чинь алах дайсан, аврах бурханы аль нь вэ?” гэжээ.

Эрлиг номун хаан гарч түүнийг харахад Мэхлэйн толгой тэнгэр тулж, хөл дор нь газар доргиж байжээ. Эрлиг хаан түүн рүү гурван зуун жад бүхий морьт элч илгээгээд харин өөрийн хэрмээ хаажээ.

Мэхлэй даваан дээр гарч ирэхэд өмнөөс нь гурван зуу жад бүхий цэрэг угтан тосоод байж байлаа. Гэвч тэд түүнийг хараад жадаа шидлээд үхэдхийн унацгаажээ. Мэхлэй ус авчирч тэднийг сүрчин сэргээгээд өөрөө хааны ордонд хүрчээ.

Гурван зуун хаалга нь хар аяндаа хангир жингэр хэмээн нээгдэж гэнэ. Тэгээд Эрлигийн хааны байгаа өргөөнд орж сөхрөн байж алд шар хадаг барьжээ. Эрлиг хаан “Хаанаас ирсэн хэн гэгч вэ? Алагч дайсан уу, Аврагч бурхан уу?” гэв. Мэхлэй алс холоос дагина залж ирээд Тэнгэрийн хаанаас үрийн хутаг гуйсанд түүнд арван найман тамыг суллаад ир гэсэн гэв.

Эрлиг номун хаан түүхээ авч үзэхэд Гучин гурван Хормуст хаан түүнийг түвшитгэх учиртай гэж гарчээ. Түүнд “Мэхлэй баатар очоод арван найман тамыг Ар сүндэрт ууланд байгуулна” гэж бисэн байв. Эрлиг “Чиний тухай энд өгүүлээгүй юм байх нь? Цаг нь иржээ” гэж хэлэв. Ингээд тэр өөрийн хүү Арслан Тэрэгтийг дуудан арван наймын тамыг дахин шүү гэжээ.

Мэхлэй баатар Арслан Тэргэттэй хамт явж тамуудыг шүүж үзвэл тун эмх замбараагүй байжээ. Тэгээд таван өнгийн солонго татуулан тэнд байсан хүмүүсийг солонго дамжуулан гаргаж бурхан болгов. Дараа нь арван найман тамаар явахад тэнд байсан хүмүүс чөлөө үгүй, зав үгүй эцэст төгсгөлгүй их зовлонг эдэлж байжээ. Хаалга нь тайлагдахгүй байсан тул Амиитаба бурханд хандан арван найман залбирлаа хэлж үлээтэл хаалга нээгджээ. Тэгээд огторгуйд дахин таван өнгийн солонго татуулахад тэнд байгсад тэнгэрт гарч цөм бурхан болов.

Харин Ганч алагч үхэр хар баатар гэгч үлджээ. Мэхлэй түүнийг өргөж босгож чадсангүй. Гараас нь татахад гар нь тасарч, бүсэлхийгээс нь өргөхөд хөл нь тасраад байжээ. Тэгэхээр нь Эрлиг хаанд очиж “Юу болж байгаа нь энэ вэ?” гэжээ. Эрлиг хаан “Энэ хүн энэ ертөнцөд долоон жил төрж төрөх бүрдээ газрын амьдралдаа өөрийн эцэг эх, багшаа цааш нь харуулсан их нүгэлтэй хүн юм. 80 уурхай (үр хадгалах сав) байгуулж, түүнийг өдөр бүр нэг ширхэг шар тариа хий дүүргэсэн цагт нүгэл нь дуусч Алагч үхэр хар баатар чөлөөлөгдөнө” гэжээ.

Мэхлэй “Би энд арван найман тамыг шүүхээр ирсэн билээ. Шүүж цэвэрлэх гэтэл нэг үлдээд байгаа тул миний даалгавар биелэгдэхгүй. Түүнийг тавьж өршөөл үзүүлээч дээ. Түүнийг явуулахгүй бол би тантай байлдах хэрэг гарах нь” гэжээ. Ингэж хэлээд сэлмээ барьж авбал Эрлиг хаан “Тэр өөрөө өөрийгөө сөнөөсөн хүн. Тэндээ байж байг. Миний бие хүний ертөнцийн сайн мууг ялган шүүх үүрэгтэй төрсөн. Эрлиг номун хаан би аливаа хэргийг нэг хялгасны зөрөөгүй үнэн мөнөөр нь ялгадаг. Чамд зориулан түүнийг 21 жилийн хугацаагаар суллан тавья. Хугацаа нь болонгуут тэр дахин энэ газартаа ирэх учиртай шүү” гэжээ.

Мэхлэй уучлалт гуйгаад сэлмээ хуйндаа хийхэд Эрлиг хаан түүнд алтан бумбатай мөнхийн рашаан уулгав. Мэхлэй Эрлиг хаанаас хамгийн сайн үйл, хамгийн муу нүгэл гэж юу байдгийг асуувал Эрлиг “Хамгийн сайн үйл бол өлссөн хүнийг

хооллох, хөлгүй хүнийг хүргэх, гурван эрдэнэд мөргөх. Хамгийн нүгэлт хэрэг бол хулгай хийх, хуурч мэхлэх, хүн зодох, гурван эрдэнийг үл шүтэх” гэжээ.

Эрлиг хаан түүнд сайн сайхныг ерөөгөөд зуурдын зуун найман хавцгайг хэрхэн туулах тухай заажээ. Мэхлэй Хангил морио унаад Арслан Тэрэгтийг дагуулан явжээ. Хүү нь Мэхлэйг хүргэж өгөх болсон нь энэ ажээ. Тэд явсаар адуу тэмээ, үхэр хонь тэрчлэн хүн амьтан бужигнасан газар ирэв. Хүмүүс нь шархтай, мөр нь гэмтсэн байхад адуу малын гэдэс нь цоорхой, түүгээр нь цус нь горхи мэт гоожиж арай ядан явах юм гэнэ. Мэхлэй арслан Тэрэгтээс “Эдэнд чинь юу болсон байгаа нь энэ вэ?” гэж асуухад тэр “12 улс өөр хоорондоо байлдаад шархадсан хүмүүс нь Эрлигийн хаанд хүрч чадалгүй энэ талд эргэлдэж байдаг юм. Тэднийг тэнгэрт нь явуул” гэжээ. Мэхлэй Амитаба бурханд залбирахад тэдгээр зовж зүдэрсэн хүн амьтад солонго дамжин тэнгэрт гарчээ. Дараа нь Баг мод гэдэг модонд хүрч гэнэ. Тэр модны мөчир дээр жаахан хүүхдүүд, богширгын дэгдээхэйнүүд уйлж суух юм гэнэ. Арслан Тэргэт түүнийг хараад энэ бол энэ дайны үед үхэж үрэгдсэн хүүхдүүдийн сүнс амирлаж үл чадан ийм байдалд байдаг юм гэжээ. Тэдгээрийг Мэхлэй баатар бас л тэнгэр өөд Амитаба бурханы ачаар гаргажээ.

Арслан Тэргэт Мэхлэйтэй салах ёс хийгээд “Та манай арван найман тамыг шүүж сулласан. Одоо бид ах дүү мэт боллоо” гээд эргэж явжээ.

Мэхлэй ч гэр рүүгээ давхив (энэ хэсэгт түүний морины давхилт гүйдлийг өгүүлсэн). 16 хоног яваад нутгийн захад хүрч Эрдэнэ Торх хар ууланд гарч өөрийн өргөө гэрийг харахад алтан багана нь гэрийн тооноор цухуйж дээр нь тэнгэрээс шар хадаг хийсэж байж гэнэ. Мэхлэй “Миний хүсэл биелэж хүү төржээ” гэж бодож гэнэ. Ингээд баяр хөөртэйгөөр гэртээ ирэв. Хангил мориноосоо бууж эмээлээ авч морио ижил сүрэг нь тавьж гэнэ.

Эмээл болон толгой зэвсгээ гэртээ байх газар нь тавиад шар лавшгаа өмсөөд хартал шар сэнтий дээр нь алтан шаргал хонхорцогтой нэг настай хүүхэд “Ум ма ни пад мэ хум” хэмээн дуулж байжээ. Мэхлэй түүнийг авч үнсээд бүх ард түмэндээ найрын их зарыг дуулгажээ. Ард олон нь тэмээ, үхэртээ айраг, архи ачин хүрч ирцгээв. Байдсан гүүг барьж унаган чанаж шарж, цагаан архадад айраг цэгээг мэлтэлзүүлэн Далай цагаан өргөөний баруун талаар өвгөн хөгшид, зүүн талаар нь эмгэд эмэгтэйчүүд хүүхэд, үүд халганы хавьд залуус сууцгаан найрлав (энэ найрын тухай Мэхлэйг ширээнд суулгах гэр барихтай адил өгүүлсэн). Хаан аав, хатан эх, Мэхлэйн хатан, төрөл садангууд гэрийн хойроор сууж гэнэ. Найрын хүн бүхэнд далан хүн дамжилж даадаггүй далай цагаан аягандаа айраг архийг мэлтэлзүүлэн хийж барьжээ. Өв тэгш их найр 85 хоног үргэлжилж цааш 95 хоног сунгагдав. Нар мандахыг хүлээлгүй, нар жаргахаас эхлэн үл тасалдан найрлажээ. Хөгшид настны сахлаас архи дарс шүүрч, хуруун завсар тос өөх урсаж гэнэ. Мэхлэйн найман хүний насыг жилээр уртасгав.

Мэхлэй “Миний хүү гунан насандаа хүрлээ. Одоо өрөвлөг даахийг нь хайчлая” гэжээ. Ингээд түүний даахийг хөндөж тав гээг үлдээжээ. Мэхлэй далай мэт далгай цагаан шаазандаа айраг дүүргэн хийгээд дөрвөн амсарт нь бухын чинээ шар тос түрхээд хүүдээ зориулан ерөөл хэлжээ. Тэгээд “Дөчин мянган тавныг түвшитгэн төрсөн, арван муж мангасыг даран төрсөн, наран дор орших 12 улсыг авран төрсөн, арван найман хүйтэн тамыг чөлөөлөн төрсөн Зүрх сарал морьтой Эрийн сайн хүйтэн хар дөш” гэж л нэр хайрав гэнэ.

Хаан эцэг, хатан эх, хамаг бүгдээрээ Хар Дөш хүүд ерөөл билгийг хайрлаж гэнэ. Өвгөн хөгшид мориндоо дөрөөлж, эмгэн хөгшид ч мордож залуус нь идэр залуугийн цогийг харуулан хэсэг хэсгээрээ өөрийн нутаг нутагтаа явцгаажээ. Өвс үгүй газар өвс ногоо ургаж, ус байхгүй хуурай сайраар ус гол урсаж, сүүгүй үнээний дэлэнд сүү орж гэнэ. Ингээд:

Үр дунд нь өсөгсөн

Үе дунд нь хөгширсөн
Үеийн сайхан хөгшин албатууд
Уйлан мордоод харив аа
Үр дунд нь өсөгсөн
Үе дундаа цуглагсан
Энхэр үр нь мордоод харив
Үр дундаа өсөгсөн
Үе дунд нь цуглагсан
Залуучууд үр нь л мордоод харив
Хувхай сайраар усан гүйгээд
Хувхай модонд нь намч (навч) ургаад
Хөнөг хөхөөнд ус нь ороод
Эргийн сүүдэрт
Өвсний борд
Усны тунгалагт
Дайн үгүй давтан зусаад
Зуд үгүй голд нь өвөлжөөд
Ёо гэх өвчин үгүй
Яав гэх зарга үгүй
Хак гэх ханиад үгүй
Тон гэх томуу үгүй
Тоо бүрэн
Том тарган
Энх сайхан төртэй
Мөнх сайхан шажинтай
Бурхан номын ёсоор жаргаад суув аа

(Сарисан. Дөрвөдийн туульч. Улаангом хот)

Г.Н.Потанин. “Очерки северо-западной Монголии” Выпуск IV. С.Петербург.,
1883. Хуудас 429-486

Орос хэлнээс орчуулсан А.Алимаа

135. Иринъ-Сайнъ-Гунынъ-Настай-Мекеле.

Когда море Сумъ-далай было болотною лужей, гора Сумберъ-ола горюшкой была, Хангай былъ кочкой, дерево Хайлясъ было маленькимъ, океанъ Хадзыръ-далай былъ болотною лужей, когда Ганджуръ-Танжура еще не было, когда Далай-лама былъ банди, Тайбинъ-ханъ (Китайскій императоръ) былъ ребенкомъ, Дариху-бурхынъ была въ несмышленномъ возрастѣ, по волѣ вверху живущаго Гучинъ-Гурбу-Гурбустень-Тенгрина ¹⁾ послѣ трехъ сестеръ за три вѣка до Лусенъ-хана родился мальчикъ; матерью его была Энкэдургеле, отцомъ его былъ Мэнку тургеле. Отцу-хану было девяносто девяносто лѣтъ, матери-ханьшѣ 886 лѣтъ; табуновъ своихъ ханъ въ шестнадцать лѣтъ не могъ счесть, своихъ подданныхъ въ тридцать-шесть лѣтъ не могъ счесть. Изъ утробы матери родившійся мальчикъ держалъ во рту алмыса ²⁾, въ правой рукѣ крови величиною съ барана, въ лѣвой драгоцѣнность въ кулакѣ. Только что родившемуся, ему уже нужна была одежда, какъ на

¹⁾ Можно перевести: „тридцати трехъ Гурбустень-тенгировъ“.

²⁾ Алмусъ—дѣволъ.